

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

PHILOLOGY

Series

2024 • Volume 29 • Issue 2(114)

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)
Индексі 74623
Индекс 74623

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

2024

29-том • 2(114)-шығарылым
Том 29 • Выпуск 2(114)
Volume 29 • Issue 2(114)

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды / Караганда / Karaganda
2024

Бас редакторы
PhD д-ры, проф. ассист. **Б.Р. Хасенов**

Жауапты хатишы
PhD д-ры **Г.С. Амангелдиева**

Редакция алқасы

Ж.Ж. Жарылғапов,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Ш.М. Мәжітаева,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
У.М. Бахтикиреева,	филол. ғыл. д-ры, РХДУ ШТИ, Мәскеу (Ресей);
С.А. Матяш,	филол. ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік университеті (Ресей);
М. Джусупов,	филол. ғыл. д-ры, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Ташкент (Өзбекстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
К.А. Төлеубаева,	филол. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
И.С. Насипов,	филол. ғыл. д-ры, М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа (Ресей);
З.К. Темиргазина,	филол. ғыл. д-ры, Павлодар педагогикалық университеті, (Қазақстан);
А. Бочковска,	ғылым докторы, Николай Коперник университеті, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	филол. ғыл. д-ры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы (Қазақстан);
Л.И. Мингазова,	филол. ғыл. д-ры, Қазан федералды университеті, Татарстан Республикасы (Ресей);
А.Ш. Юсупова,	филол. ғыл. д-ры, Қазан федералды университеті, Татарстан Республикасы (Ресей)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28
E-mail: bolat_khasenov@mail.ru; gulmira_amangeldieva_buketov@mail.ru.
Сайт: <https://philology-vestnik.ksu.kz>

Атқарушы редактор
PhD д-ры **Г.Б. Саржанова**

Редакторлары
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерде беттеген
М.С. Бабатаева

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы. — 2024. — 29-т., 2(114)-шығ. — 162 б. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ16VPY00027386 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 28.06.2024 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы ксерокстік. Көлемі 20,25 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 48.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.
100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2024

Главный редактор
д-р PhD, ассист. проф. **Б.Р. Хасенов**

Ответственный секретарь
д-р PhD **Г.С. Амангельдиева**

Редакционная коллегия

Ж.Ж. Жарылгапов,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Ш.М. Мажитаева,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
У.М. Бахтикиреева,	д-р филол. наук, ИИЯ РУДН, Москва (Россия);
С.А. Матяш,	д-р филол. наук, Оренбургский государственный университет (Россия);
М. Джусупов,	д-р филол. наук, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент (Узбекистан);
Н.Ж. Шаймерденова,	д-р филол. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
К.А. Толеубаева,	канд. филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
И.С. Насипов,	д-р филол. наук, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа (Россия);
З.К. Темиргазина,	д-р филол. наук, Павлодарский педагогический университет (Казахстан);
А. Бочковска,	хабилитированный доктор, Университет Николая Коперника, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	д-р филол. наук, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы (Казахстан);
Л.И. Мингазова,	д-р филол. наук, Казанский федеральный университет, Республика Татарстан (Россия);
А.Ш. Юсупова,	д-р филол. наук, Казанский федеральный университет, Республика Татарстан (Россия)

Адрес редакции: Казахстан, 100024, г. Караганда, ул. Университетская, 28
E-mail: bolat_khasenov@mail.ru; gulmira_amangeldieva_buketov@mail.ru.
Сайт: <https://philology-vestnik.ksu.kz>

Исполнительный редактор
д-р PhD **Г.Б. Саржанова**

Редакторы
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерная верстка
М.С. Бабатаева

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». — 2024. — Т. 29, вып. 2(114). — 162 с. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на учет № KZ16VPY00027386 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 28.06.2024 г. Формат 60×84 1/8. Бумага ксероксная. Объем 20,25 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 48.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© **Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2024**

Chief Editor

PhD, Assistant Professor **B.R. Khassenov**

Responsible secretary

PhD **G.S. Amangeldiyeva**

Editorial board

Zh.Zh. Zharylgapov,	Dr. of philol. sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
Sh.M. Mazhitaeva,	Dr. of philol. sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
U.M. Bahtikireeva,	Dr. of philol. sciences, Peoples' Friendship University of Russia, Moscow (Russia);
S.A. Matyash,	Dr. of philol. sciences, Orenburg State University (Russia);
M. Dzhusupov,	Dr. of philol. sciences, Uzbek State University of world languages, Tashkent (Uzbekistan);
N.Zh. Shaimerdenova,	Dr. of philol. sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
K.A. Toleubaeva,	PhD, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
I.S. Nasipov,	Dr. of philol. sciences, M. Akmulli Bashkir State Pedagogical University, Ufa (Russia);
Z.K. Temirgazina,	Dr. of philol. sciences, Pavlodar Pedagogical University (Kazakhstan);
A. Baczowska,	Habilitation doctor, Nicolaus Copernicus University, Torun (Poland);
D.D. Shaibakova,	Dr. of philol. sciences, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty (Kazakhstan);
L.I. Mingazova,	Dr. of philol. sciences, Kazan Federal University, Republic of Tatarstan (Russia);
A.Sh. Yusupova,	Dr. of philol. sciences, Kazan Federal University, Republic of Tatarstan (Russia).

Postal address: 28, Universitetskaya Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

E-mail: bolat_khassenov@mail.ru; gulmira_amangeldieva_buketov@mail.ru.

Web-site: <https://philology-vestnik.ksu.kz>

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, I.N. Murtazina

Computer layout

M.S. Babatayeva

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series. — 2024. — Vol. 29, Iss. 2(114). — 162 p. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov».

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscout certificate No. KZ16VPY00027386 dated 30.09.2020.

Signed in print 28.06.2024. Format 60×84 1/8. Photocopier paper. Volume 20,25 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 48.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov». 28, Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2024

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENT

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

<i>Жүнісова Б.А.</i> Қазақ және түрік тілдеріндегі жалғаулықтар	6
<i>Urazbaev S.B., Madiyeva G.B.</i> Formation of the Associative-semantic Field «Covid-19»	21
<i>Khassenova G.A.</i> The peculiarities of Mukhtar Auezov's translation of William Shakespeare's play "Othello"	30
<i>Altynbekov A.M., Mazhitayeva Sh., Kakzhanova F.A., Veselinov D.</i> Linguistic creativity of occasionalisms in Brandon Sanderson's works	38
<i>Kuzembayeva G.A., Maigeldiyeva Zh.M.</i> Conceptualization of Shame in the Kazakh Linguistic Culture: Psycholinguistic Study	48
<i>Akkaliyeva A.F., Abdykhanova B.A., Koilybayeva A.N., Zhunusova M.K.</i> Linguistic representation of a parent's speech behavior in Kazakh Literature	55
<i>Beibitova A.S., Konyratbayev Zh.M., Kapanova A.K.</i> Features of translation of similes in literary translation (based on J. Rowling's novel "Harry Potter and the Philosopher's Stone")	62
<i>Kurebayeva G.A., Kenesbayeva Sh.S., Kabyshev T.B.</i> Some peculiarities of effective online interaction	70
<i>Сейтимова А.И., Түйте Е.Е., Қалиев Б.А.</i> Қазақтың құсбегілік лексикасы	78
<i>Қонқал М., Шаймердинова Н.Г.</i> Қазақстандағы саны аз және жойылу қаупі бар түркі тілдеріне жүргізілген социолінгвистикалық зерттеу нәтижелері	88
<i>Кучумова Г.Ж., Мухамеджанова Д.Р., Ибраева А.Б.</i> Корпусная лингвистика как методология проведения эмпирических языковых исследований и ее развитие в Казахстане	96
<i>Сагнаева Ж., Арынова Р., Аубакирова Р.</i> Трехязычная терминология при изучении в неязыковых группах обучающихся по специальности «Охотоведение и звероводство»	106
<i>Жүнісова Б.А., Баймұрынов Ж.М.</i> «Йана» тұлғасының қазіргі сипаты мен қызметі	115
<i>Yang L., Karagoishiyeva D.A., Omirbekova Zh.K.</i> Ethnonyms in "On a Chinese screen" by W.S. Maugham: a lexical and corpus-based analysis	128

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

<i>Мустоянова А.</i> Черты модернизма в романе Жусипбека Аймауытова «Акбилек»	138
<i>Orazkhan N., Okur A., Abdighaziuli B.</i> Image of zhalmauyz kempir in turkic mythology in epic works	155

<https://doi.org/10.31489/2024Ph2/6-20>

ӨОЖ 811.512.122

Мақаланың редакцияға түскен күні: 12.09.2023 ж.

Қабылданған күні: 25.01.2024 ж.

Б.А. Жүнісова*

*Ататүрік университети, Түркітану институты, Ерзурум, Түркия
(bayan75-75_75@mail.ru)*

Қазақ және түрік тілдеріндегі жалғаулықтар

Жалғаулықтар тілде көмекші сөздер қатарынан орын алатын сөздер тобына жатады. Жалғаулықтардың өз алдына нақты дербес лексикалық мағынасы болмағанымен, сөйлемде белгілі бір грамматикалық мағынаға ие болып, сөздерді, сөз тіркестерін және сөйлемдерді бір-бірімен байланыстырып отырады. Осылайша сөз бен сөйлем арасындағы мағыналық қатынасты сақтай отырып айтылымның жігін сақтап, жүйелі түрде жеткізуге өзіндік үлес қосады. Демек, жалғаулық шылаулар — сөйлемдегі бірнеше сөзді, сөз тіркесін және сөйлемдерді бір-бірімен селбестіріп, олардың арасында түрлі деңгейде байланыс орнататын грамматикалық сөздер. Бұл тұрғыдан алғанда, жалғаулықтар түркі тілдері синтаксисінің коммуникативтік мүмкіндігін арттырады. Бір сөзбен немесе бір сөйлеммен жеткізуге келмейтін ойлар жалғаулықтар арқылы күрделене әрі жүйелене түседі, эстетикалық бір әңгімеге айналады. Мақалада жалғаулық шылаулар қазақ және түрік тілдерінде жарық көрген грамматикалық кітаптар мен көркем мәтіндер негізінде анықталып, олардың құрылымы, мағыналық тобы мен атқаратын қызметтері айқындалған. Қазақ және түрік тілдеріндегі жалғаулық шылаулардың өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары сөз болады. Осы тұрғыда қазақ және түрік тіліндегі жалғаулықтардың құрылымы мен қызметінің жіктелуі егжей-тегжейлі қарастырылады. Осылайша қазақ және түрік тілдеріндегі жалғаулықтардың зерттелуіне өзіндік үлес қосады деген ойдамыз.

Кілт сөздер: қазақ тілі, түрік тілі, шылау, жалғаулық, лексикалық мағына, грамматикалық мағына, семантикалық классификация, морфологиялық құрам, терминдік атау, гипотаксис.

Kipicne

Қазіргі қазақ грамматикасында жалғаулықтардың тіл жүйесінде алатын орнына қарай мағыналарын анықтау қажеттілігі туындауда. Жалғаулықтардың қазіргі күнге дейін функционалдық қызметі толықтай шешімін тапты деп айтуға келмес. Сондықтан жалғаулықтардың грамматикалық қызметін нақтылап, жүйелеу — қажеттіліктен туындап отырған мәселе. Жалпы, белгілі бір тілдің тарихы туралы сөз болғанда сол тілді әуелі туыстас, жақын тілдердің табиғатымен салыстырып зерттеп алу керек. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тіліндегі жалғаулықтар туралы мәселені сөз етпестен бұрын өзге түркі тілдеріндегі зерттелуіне назар аудару керек деген ойдамыз. Жалғаулықтардың бірыңғай сөздерді, сөз тіркестерін және сөйлемдерді байланыстыратын жалпы қызметі айтылғанымен, олардың жеке тілдерде зерттелуі назардан тыс қалып отыр. Осы қажеттілікті өтеу үшін қазақ және түрік тіліндегі жалғаулықтардың зерттелуіне, олардың қызметтеріне тоқталуды жөн көрдік.

Қазақ және түрік тілдерінде жалғаулық шылауларға тән негізгі ортақ белгілерді жалпы былайша саралауға болады. Жалғаулық шылаулар — тілдегі лексика-грамматикалық категория. Қазақ тілінде жалғаулықтар септеулік, демеуліктермен бірге шылаулар деп аталатын сөз табының құрамында қарастырылады. Ал түрік тілінде септеуліктер мен демеуліктер бір сөз табы ретінде, ал жалғаулық

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: bayan75-75_75@mail.ru

шылаулар бөлек бір сөз табы ретінде қарастырылады. Жалғаулық шылаулардың өз алдына дербес лексикалық мағынасы болмайды. Сондай-ақ белгілі бір затты, іс-әрекетті, сапаны білдіре алмайды. Олардың тек абстрактілі-грамматикалық мағынасы ғана болады. Бұл грамматикалық мағына атауыш сөздердің жетегінде ғана көрінеді. Сонымен қатар сөйлемде жеке сөйлем мүшесінің қызметін атқара алмайды. Олар тек сөздер мен сөйлемдер арасында көмекшілік қызмет атқарады. Бұл — екі тілдегі жалғаулық шылауларға тән негізгі ортақ белгілер. Сонымен, екі тілдегі жалғаулық шылаулар туралы мәселелерді жалпылама түрде былайша топтаймыз:

- 1) Жалғаулық шылаулардың зерттелуі қазақ және түрік тілдерінде қалай қолға алынған?
- 2) «Жалғаулық» терминінде ортақтық бар ма?
- 3) Жалғаулықтар морфологиялық құрамы мен мағыналық тобына қарай қалай жіктеледі?

Міне, осы сияқты туындап отырған мәселелерді анықтау үшін төмендегідей мақсат, міндеттерді басшылыққа алуға тырыстық.

Мақсат пен міндеттер. Қазақ және түрік тілдерінде жалғаулықтар жөнінде біраз түйткілді мәселелер бар екендігі белгілі. Сондықтан бұл мақаланың мақсаты — жалғаулықтардың морфологиялық құрамы мен функционалдық қызметін диахрониялық және синхрониялық талдау арқылы нақтылау. Осыған орай мынадай міндеттер қолға алынды:

- жалғаулық шылаулардың терминдік атауын нақтылау;
- қазақ және түрік тілдеріндегі жалғаулық шылауларға берілген анықтамалардың жүйелілігін, ортақтығын саралау;
- жалғаулықтардың морфологиялық құрамын анықтап талдау;
- екі тілдегі жалғаулықтардың лексикалық мағынасына қарай жіктелуін салыстыру;
- қазақ және түрік тіліндегі жалғаулық шылаулардың ұқсастығы мен айырмашылығын көрсету.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Мақала диахрониялық және синхрониялық негізде жалпылай және жалқылай талдау әдістері арқылы дайындалды. Қазақ және түрік тілдерінде берілген теориялық мәліметтер бүтіннен бөлшекке немесе бөлшектен бүтінге қарай жылжу арқылы жинақталып отырылады.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Қазақ тіл білімінде жалғаулық шылау жайлы алғашқы ұғым А. Байтұрсынұлының XX ғасырдың басында жазылып, кейін жинақ ретінде жарық көрген «Тіл тағылымы» еңбегінен көрінеді. Ғалым бұл еңбегінде шылауларды екіге (демеу, жалғаулық) бөліп қарастырады да, жалғаулық шылаудың семантикалық бір түрі талғау мәнді жалғаулықтарды (я, не, немесе) демеулікке жатқызады, сондай-ақ демеулік шылаудың анықтамасын бергенде сөйлем мен сөйлемді байланыстыратынына назар аудартады: «Демеу дегеніміз — екі сөздің арасын яки екі сөйлемнің арасын жалғастыруға демеу болатын сөздер» [1, 166; 195]. Сөйтіп, *Я ол тұрар, я мен тұрамын. Бұл жұмыс я бітер, я бітпес. Не ол тұрар, не мен тұрармын* деген сөйлемдердегі талғаулықтарды демеулік деп көрсетеді.

Ал жалғаулықтар туралы: «Кей сөздер жалғау орнына жүреді һәм жалғаулар сияқты басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағына шықпайды. Сондай сөздерді жалғаулық дейміз», — деген анықтама бере отырып, *менен, үшін, арқылы, тақырыпты, туралы* деген шылауларды түгелдей жалғаулықтарға жатқызады [1, 167].

Қ. Жұбанов та өз еңбегінде «жалғауыштар» деген атау береді. Ғалым шылауларды «қосалқылар және жалғауыштар» деп бөледі, жалғауыштар дегені — қазіргі жалғаулықтар [2, 162].

Н. Сауранбаев «Қазақ тіл білімінің проблемалары» атты еңбегінде шылаулардың екі түрін көрсетеді: 1) *жалғауыштар*; 2) *қосымшалықтар*. «Жалғауыштар сөз бен сөздің, сөйлем мен сөйлемнің арасындағы екі түрлі байланысты білдіреді. Біреуі — салаластық байланыс, екіншісі — сабақтастық байланыстар. Мысалы: *Асан мен Мұқаш биыл өте жақсы оқып жүр* (сөз бен сөздің арасындағы салалық байланыс). *Оқу бітісімен, Асан ауылға кетті* (сөйлем мен сөйлем арасындағы сабақтастық байланыс)» [3, 34].

Қосымшалық шылауыштарға мысалы: *дәл, ылғи, дереу, сияқты, емес, керек, шығар және зой, гана, ау, ақ* сияқты сөздер. Бұлардың сөздерге қосымша, үстеме мағына беретіндігін айтады [3, 35]. Ғалым жалғауыштар құрамына қазіргі септеуліктер мен жалғаулық шылауларды, ал қосымшалық дегеніне демеуліктермен бірге үстеу мәнді сөздерді, көмекші есімдерді кіргізген.

С. Аманжолов жалғаулық шылаулар туралы былай дейді: «Шылаулар — сөйлемдегі сөздердің басын қосуда ерекше орны бар дәнекерлік қызмет атқаратын нәрсе. Қазақ тілінде шылаулардың екі түрі

бар: жалғаулық және демеуліктер. Жалғаулық шылаулар қатарына сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлем арасын біріктіретін, бірақ өз алды жеке жазылатын сөзсымақтар кіреді (*да, та, не, немесе, бірақ, я, яки, және, әлде, әрі* т.б.)), – дейді [4, 42]. Қолданылуына қарай екіге бөледі:

«а) Екі сөйлем ортасында, я бір сөйлем ортасында қолданылады. Олар: *не, немесе, дегенмен, алайда, сөйткенмен, біресе, кейде, мейлі, құй* т.б. *Клубта кейде кино болады, кейде қызықты баяндамалар тыңдалады. Малды не жерден сұрау керек, не аққан терден сұрау керек. Сенде қыранның жүрегіндей жүрек бар, бірақ сен әлі жассың.*

ә) Бір сөйлем ортасында, я екі сөз арасында қолданылатын жалғаулықтар. Олар: *және, мен, да, де* т.б. *Бұл уақыттың ішінде ел де өзгеріп кетіпті, адамдар да өзгерді*» [4, 42].

Қазақ тілінде жалғаулықтарды арнайы зерттеген ғалым — Р. Әміров. Ғалым 1955 жылы «Қазақ тілінің жалғаулықтары» деген тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғады. 1959 жылы аталған тақырыпта ғылыми монографиясын шығарды. Ғалым бұл еңбектерінде қазақ тіліндегі жалғаулық шылауларды жан-жақты зерттеп, тереңірек қарастырған. Осы еңбегінде былай дейді: «Тиянақты формада келіп, өзара тең тұрған сөздерді, сөйлемдерді (яғни бірыңғай мүшелер, салаластар) байланыстырады, солардың арасындағы грамматикалық қатынастарды білдіреді» [5, 19].

М. Балақаев та «жалғаулық» терминін қолданады. Ғалым жалғаулықтарды бір категория ретінде: «Шылау сөздердің негізгі тарауының бірі — жалғаулықтар. Қазақ тілінде жалғаулық категориясы етек алып, мардымды дами алмаған, олардың саны көп емес, аз. Олардың саны аз болғанымен, сөйлем мен сөйлемді, сөз бен сөзді байланыстыру қызметі күшті, көп жұмсалады. Оның ішінде аса көп жұмсала- тындары: *ғана, бірақ, да, мен, не иә, немесе, сондықтан* т.б.» [6, 20], – деп көрсетеді.

Ә. Төлеуов «Сөз таптары» атты еңбегінде жалғаулықтарға байланысты былай дейді: «...сөйлем мен сөйлемді, сөз бен сөзді өзара байланыстыру үшін жұмсалатын шылаулар» [7, 122].

Ғ. Әбуханов «Қазақ тілі» атты еңбегінде: «Жай сөйлемдегі бірыңғай мүшелердің немесе құрмалас сөйлемге енген жай сөйлемдердің арасын байланыстыру үшін қолданылатын шылаулардың түрін жалғаулық шылаулар дейміз» [8, 215], – дейді.

А. Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі» еңбегінде жалғаулықтарды: «Жалғаулықтар өзара тең бірыңғай сөздердің, бірыңғай сөз тіркестерінің және бірыңғай сөйлемдердің араларындағы әр қилы қатынастарды білдіреді. Жалғаулықтар ең кемі өзара тең екі сөзге не екі сөз тіркесіне бірдей қатысты болады» [9, 363], – деп түсіндіреді.

С. Исаев жалғаулықтардың сөйлемде бірыңғай мүшелерді де байланыстыруда белсенді жұмсала- тынын ескергенімен, «Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы» атты еңбегінде жалғаулықтар туралы былай дейді: «Жалғаулықтар бірыңғай сөздерді, сөз тіркестерін, сөйлемдерді бірдей байланыстырып, олар- дың арасындағы әр түрлі қатынасты білдіреді» [10, 329].

Ал К. Аханов жалғаулық шылаулар арқылы байланысқан сөздерге «сөздердің салалас қатары» де- ген терминдік атау береді. Және жалғаулықтармен байланысқан сөздерді сөз тіркесінен айырудың жол- дарын ұсынады: «Сөздердің салалас қатарынан сөз тіркесін ажырата білу үшін, оның (сөз тіркесінің) құрылымдық ерекшелігіне назар аудару қажет. Сөз тіркесі құрылымдық тұйықтылық (структурная замкнутость) қасиетімен сипатталады. Сөз тіркесінің құрылымдық тұйықтылығы оның құрамындағы сыңарлардың бірінің басыңқы, ұйытқы мүше болып, екіншісінің оған бағыныңқы, тәуелді мүше бо- луынан көрінеді» [11, 184-185]. К. Аханов келесі бір еңбегінде: «Сөз тіркесі сөздердің салалас қатары- нан құрылымдық жағынан ажыратылады. Салалас қатардың құрамындағы сыңарлар (сөздер) тең дәре- жедегі сыңарлар ретінде байланысса, сөз тіркесінің сыңарлары басыңқы, бағыныңқы сыңарлар болып, бірі екіншісіне бағына байланысады» [12, 201-202], – деп көрсетеді.

Ғалым Т. Сайрамбаев салаласа байланысқан сөздерді сөз тіркесіне жатқызуға қарсы мынадай уәж айтады: «Сөйлемдегі сөздер сабақтаса және салаласа байланысады. Жалпы тіл мамандарының ара- сында сөздердің сабақтаса байланысын сөз тіркесіне жатқызу туралы пікірталасы болмаса керек. Соңғы кезде сабақтаса байланысқан топпен бірге салаласа байланысқан сөздер тобын да сөз тіркесіне жатқызу жағы көріне бастады.

...сабақтаса байланысқан сөз топтары құрамындағы сөздердің біріне-бірі бағына байланысып, олардың синтаксистік қызметі мен мағыналық тобы, әр түрлі сөз таптарынан жасалуы сөз тіркесі дей- тін ғалымдар оларға тең дәрежеде *...Асан мен Үсен; жазушы және оқушы; жақсы мен жаман; әрі оқыды, әрі жазды* сияқты екі сыңары да бір ғана сөз таптарынан жасалған топты жатқызады. Сөз тір- кесі салаласа да байланысады деушілер сөз тіркесін басқаша түсінеді» [13, 145]. Осыған ұқсас пікір М. Балақаевта да бар. Ғалымның айтуынша, сөз тіркесі «салаласа байланыспайды, тек сабақтаса бай- ланысады» [14, 34].

Сонымен, қазақ тіліндегі ғалымдардың жалғаулық шылаулар жайында айтылған пікірлерін жинақтай келе, былайша түйіндеуге болады: біріншіден, жалғаулықтар сөз бен сөзді де, сөйлем мен сөйлемді де байланыстырады. Екіншіден, жалғаулық арқылы байланысқан сөздер сөз тіркесіне жатпайды. Үшіншіден, сөз бен сөзді салаластыра байланыстырады дегеннен гөрі, К. Аханов айтқандай, сөздердің салалас қатарын жасайды деген тұжырым қисынды болмақ.

Жалғаулық шылаулардың түрік тіліндегі зерттелуіне келетін болсақ, түрік тілінде терминдік атау ретінде тұрақтылық, бірізділік жоқ екені байқалады. Алдымен терминдік атаулардың берілуін сараптап көрейік.

Ғалым Т. Бангуоғлы бір жерде жалғаулық атауы үшін «*rabıt*»^{*} деген термин қолданса [15, 41], басқа бір еңбегінде түрік тілінің «*bağlamı*»[†] деген терминдік атауын қолданады [16, 390]. Н. Хаджыминоғлы мен М. Эргин «*bağlama edatları*»[‡] [17, 113], [18, 330], Х. Эдискун, М. Хенгурмен, Т. Генжан «*bağlaç*»[§] терминін қолданады [19, 302], [20, 175], [21, 482], З. Коркмаз алғашқыда «*bağlama edatı*» деген термин қолданып [22, 389], кейін «*Türkiye Türkçesi Grameri*»^{**} атты еңбегінде «*bağlaç*» терминін пайдаланған [23, 1069]. Ғалым Эрман «*çekim edatları*»^{††} деген атаумен «*sıralama ve bağlama edatları*»^{‡‡} [24, 135] деген терминдерді, ғалым Адалы болса «*bağlaç*» терминінің орнына «*yönveren*»^{§§} терминін қолданады [25, 41], Демирджан «*bağlayıcı*»^{***} [26, 31] деп атаса, Габайн «*cümle başı edatı*»^{†††} [27, 415] терминін пайдаланғанды жөн көрген.

Ғалым С. Явуз мынадай бір орынды пікір білдіреді: «Түркия түрікшесіндегідей терминологияға қатысты түрлі қолданыстар қазіргі түркі тілдерінің біреуінде де кездеспейді. «*Bağlaç*» (жалғаулық) – басқа түрік тілдерінде шатастыруға келмейтін терминдік атаулардың бірі» [28, 7].

Түрік тіліндегі осындай түрлі терминдік атаулар тек жалғаулықтарға ғана қатысты емес, тілдің кез келген саласынан орын алған. Терминдік атаулардың мәселесін осылайша тұжырымдап, келесі кезекте жалғаулықтарға берілген анықтамаларды саралап көрейік.

Тахсин Бангуоғлу «*Ana Hatlarıyla Türk Grameri*» атты еңбегінде жалғаулықтар анықтамасы жөнінде: «Сөздерді, сөз тіркестерін және сөйлемдерді байланыстыратын сөздерді «*rabıt*» дейміз» [29, 41], – дейді.

«Түрік тілінің грамматикасы» атты басқа бір еңбегінде Тахсин Бангуоғлу грамматикалық функциясы жалғаулықтарға жуық термин жайлы: «Сөйлемде тең деңгейдегі екі сөз, екі элемент, екі пайымдау, кейде екі абзацты бір-бірімен байланыстыратын сөздерді контекст (*conjonction*) дейміз» [16, 390], – деп көрсетеді.

Неджметтин Хаджыминоғлу: «Жалғаулықтар — сөйлемдерді немесе сөйлемнің құрамындағы сөздер мен сөз тіркестерін мағынасы мен тұлғасы жағынан байланыстырып тұратын сөздер», – деген анықтама береді [17, 113].

Мухаррем Эргин жалғаулықтарға «сөздерді, сөз тіркестері мен сөйлемдерді тұлғасы мен мағынасы жағынан бір-біріне жалғап, олардың арасында байланыс орнату үшін қолданылатын шылаулар» деген анықтама береді [18, 332].

Хайдар Эдискун жалғаулықтарды «дербес мағынасы жоқ, бірақ бірыңғай сөздерді, сөз тіркестерін немесе сөйлемдерді әрі тұлғасы, әрі мағынасы жағынан жалғастырып тұратын сөздер» деп көрсетеді [19, 302].

Мехмет Хенгирмен: «Бірыңғай сөздерді, сөз тіркестерін, сөйлемдерді бір-бірімен байланыстыратын сөздерді жалғаулық деп атаймыз» [30, 175], – дейді.

Тахир Нежат Генджан «Грамматика» атты кітабында жалғаулықтарды: «Мағыналық жағынан өзара байланысқан сөйлемдерді, сөз тіркестерін немесе бірыңғай ұқсас элементтерді байланыстыруға жұмсалатын сөздерді жалғаулықтар деп атаймыз» [21, 482], – деп түсіндіреді.

Түрік тілінде жалғаулық шылаулар туралы ең көп мәлімет берген ғалым — Зейнеп Коркмаз. Ғалым өз еңбегінде: «Жалғаулықтар — сөздерді, сөз тіркестерін, сөйлемдерді, кейде тіпті абзацтарды

* *Rabıt* (рабыт) – араб. «жалғау», «байлау».

† *Bağlam* (бағлам) – «буда», «бума», «шоқ», «десте» деген мағынамен қатар «контекст» ұғымында да жұмсалады.

‡ *Bağlama edatları* (бағлама эдатлары) – жалғаулық шылау.

§ *Bağlaç* (бағлач) – жалғаулық.

** «*Türkiye Türkçesi Grameri*» – «Түркия түрікшесінің грамматикасы».

†† *Çekim edatları* (чеким эдатлары) – септеулік шылау.

‡‡ *Sıralama ve bağlama edatları* (сыралама ве бағлама эдатлары) – ыңғайлас және жалғаулық шылау.

§§ *Yönveren* (йөнверен) – бағыттаушы.

*** *Bağlayıcı* (бағлайыджы) – жалғаушы.

††† *Cümle başı edatı* (джүмле башы эдаты) – сөйлемнің басында келген шылау.

тұлғасы мен мағынасы жағынан жалғастырып, атқаратын қызметтері мен өзі жалғастырған сөздер арасында әр түрлі мағыналық қатынас құрған грамматикалық элементтер» [31, 1091], – дейді.

Грамматикалық кітаптардағы терминдік атауларды қоспағанда, жалғаулық шылауларға берілген анықтамалар шамамен бірдей, бірізді. Осы орайда сөздіктерге көз жүгіртетін болсақ, жалғаулықтарға берілген анықтамалар төмендегідей. Түрік тілі бірлестігі шығарған «Түрік тілінің үлкен сөздігінде»: «Бірыңғай сөздерді немесе сөйлемдерді бір-бірімен байланыстыратын сөз түрі — жалғаулық (rabıt)» [32, 196], – делінген.

Ал «Грамматикалық терминдер сөздігінде» «дербес мағынасы жоқ, бірақ бірыңғай сөздерді, сөз тіркестерін немесе сөйлемдерді байланыстыру үшін қызмет атқаратын сөздердің түрі» [33, 34] деген анықтама берілген.

Ал З. Коркмаздың жетекшілігімен шыққан «Грамматикалық терминдер сөздігінде» «бірнеше сөзді, сөз тіркесін немесе сөйлемді бір-бірімен байланыстырып, олардың арасында түрлі қатынасты жүзеге асыратын функционалды сөздер» ретінде анықталады [31, 32].

«Лингвистикалық терминдердің түсіндірме сөздігінде» «бір сөйлемдегі екі сөзді немесе екі сөз тіркесін, қызметі жағынан әрі бірдей, әрі әр түрлі екі сөйлемді байланыстыратын морфема немесе контекст» [34, 31] деп түсіндіреді.

Сонымен, екі тілдегі жалғаулықтарға берілген анықтамаларға назар аударатын болсақ, грамматикалық кітаптарда болсын, оқулықтарда немесе сөздіктерде болсын берілген анықтамалар бір-бірінен онша алыс кетпейді. Жалғаулық шылаулардың өзіндік сипаты мен атқаратын қызметі жағынан жинақтай келе мынадай түйін шығардық:

- жалғаулықтардың дербес мағынасы болмайды, сондықтан олар көмекшілік қызмет атқарады. Жалғаулықтардың негізгі қызметі — сөздерді, сөз тіркестерін, сөйлемдерді байланыстыру. Дегенмен грамматикалық және лексикалық жағынан байланысқан тұлғаларда дәнекерлік сипаттағы осы жалғаулықтар арқылы семантикалық қуаты салыстырмалы түрде артып отырады;

- жалғаулықтар байланыстыру қызметі арқылы сөздер мен сөйлемдер арасында мағыналық қатынас/тұтастық қалыптастырады, сөйлеу тілінің жалғамалық сипатын сақтайды;

- жалғаулықтар мағынасы мен тұлғасы жағынан септеуліктер мен демеуліктерге ұқсас болғанымен, қолданылуы мен қызметі жағынан өзгеше;

- сөйлемде жалғаулық шылаулардың орнына кейде басқа сөз (септеулік шылаулар, көсемшелер, үстеулер т.б.) жұмсалады, бірақ жалғаулықтар олардың орнына қолданыла алмайды;

- жалғаулықтар атауыш сөздер сияқты сөйлем мүшесі қызметін атқара алмайды.

Адам ойын бір сөйлеммен де, бірнеше сөйлеммен де білдіреді. Ой бірнеше сөйлеммен де айтылады. Ондағы жеке, дербес сөйлемдер мағына жағынан байланысты келеді. Олардың арасында да дәнекер болатын — жалғаулықтар [5, 11].

Жалғаулықтар сөйлемдер арасындағы мағыналық қатынасты білдірсе де, мағыналық қатынасты тудыратын — тек жалғаулық емес. Жалғаулықтар өзінің синтаксистік қызметін сөйлемнің бүкіл құрылымдық қалпымен (дыбыс ырғағы, предикат формасы, сөздердің лексикалық мағынасы т.б.) бірге атқарады.

Жалғаулықтардың шығу негізі біркелкі емес, бірі ерте, бірі кеш пайда болған. Бірі жеке сөзден пайда болса, екіншісі сөз тіркесінен немесе сөйлемнен дамып шыққан. Осыған сәйкес морфологиялық құрамы да түрліше келеді. Осыны ескерген түркологтер ежелден бері жалғаулықтарды морфологиялық құрамына қарай жіктеген. Жалғаулықтардың осындай ерекшеліктерін бірінші болып ескерген және алғашқылардың бірі болып жіктеген — Казембек. Ол жалғаулықтарды дара және күрделі деп екі топқа бөліп қарастырған [35, 374].

Кейінірек түркологтер жалғаулықтарды абстрактілік деңгейіне қарай бөліп қарастырған [36, 41]. Осы үлгімен біз де қазақ және түрік тілдеріндегі жалғаулықтардың морфологиялық құрамына назар салып көрейік.

1954 жылы шыққан «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында М. Балақаев жалғаулықтарды құрамына қарай дара (және, бірақ т.б) және күрделі (және де, сонда да) деп екі топқа бөледі [37, 356].

Р. Әміров жалғаулықтарды дара және күрделі деп жіктеуді жеткіліксіз санайды. Жалғаулықтарды дара жалғаулықтар, біріккен жалғаулықтар, күрделі жалғаулықтар деп үш топқа бөлген дұрыс екенін айтады.

Дара жалғаулықтардың қатарына *және, да, әрі, мен, жоқ, болмаса, себебі, не, я, бір, дегенмен* сөздерін жатқызады. Бұл жалғаулықтардың жеке-жеке сөздерден пайда болғанын, олардың құрамынан кірме тұлға табылмайтынын ескертеді.

Біріккен жалғаулықтардың қатарына *әйтпесе, сондықтан, өйткені, әйткенмен, бірақ, немесе, өйтпегенде* деген сияқты сөздер кіретінін көрсетіп, бұлардың екі сөздің бірігуінен жасалғанын айтады.

Күрделі жалғаулықтардың қатарына *сол себепті, неге десең, не үшін, сонан соң, онда да, сөйтсе де, әйтсе де, сондықтан да* деген сөздерді жатқызады. Күрделі жалғаулықтардың да екі немесе үш сөзден құралғанын, алайда мұның құрамындағы сөздердің қазір де даралығын сақтап бөлек жазылып жүргеніне назар аудартады [5, 33].

Ә. Төлеуов «Сөз таптары» деген еңбегінде жалғаулықтарды дара, туынды және күрделі деп бөледі. Дара жалғаулықтар қатарына *және, да, әрі, ал, мен, не, иә, бір* сияқты сөздерді жатқызады.

Туынды жалғаулықтар қатарына *болмаса, себебі, дегенмен, әйтпесе, сондықтан, өйткені, бірақ, біресе, немесе, әйтпегенде* сөздерін жатқызады. Туынды жалғаулықтар жасалу жағынан бірігіп, кірігіп кеткенмен, олардың тарихи жағынан басқа сөз таптарынан жасалғаны белгілі болып тұратынын көрсетеді.

Күрделі жалғаулықтар қатарына *сол себепті, неге десең, не үшін десең, сонан соң, онда да, сонда да, сөйтсе де, әйтсе де* деген сөздерді жатқызады. Сөйтіп, күрделі жалғаулық шылаулардың графикалық жағынан бөлек жазылатынын айтады [7, 122].

А. Ысқақов жалғаулық шылауларды морфологиялық құрамына қарай дара, күрделі деп екіге бөледі. Дара жалғаулықтар тобына лексикалық не синтетикалық жолмен жасалған әр қилы формадағы жеке сөздер жататынын, күрделі жалғаулықтар тобына сөз тіркестері арқылы жасалған күрделі сөздер жататынын айтады [9, 365].

Б. Момынова мен Ж. Сәткенованың 2020 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің морфологиясы» атты оқу құралында жалғаулық шылаулар тұлғасына қарай дара және күрделі боп бөлінеді.

Дара жалғаулық шылауларға *және, да, әрі, ал, мен, не, иә, бәрі* т.б. сөздерді жатқызады. Ал басқа сөз таптарынан жасалған жалғаулықтарға *себебі, әйтпесе, дегенмен, бірақ, немесе* сөздерін жатқызып, арнайы ескерту арқылы олардың құрамын жіктеп көрсетеді.

Күрделі жалғаулық шылаулардың қатарына, атап айтқанда, *сол себепті, неге десең, сонан соң, не үшін десең, сонда да, онда да, әйтсе де* деген сияқты сөздерді жатқызып, олардың графикалық жағынан бөлек жазылатынын атап көрсетеді. Бұл жағынан Ә. Төлеуовтің пікірімен сәйкес келеді [38, 243].

Қазақ тіліндегі жалғаулық шылаулардың морфологиялық құрамына қарай жіктелуі кейінгі шыққан әдебиеттерде де осы тәріздес. Жинақтай келе қазақ тілінде жалғаулық шылаулар морфологиялық құрамына қарай дара және күрделі болып бөлінеді деген тұжырым жасауға болады.

Түрік тілінде жалғаулық шылауларды морфологиялық құрамы жағынан беске бөліп қарастырады.

1. Түбір жалғаулықтар /*basit bağlaçlar*/: *ve* (және), *ile* (мен), *de* (де), *dahi* (тіпті, түгіл, тұрмақ), *ama* (бірақ), *bile* (түгіл), *eğer* (егер), *lakin* (алайда, бірақ, дегенмен), *yani* (яғни), *meğer* (алайда, дегенмен), *hem...* (әрі).

2. Туынды жалғаулықтар /*türemiş bağlaçlar*/ саны жағынан ең аз жалғаулықтар қатарына жатады. Мұның себебі түрік тілдерінде (барлық) жалғаулықтар түрленбейді, сондықтан санының аз болуы заңдылық деген уәж айтылады. Туынды жалғаулық ретінде көрінетін бұл тұлға тек белгілі бір сөздермен ғана шектеседі. Олар: *üstelik* (сонымен қатар), *yalnız* (тек, алайда), *ancak* (бірақ, дегенмен), *örneğin* (мысалы, мәселен), *gerçekten* (шынымен, расында да), *açıkçası* (немесе), *kısacası* (қысқасы) т.б.

3. Біріккен жалғаулықтар /*birleşik bağlaçlar*/ — сөздің мағынасының ауысуы немесе тұлғасының өзгеруі нәтижесінде мағынасы мен құрылымы жағынан екі сөздің бірігуі арқылы жасалған жалғаулықтар. Мысалы: *öyleyse* (олай болса), *oysa* (алайда, әйтсе де), *neyse* (жарайды, маңызды емес, оқасы жоқ), *kimbilir* (кім білер), *yoksa* (әйтпесе), *veyahut* (не, немесе), *meğerse* (алайда, болмаса), *nitekim...* (шынында, расында).

4. Тіркесті жалғаулықтар /*kelime grubu halinde bağlaçlar*/ кемі екі жалғаулықтың тіркесуі арқылы жасалады. Бұл жалғаулықтарды ғалым Хэнгирмен үшке бөліп қарастырады: а) «*ki*» жалғаулығымен жасалғандар *oysaki* (алайда), *halbuki* (дегенмен, бірақ та), *sanki* (сияқты, тәрізді), *mademki* (егерде, сондықтан), *yeter ki* (жеткілікті), *ne var ki* (несі бар) vs; ә) сөз тіркесі тұлғасындағы жалғаулықтар (ғалым *oysaki*, *halbuki* *sanki* *mademki* жалғаулықтарын бірге жазған), бұл жалғаулықтарды Зейнеп Коркмаз өз ішінде зат есімді тіркес, сын есімді тіркес, шылаулы тіркес, көсемшелі тіркес, есімшелі тіркес, одағайлы тіркес деп бірнеше топқа айырады [23, 1096]. Мысалы: *bunun için* (сол үшін), *bundan dolayı* (сондықтан), *bu yüzden* (сондықтан), *bu bakımdan* (осыған байланысты), *buna göre* (сәйкесінше), *görüñüşe göre* (сияқты), *o halde* (олай болса), *şu halde* (солай болса), *bundan başka* (бұдан өзге), *senin anlayacağın* (сенің түсінігіңше), *sözün kısası* (сөздің қысқасы), *bununla birlikte* (сонымен қатар), *aynı esnada* (осы уақытта), *hele bilhassa* (әсіресе), *bir türlü* (біртүлі), *bunun yanı sıra* (сонымен қатар), *bunun*

dışında (бұдан басқа); б) қайталама жалғаулықтар /yenileme bağlaçları/: *ne...ne* (не...не), *hem...hem* (әрі...әрі), *gerek...gerek* (болсын...болсын), *ya...ya* (я...я), *olsun...olsun*, *ama...ama* (бірақ...бірақ), *ister...ister* (құй...құй).

5. Сөйлем түріндегі жалғаулықтар /cümle menşeli bağlaçlar/ деп негізінен бастапқы мағыналарын жоғалтып, сөзжасам тәсілі арқылы қалыптасып, сөйлем құрылымын жоғалтқан тілдік бірліктерді айтады. Мысалы: *e ne yapalım* (енді не істейміз), *Allah selamet versin* (Алла тыныштығын берсін), *Allah ne verdiyse* (Алла не берсе), *Allah izin verirse* (Алла қаласа), *Allah var* (Алла көріп тұр), *arzu et* (қалау, тілеу), *aslına bakarsan* (негізіне үңілсек), *bağ baqalım* (байқап көрейік), *bak anlatayım* (қара, түсіндірейін), *bereket versin* (берекетін берсін), *bi bağmısla* (бір қарағанда), *bir bağtık* (бір қарадық), *bi görecen* (бір көрерсін), *bir de ne görsün* (бірден не көре қойсын), *bi de baktık* (сосын қарап едік), *bi de bağmış* (қарап қояды), *biliyonuz* (білесіз), *bilimisin*, *biliyosun*, *bilirsin*, *bilmem* (білмеймін), *bak sen...* (қарай гөр).

Көріп отырғандай, қазақ және түрік тілдерінде жалғаулықтарды морфологиялық тұрғыдан жіктеуде біршама айырмашылық бар. Басты айырмашылық негізгі критерийлерде. Түрік тіліндегі сөйлем түрінде келген жалғаулықтар қазақ тілінде қыстырма сөз ретінде бөлек бір категорияда қарастырылады. Келесі кезекте жалғаулықтардың мағыналық тобына тоқталайық.

М. Балақаев 1941 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикасының кейбір мәселелері» атты еңбегінде жалғаулық шылауларды 1) бірлестіргіш жалғаулықтар: *жана, мен, бен, пен (менен), да, (де, та, те), тақы, әрі*; 2) қарсылықты жалғаулықтар: *бірақ, алайда, сонда да, сөйтсе де, дегенмен, айткенмен*; 3) кезектестік жалғаулықтар: *иә, не, әлде, немесе, біресе, айтпесе, яки, болмаса, не болмаса, мейлі, құй*; 4) айқындауыш жалғаулықтар: *сондықтан, сөйтіп, өйткені, сол себепті, ол үшін, ендеше, демек* деп төрт топқа жіктейді [39, 20-21].

Қазақ тіліндегі жалғаулық шылауларды Р. Әміров 6 топқа бөледі: 1) ыңғайластық: *және, да, де, та, те, әрі, мен*; 2) қарсылықты: *бірақ, алайда, дегенмен, өйткенмен, айтсе де, сөйтсе де, сонда да, айтпегенде, айтпесе, онда да, ал*; 3) талғаулықты: *не, иә, яки, немесе, болмаса, жоқ, әлде, біресе, бір*; 4) себеп: *өйткені, неге десең, не үшін десең, себебі*; 5) салдарлық: *сондықтан, сол үшін, сол себепті*; 6) шарттық: *егер, онда* [5, 34].

Ғ. Әбуханов 1960 жылы шыққан оқулығында жалғаулық шылауларды мағынасы және қолданылатын орнына, яғни синтаксистік қызметіне қарай төрт топқа бөледі. Олар: 1) ыңғайластық: *мен, бен, пен, және, да, де, та, те*; 2) қарсылықты: *бірақ, бірақ та, дегенмен, сонда да, алай да, сөйтсе де*; 3) талғаулықты: *я, яки, не, немесе, не болмаса, біресе, бірде, кейде, әлде, құй, мейлі*; 4) себеп-салдарлық жалғаулықтар: *өйткені, сондықтан* [8, 215-216].

1967 жылы жарық көрген «Қазақ тілі грамматикасында» да жалғаулық шылаулар 6 топқа бөлінеді. Р. Әміровтің жіктеуіне сәйкес келеді [40, 225-226].

Ә. Төлеуов «Сөз таптары» еңбегінде: «Семантикалық дербестігі жоқтығы немесе сөйлем мүшесі болмауы жағынан жалғаулық шылаулар салыстырғыш, сабақтастырғыш болып екіге бөлінеді», – дейді [7, 122-123].

1. Салыстырғыш жалғаулықтарды: а) ыңғайластық салыстырғыш жалғаулықтар: *мен (бен, пен), менен (бенен, пенен), және, тағы, да (де, та, те), әм*; ә) талғаулық салыстырғыш жалғаулықтар: *әлде, бірде, иә, яки, не, немесе, не болмаса, құй, мейлі* деп екіге бөледі. 2. Сабақтастырғыш жалғаулықтар жөнінде «салалас, сабақтас сөйлемдердің құрамындағы жай сөйлемдерді байланыстыру үшін жұмсалатынын» айтып, бұларды өз ішінде 5-ке жіктейді: а) қарсылықты жалғаулықтар: *бірақ, бірақ та, алайда, айтсе де, айткенмен, үйтсе де, сонда да, дегенмен, айтпесе, айтпегенде*; ә) себеп жалғаулықтар: *себебі, сондықтан, неге десең, өйткені*; б) салдар жалғаулықтар: *сондықтан, сол себепті, болғандықтан*; в) шартты жалғаулықтар: *егер*; г) айқындағыш жалғаулықтар. Айқындағыш жалғаулықтар жөнінде «сөз тіркесінде сөйлем арқылы айтылған ойды айқындауға дәнекер (яғни, демек) болатынын», ал «ұштастырғыш жалғаулықтардың (олай болса, ал ендеше, ал) бірінші жай сөйлемдегі ойды өзінен кейін айтылатын сөйлемдегі оймен ұштастыру үшін айтылатынын» көрсетеді [7, 123].

А. Ысқақов жалғаулық шылауларды жеке сөздер мен сөйлемдерді байланыстыру қабілеті жағынан салаластырғыш жалғаулықтар және сабақтастырғыш жалғаулықтар деген екі топқа бөледі.

а) «Салаластырғыш жалғаулықтар бірыңғай жеке сөздер мен сөз тіркестерін және бірыңғай сөйлемдерді байланыстырады да, солардың өзара байланысу жолдары мен қатынастарын көрсетеді». Салаластырушы жалғаулықтарды іштей ыңғайластық және талғаулықты деп екіге бөледі. Енді жалғаулықтардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталып, мысалдар арқылы көрсетейік.

1. Ыңғайластық жалғаулықтар «өзара ыңғайласып құралатын, тең дәрежедегі сөздер мен сөз тіркестерін жалғастырады да, солардың ыңғайласқан қатынасын білдіреді». Оларға *мен (бен, пен), және, тағы, әрі, да (де, та, те), әм* сияқты жалғаулықтарды жатқызады. Мысалы:

Иә, он сегіз сала — тек Кербұғының маңдайына ғана дарыған бағы мен соры... (О.Бөкей).

Жетісіне екі рет, сәрсенбі және сенбі күндері, кешке қарай жаттығуға жиналады (Б. Соқпақбаев).

Рахмет бір нәрсенің боларын сезді де, үндеместен орнынан тұрып жүре берді (С. Ерубәев).

Әрі жалықтырды, әрі таныс дүние, мұны несіне берді деп таңдандым (Қ. Ысқақов).

Жан-жағына сақ қарап, уайым бұған Найман-Ана дидары боп-боз әм сесті еді (Ш. Айтматов).

Осы мысалдардағы жалғаулықтар бірыңғай сөздер мен сөйлемдерді ыңғайластыра байланыстырып тұр.

2. Талғаулықты жалғаулықтар «зат есім, сын есім, етістік және басқа атаушы сөздер арқылы жасалып, салаласа жалғасқан мүшелердің бірінен соң бірін я талғап, я таңдап, я кезектестіріп, я біріне-бірін қарама-қарсы қойып айту үшін қолданылады. Олар: *әлде, біресе, я, бірде, яки, не, немесе, болмаса, не болмаса, құй*.

Әлде тоңазығаннан, әлде қорқыныштан Тортайдың бауырына тығыла түсемін (О. Бөкей).

Апыр-ой десеңші, сонау отызыншы жылдардың басынан бастап бір жоғары, бір төмен, біресе өрге, біресе ылдига... (Ш. Айтматов).

Дүниеде өсек-аяң, құлық-сұмдықты білмейтін, не болмаса тірі пенденің бетіне «әй, сен сондай-сың» деп қарамаған, немесе тірі пендеге тілі тимеген, жарықтық ораза-намазы бұзылмаған таза да тақаппар әйел еді (О. Бөкей).

Кең маңдай, қолаң шаш

Я бір кез, я құлаш,

Ақ тамақ, қызыл жүз,

Қарағым, бетіңді аш! (Абай)

ә) «Сабақтастырғыш жалғаулықтар тек құрмалас сөйлемдердің құрамдарындағы жай сөйлемдерді бір-бірімен жалғастырып байланыстырып, солардың арақатысын анықтап көрсету үшін жұмсалады». Сабақтастырғыш жалғаулықтарды қарсылықты, себептік, салдарлық, шартты, айқындағыш, ұштастырғыш деп 6 топқа бөледі.

1) Қарсылықты жалғаулықтар «негізінде бұрынғы сөйлемде айтылған ойға соңғы сөйлемдегі ойдың мағына жағынан қарама-қарсы екенін аңғартуға дәнекер болады». Оларға *бірақ, алайда, әйтсе де, әйткенмен, сүйтсе де, сонда да, дегенмен, әйтпесе, әйткенде, әйтпегенде* сияқты сөздер жатады. Мысалы:

Гүлсары зарыққаннан бар пәрменімен ашына кісінеп қоя берді, бірақ өз даусын өзі естімеді (Ш. Айтматов).

Меңдуана жеп қойғандай-ақ аттың басы айналып, көзі тұнып, үстіне түрлі түсті шеңбер шашылып, дүние шыр көбелек айналып, аспан асты әткеншек ойнап бара жатқандай, алайда Танабай оны қайдан білсін (Ш. Айтматов).

Ұшарға қанаты жоқ, әйтпесе қазір жетпек (Ш. Айтматов).

Рас, кәрілеу жылқы, дегенмен сіздің жұмысыңызға жарап жатыр (Ш. Айтматов).

Өткен жылдары май дәріден қашқан өзіңіз, әйтпегенде төл мұнан да көп болар еді (Ғ. Сланов).

2) Себептік жалғаулықтар «құрмалас сөйлемдердің құрамдарындағы соңғы жай сөйлем бұрынғы (алдыңғы) сөйлемдегі айтылатын ойдың себебін білдіру үшін арнаулы дәнекерлер есебінде қызмет етеді». Олар: *себебі, өйткені*. Мысалы:

Мұрнын тартатын себебі — бала кезден бергі әдет аурудан жаман қалмай келеді екен (О. Бөкей).

Танкілер таптап келеді, ал сен окопта қалишып тұрсың, өйткені шегінерге жер жоқ (Ш. Айтматов).

3) Салдарлық жалғаулықтар «салалас құрмалас сөйлемдердің арақатынасын білдіру үшін, яғни басынқы сөйлемде айтылатын іс-әрекеттің, амалдың нәтижесі я салдары екенін білдіретін дәнекер есебінде жұмсалады». Олар: *сондықтан, сол себепті*.

Өйткені кемтар бала сол отбасында өмір сүреді, сондықтан олар да біздің команданың бір мүшесіне айналуы тиіс («Ана тілі»).

Ал Мұраттың сұрланып, ашынып алған жүзінде оның нысын басқандай айбат оты, өткірлік бар еді. Сол себепті де Садық бірінші болып қол жұмсауға бата алмай тұр (Б. Соқпақбаев).

4) Шарттық жалғаулықтар «сабақтас құрмалас сөйлемдердің арақатынасын білдіру үшін, яғни басыңқы және бағыныңқы сөйлемдердің бір-бірімен жалғасуларына дәнекер есебінде қолданылады». Олар: *егер, егер де, алда-жалда*.

Өзіме белгілі, егер интернатқа қабылдамаса, оқи алатын түрім жоқ (Қ. Ысқақ).

Кім біледі, бұл түнгі жортуылдар әлі қаниаға созылар еді, егер де мына бір жағдай болмаса... (Ш. Айтматов).

5) Айқындағыш жалғаулықтар «я жеке сөздерді, я сөз тіркестерін, я жеке сөйлемдерді бір-бірімен жалғастырады да, алдыңғы сөз арқылы, я сөз тіркесі немесе сөйлем арқылы айтылатын ойды кейінгі сөз, я сөз тіркесі, я сөйлем арқылы не баяндауға, не айқындауға, не анықтауға, не тәптіштеп қадағалай түсуге дәнекер сөздер есебінде қызмет етеді». Оларға *яғни, демек* сөздерін жатқызады. «Яғни» сөзін жалғаулыққа жатқызуға болады, «демек» қыстырма сөз ретінде жұмсалады. Мысалы:

Соның тең жартысынан астамы, яғни 650 адам — осындағы кітапхананың тұрақты оқырманы («Орталық Қазақстан»).

6) Ұштастырғыш жалғаулықтар «мағына жағынан біріне-бірі орай қолданылатын екі жай сөйлемді ұштастырып байланыстыру үшін жұмсалады да, бірінші сөйлемнен кейін іле екінші сөйлемде айтылатын ойды бастау үшін дәнекер ретінде қызмет етеді». Оларға *ал, ендеше, ал ендеше, олай болса* деген сөздерді жатқызады [9, 365-370]. Мысалы:

Ақын деген — киелі аққу самғаған,

Ал ендеше аққуды атқан пендені

Қай атаңнан көріп едің, оңбаған? (М. Шаханов).

Енді сендерге үкімет пен партия мені сабақ оқыт деп жіберді. Олай болса маған қоятын сұрақтарың бар ма? (Б.С.).

Кейінгі шыққан еңбектердің басым көпшілігі осы А. Ысқақовтың классификациясын басшылыққа алады. Біз де осы еңбекті басшылыққа ала отырып, мысалдар арқылы талдап көрсетуге тырыстық.

Түрік тілінде ғалымдар жалғаулық шылауларды мағынасына қарай бірнеше топқа бөліп қарастырады. Бұл жағынан қазақ тіліндегі жалғаулықтардың семантикалық жіктелуіне мүлде ұқсамайды десе де болады. Негізінен классификациялар бір-біріне мүлдем ұқсамайды, бір-бірінен өзгеше. Жалғаулықтар семантикалық жағынан кейбір еңбектерде тоғыз, енді бірінде он екі, ал басқа бір еңбекте жиырмадан асып жығылады. Олай болса түрік тілінде жалғаулық шылаулардың мағыналары мен қызметтеріне қарай жіктелуіне назар аударайық.

Нәжметтин Хажыэминоғлы жалғаулық шылауларды мағынасы мен сөйлемде атқаратын қызметіне қарай үш топқа бөледі: сөйлемнің басында келетін шылаулар, негізгі жалғаулық шылаулар, тепе-теңдік шылаулары. Онан әрі шығу тегі мен қалыптасу стиліне қарай бұларды да үш топқа бөледі: кірме жалғаулықтар, бұрыннан шылау ретінде қолданылғандар, шылау ретінде қалыптасқан сөз тіркестері. Олардың Хорезм, Шағатай, Қыпшақ аймақтарында қалай қолданылғанын және Батыс түрік тіліндегі қолданысын нақты мысалдармен талдап, түсіндіріп береді [41, 113, 114].

Ғалым Зейнеп Коркмаз жоғарыда аталған еңбегінде жалғаулық шылауларды сөйлемдегі орны мен атқаратын қызметіне қарай 4 топқа бөледі. Олар: 1) *sıralama bağlaçları* / ыңғайластық жалғаулықтар; 2) *denkleştirme-karşılaştırma-seçme bağlaçları* / талғаулықты жалғаулықтар; 3) *pekiştirme bağlaçları* / қарсылықты жалғаулықтар; 4) *nöbetleşme bağlaçları* / кезектес жалғаулықтар. Сондай-ақ жалғаулықтарды сөйлемдегі қызметі мен орнына қарай үшке бөледі: а) басында келген сөйлемді алдында тұрған сөйлеммен байланыстыратындар; ә) басында келген сөйлемді келесі сөйлемге жалғайтындар; б) қайталап қолданылу арқылы екі сөйлемді бір-бірімен байланыстыратындар. Сөйлемдерді байланыстыратын жалғаулықтарды: 1. түсіндірмелі жалғаулықтар; 2. салдарлық жалғаулықтар; 3. күшейткіш жалғаулықтар; 4. себеп жалғаулықтар; 5. қарсылықты жалғаулықтар; 6. басқа қызметте қолданылатын жалғаулықтар деп 6 топқа бөледі [23, 932-961].

Ғалым Х. Ибрахим Делиже де өз алдына бөлек бір классификация ұсынады: біріншіден, сөз тіркестерін байланыстыратын жалғаулықтар деп оларды мағынасына қарай 11 топқа бөледі; екіншіден, сөйлем тізбегін құрайтын жалғаулықтар деп бұларды да өз ішінде бірнеше топқа бөледі; үшіншіден, қыстырма сөз жалғаулықтары деп бөледі [42, 189].

Ахмет Туран Доған былай дейді: «Тілдегі ең кішкентай бөлшектен ең үлкен бөлшекке дейінгі аралықты байланыстыратын элемент — жалғаулықтар. Олар жалғауыштық қызметімен қатар әр түрлі грамматикалық мағынада жұмсалады. Бұл мағыналар олар қолданылатын құрылымда көрінеді. Тепе-теңдік, қарсылықты, талғау, күшейту, бөлу, түйіндеу, ыңғайластық сияқты грамматикалық мағыналар

— жалғаулықтардың негізгі грамматикалық мағыналары. Бұлардан басқа грамматикалық мағыналар да кездеседі» [43, 116].

Ғалым Мухаррем Дашдемир «Түрік тілінің құрылымдық-функционалдық синтаксисі» атты еңбегінде сөйлемүсті тілдік элементтер дей отырып «сөйлемнің басқа сөйлеммен (мәтінде) байланысын көрсететін сөйлем мен сөйлемді жалғаушы жалғаулықтар» деп көрсетеді. Сөйлем жалғаулықтары сөйлемді мәтінге жалғайды. Мұндай байланыс қандай жағдайда орын алатынын және сөйлем мен мәтіннің арасында қандай қатынас орнағанын (қарсылықты, ұқсастық, түсіндірме, күшейту т.б.) анықтайтынын сипаттайды да, жалғаулық шылауларды мағынасына қарай 20 топқа бөледі [44, 141].

Осылайша түрік тіліндегі жалғаулық шылаулар мағынасына қарай түрліше жіктеледі. Ғалымдардың пікірлерін жинақтай келе, жалғаулықтардың мағыналық тобының жалпы жиі кездесетін негізгі жіктеулерін төмендегідей етіп көрсетуге болады:

1. Ыңғайлас жалғаулықтар (*sıralama bağlaçlar*) қатар тұрған тең дәрежедегі бірыңғай сөздерді, сөз тіркестерін, сөйлемдерді байланыстырады. Олар: *ile* (мен), *ilâ*, *dahi* (әрі), *ve* (және), *da...da...*, *gerek...gerek* (болсын...болсын), *hem...hem...* (әрі...әрі), *ister...ister...* (күй...күй), *ne...ne...* (не...не). Мысалы:

Ayla ile Nuri geldiler (Айла мен Нури келді).

Bu orduya karşı okla, bıçakla ve tüfekle durulamaz (Бұл әскерге жебемен, пышақпен және мылтықпен қарсы тұра алмайсың).

Bizin eve buyrun da bir kahvemizi için (Біздің үйге келіп те бір кофеңізді ішіп кетіңіз).

Gerek ben, gerek (gerekse) o, fakülteye girmedik (Ол да, мен де факультетке оқуға түсе алмадық).

Sadi, hem acele acele konuşarak fikirlerini bildiriyor, hem de gözlerini ileriye uçan bisikletlerden hiç alamıyordu (Сади әрі тез-тез сөйлеп өз ойын айтып, әрі алға қарай зымырап бара жатқан велосипедтерден көзін айыра алмай тұр еді).

2. Салыстырмалы жалғаулықтар (*karşılaştırılan bağlaçlar*) — салыстырыла айтылған бірнеше элементті байланыстыратын жалғаулықтар. Олар: *hem...hem...* (әрі...әрі), *ne...ne...* (не...не), *ya...ya...* (я...я). Мысалы:

Bu öğrenci, hem yaramaz, hem (hem de) tembeldir (Бұл оқушы әрі тентек, әрі жалқау).

Bu, ne size, ne bize ilgili olan bir sorundur (Бұл — не сізге, не бізге қатысы жоқ мәселе // Бұл — сізге де, бізге де қатысы жоқ мәселе).

Ya bu deveyi gütmeli, ya bu diyardan gitmeli (Ол не мына түйені бағуы керек, немесе бұл жерден кетуі керек).

3. Теңестіруші жалғаулықтар (*denkleştirme bağlaçları*) — бір-біріне тең әрі бірін-бірі алмастыра алатын екі түрлі элементті байланыстыру үшін жұмсалатын жалғаулықтар. Олар: *veya* (немесе), *veyâhut* (не, немесе), *da*, *ya* (я), *yahut...* (не, немесе), *ya...ya...* (не...не, я...я), *ya...ya da...* (не...немесе). Мысалы:

Seyahatten önce, Arapça veya Farsça çalışmak istiyor (Саяхатқа шықпастан бұрын арабша немесе парсы тілін үйренгісі келеді).

Korku yahut gerilim filmi izleyelim (Қорқынышты фильм немесе триллер көрейік).

4. Себеп жалғаулықтары — алдыңғы сөйлемде айтылған ойдың себебін білдіретін және сөйлемнің басында жұмсалатын жалғаулықтар. Олар: *çünkü* (сондықтан, сол себепті, өйткені), *zira* (себебі, салдарынан). Мысалы:

Ben şimdi sizin fikrinizi tenkit etmeyeceğim, çünkü faydasızdır (Мен қазір сіздің пікіріңізді сынамаймын, өйткені пайдасы жоқ).

Zira sık sık gül bahçesinde dolaşır, sonra da mutlaka hayvanat bahçesine uğrayıp hayvanları seyrederdilerdi (Өйткені олар жиі-жиі раушан бағында жүретін, сосын міндетті түрде хайуанаттар бағына барып жануарларды тамашалайтын).

5. Қорытындылаушы жалғаулықтар (*sonuç bağlaçları*) — сөйлемді қорытындылап, түйіндей отыра бір-бірімен байланыстыратын жалғаулықтар. Олар: *ama* (бірақ), *ancak* (алайда), *bak bakalım* (көреміз), *mademki* (солай болғандықтан, сондықтан), *onun için* (сол үшін), *sonunda* (соңында, ақыр аяғында), *hiç olmazsa* (ең болмағанда), *nihayet* (соңында), *pekâla...* (жарайды). Мысалы:

Madem öyle söyledi, öyle yaparız (Егер де солай айтқан болса, біз де солай жасаймыз).

Sonunda kararlı bir sesle, Mösyö Emir, o kızdан vazgeçmeyeceğim, dedi (Соңында шешімді дауыспен: «Әмір мырза, мен ол қыздан бас тартпаймын», — деді).

Beni bir dost gibi kabul etmek istemezsiniz, hiç olmazsa eski meslektaş gibi bana elinizi verin (Мені дос ретінде қабылдағыңыз келмесе, тым болмаса ескі әріптесіңіз ретінде қолыңызды беріңіз).

6. Сипаттама жалғаулықтар (*açıklama bağlaçları*) — алдыңғы сөйлем(дер)де айтылған ойды түсіндіріп, мысалға келтіріп, сипатын ашатын жалғаулықтар. Негізінен сөйлемнің басында кездесетін жалғаулықтар. Олар: *daha doğrusu* (ең дұрысы), *ki, mesela* (мысалы, мәселен), *örneğin* (мысалы), *şöyle ki* (осылай), *yani* (яғни). Мысалы:

Bu hadise para meselesini aşırı bir şekilde önemsemesine sebep oldu. Daha doğrusu, bu önemsemeyi son noktasına vardırdı (Бұл оқиға оның ақша мәселесіне шектен тыс мән беруіне себеп болды. **Дәлірек айтсақ**, ол бұл қамқорлықты шектен шығарды).

Bu iş olmayacak; şöyle ki, yeterli gerekç yok (Бұл іс болмайды; (мәселе) **былай**, материал жетіспейді).

Her cisim yanmaz; mesela taş, toprak... (Кез келген зат жанбайды; **мысалы**, тас, топырақ...).

7. Күшейткіш жалғаулықтар (*pekiştirme bağlaçları*) — бір-бірімен байланысқан екі элементтің бірін екіншісіне жалғап, мағынасын күшейте байланыстыратын жалғаулықтар. Олар: *de/da, dahi* (тіпті, керек десең), *ise* (тұрмақ), *bile* (де, тіпті), *hem* (әрі), *hem de, ya...* (я). Мысалы:

...Bunlar çok zaman sürmüş gibiydi. Aslında ise on, on beş dakikayı geçmedi (...Бұл іс ұзаққа созылғандай болды. **Негізінде** он-он бес минуттан аспады).

Şaşı Ömer bile gelmişti (Шашы Өмер де келді).

O, hem suçlu, hem (hem de) güçlü (Ол **әрі** кінәлі, **әрі** күшті).

8. Үстеме жалғаулықтар (*üsteleme bağlaçları*) — өзінен бұрын келген сөйлемге қосымша мағына үстеп, алдыңғы сөйлеммен байланыстыратын жалғаулықтар. Олар: *ayrıca* (ерекше, айрықша, өзгеше), *bir de* (сонымен қоса, сонымен қатар), *hani* (егер, ең азында), *hele* (әсіресе, ерекше), *hem / hem de* (әрі...немесе), *işin kötüsü* (өкінішке орай), *kaldı ki* (оның үстіне, бұдан басқа), *o bir yana* (бір жағынан), *üstelik* (сонымен қоса), *zaten* (дұрысын айтқанда, негізінде). Мысалы:

Bu bitki oralarda ayrıca yetiştirilir (Бұл өсімдік ол жерде **ерекше** бапталады).

Yedirdi, içirdi, üstelik para da verdi (Ол ішкізіп-жегізді, **сонымен қоса** ақша да берді).

Ahmet gelsin, bir de Şakir gelsin (Ахмет келсін, **сонымен қатар** Шакир де келсін).

Kaldı ki bugün propaganda da yasaktır (**Оның үстіне**, қазір насихат жүргізуге де тыйым салынған).

...Sevmesine, severdi Reis beyi. O bir yana, gönülünden bir saygısı da vardı (...Рейс бейді сүйюін сүйетін.

Бір жағынан, жан-тәнімен құрметтейтін).

9. Қарсылықты жалғаулықтар (*zıtlık bağlaçlar*) — сөйлемнің бірінде айтылған ойға екіншісінің қарсылық білдіруі арқылы екі сөйлемді бір-бірімен байланыстыратын жалғаулықтар. Олар: *aksine* (керісінше), *ama* (бірақ), *ancak* (алайда), *buna karşı* (алайда), *lakin* (алайда), *oysa* (әйтсе де, дегенмен), *tam tersine* (керісінше), *zıddına* (керісінше), *yine de* (сонда да), *yoksa* (әйтпесе). Мысалы:

Hava güneşli, ama soğuk fazla (Ая райы ашық, **бірақ** өте суық).

Çok bağırmış, ancak sen duymuşsun (Ол көп айқайлапты, **бірақ** сен ғана естіпсің).

Çekil karşımdan, yoksa döverim (Қарсымнан кет, **әйтпесе** таяқ жейсін).

En yakın arkadaşımı yarın beklerken tam tersine habersizce bugün geldi (Ең жақын досымды ертең күтіп жүргенімде, **керісінше**, ол бүгін хабарсыз келді).

Қорытынды

Мақаланы қорытындылай келе, қазақ және түрік тілдеріндегі жалғаулық шылаулардың басты-басты ерекшеліктерін анықтадық. Біріншіден, түрік және қазақ тілдеріндегі жалғаулықтардың ұқсастығы, оларға берілген анықтамалардың бір-бірінен алшақ кетпегені айқындалып отыр. Нақтылай айтар болсақ, бұл екі тілде де жалғаулықтар тең дәрежелі сөздерді, сөз тіркестерін және сөйлемдерді өзара байланыстырады. Екі тілде де жалғаулық шылаулар — сөз бен сөздің, сөйлем мен сөйлемнің араларын байланыстырып тұрғанымен, өздігінен дербес мүше бола алмаса да, толық мағыналы өзге сөздерге көмекші болып қызмет атқаратын сөздер. Жалғаулықтар — ішкі мазмұны жағынан да, қызметі жағынан да өздерінің бастапқы шыққан төркіндерінен біржола қол үзіп, дербестіктерінен айырылып, өз алдына категория болып қалыптасқан көмекші сөздер. Екі тілде де сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді және әрі сөздерді, әрі сөйлемдерді байланыстыратын жалғаулықтар болып бөлінеді. Екіншіден, қазақ тілі түрік тілдері ішінде қыпшақ тобына жататын болса, түрік тілі оғыз тобына жатады. Екі тіл де жалғамалы (агглютинативті) тілдер тобына кіреді. Түрік және қазақ тілдерінің ұқсастықтарымен бірге айырмашылықтары да бар. Қазақ тілінде жалпы шылауларды септеулік, жалғаулық, демеулік деп үш топқа бөліп қарастырса, түрік тілінде септеуліктер мен демеуліктер бір сөз табы ретінде қарастырылады да, жалғаулықтар дербес бір сөз табы ретінде қарастырылады. Түрік тіліндегі одағайлар да (*ünlem edatları*) шылау сөз табының бір тармағы ретінде қарастырылса, қазақ тілінде одағайлар өзінше жеке бір сөз табы ретінде қарастырылады. Қазақ тілінде жалғаулық

шылаулардың терминдік атауы бір ізге түскен, ал түрік тілінің терминдік атауында әртүрлілік орын алып отыр. Қазақ тілінде жалғаулық шылаулар мағынасына қарай салаластырғыш және сабақтастырғыш деп бөлінеді, салаластырғыш жалғаулық шылаулар өз ішінде ыңғайластық, талғаулықты жалғаулықтар деп екіге бөлінеді. Сабақтастырғыш жалғаулықтар өз ішінде қарсылықты, себеп, салдар, шарт, ұштастырғыш, айқындағыш болып алты топқа бөлінеді. Түрік тілінде, жоғарыда көрсеткеніміздей, жалғаулық шылаулар мағынасына қарай бір әдебиеттерде тоғыз, енді бірінде он бір, басқа бір еңбектерде жиырмаға дейінгі мағыналық топты құрайды. Жалпы, түбі бір туысқан тілдердің арасындағы мұндай алшақтыққа қазақ тілі грамматикасының орыс грамматикасының негізінде, ал түрік тілі грамматикасының француз грамматикасының негізінде жазылғаны себеп болып отыр. Екі тілде сөйлем құрылысы ұқсас болғанымен, ғылыми тұрғыда зерттелуі мүлдем басқа. Сондықтан осы олқылықтың орнын толтыру үшін келешекте ортақ бір грамматика жазылса деген ойдамыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы / А. Байтұрсынов. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 448 б.
- 2 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер / Қ. Жұбанов. — Алматы: Ғылым, 1970. — 140 б.
- 3 Сауранбаев Н.Т. Қазақ тіл білімінің проблемалары / Н.Т. Сауранбаев. — Алматы: Ғылым, 1982. — 352 б.
- 4 Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы / С. Аманжолов. — Алматы: Санат, 1994. — 320 б.
- 5 Әміров Р. Қазақ тіліндегі жалғаулықтар / Р. Әміров. — Алматы: Қазақ мемлекеттік оқу-педагогикалық баспасы, 1959. — 70 б.
- 6 Балақаев М. Қазақ тілі грамматикасының кейбір мәселелері / М. Балақаев. — Алматы: Қазақтың біріккен мемлекеттік баспасы, 1941. — 32 б.
- 7 Төлеуов Ә. Сөз таптары / Ә. Төлеуов. — Алматы: Мектеп, 1982. — 127 б.
- 8 Әбуханов Ғ. Қазақ тілі / Ғ. Әбуханов. — Алматы: Қазақ мемлекеттік оқу-педагогикалық баспасы, 1960. — 451 б.
- 9 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі (морфология) / А. Ысқақов. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 384 б.
- 10 Исаев С.М. Қазақ тілі: оқу құралы / С.М. Исаев. — Алматы: «Өнер» баспасы, 2007. — 208 б.
- 11 Аханов К. Грамматика теориясының негіздері (Университеттер мен педагогикалық институттардың филология факультеттеріне арналған оқу құралы) / К.Аханов. — Алматы: «Мектеп» баспасы, 1972. — 216 б.
- 12 Аханов К. Грамматика теориясының негіздері: оқу құралы / К. Аханов. — Алматы: «Санат», 1996. — 240 б.
- 13 Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Сөз тіркесі / Т. Сайрамбаев. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2010. — 640 б.
- 14 Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі: Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі / М. Балақаев. — Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006. — 237 б.
- 15 Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Basım. 2. bs. Yayın Bilgisi / T. Banguoğlu. — İstanbul: Dergah Yayınları, 1979. — 339 s.
- 16 Banguoğlu T. Türkçenin Grameri / T. Banguoğlu. — İstanbul: TDK Yayınları, 2004. — 794 s.
- 17 Hacıeminoğlu N. Türk Dilinde Edatlar / N. Hacıeminoğlu. — İstanbul: M. E. B. Yayınları, 1984. — 335 s.
- 18 Ergin M. Türk Dil Bilgisi / M. Ergin. — İstanbul: Boğaziçi Yay., 5. Baskı, 1993. — 400 s.
- 19 Ediskun H. Türk Dilbilgisi / H. Ediskun. — İstanbul: Remzi Kitabevi, 1988. — 408 s.
- 20 Hengirmen M. Türkçe Dilbilgisi / M. Hengirmen. — Ankara: Engin Yayınevi, 2002. — 126 s.
- 21 Gencan T. Dilbilgisi / T. Gencan. — Ankara: Ayraç Yayınevi, 2001. — 638 s.
- 22 Korkmaz Z. Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları / Z. Korkmaz. — Ankara: Ankara: TDK Yay, 1969. — 1699 s.
- 23 Korkmaz Z. Türkiye Türkçesinin Grameri (Şekil Bilgisi) / Z. Korkmaz. — Ankara: TDK Yay, 2007. — 1028 s.
- 24 Eckman J. Çağatayca El Kitabı (Çev. : Günay Karaağaç) / J.Eckman. — Ankara: Akçağ Yayınları, 2005. — 282 s.
- 25 Adalı O. Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler / O. Adalı. — Ankara: TDK Yay., 1979. — 117 s.
- 26 Demircan Ö. “Türkçede Bağlam İşlevleri ve Bağlayıcılar” / Ö.Demircan // Türk Dilbilim Konferansı Bildirileri. 9-10 Ağustos 1984. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, s. 31–48.
- 27 Von Gabain A. Eski Türkçenin Grameri (çev. Mehmet Akalin). 2. Bs. / A. Von Gabain. — Ankara: TDK Yay, 1988. — 313 s.
- 28 Yavuz S. Türkiye Türkçesi Ağızlarında Bağlaçlar. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi). S.Yavuz. — Elazığ. 2010. — 687 s.
- 29 Banguoğlu T. Anahatlarıle Türk Grameri / T. Banguoğlu. — İstanbul: Dergah Yay., 1940. — 384 s.
- 30 Hengirmen M. Türkçe Dilbilgisi. 3. Bs. / M. Hengirmen — Ankara: Engin Yay., Ankara. 1998. — 621 s.
- 31 Korkmaz Z. Gramer Terimleri Sözlüğü / Z. Korkmaz. — Ankara:TDK Yay., 2003. — XXIV+296 s.
- 32 TDK. Güncel Türkçe Sözlük. TDK Yay, 1998. — 828 s.
- 33 Topaloğlu A. Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü / A. Topaloğlu. — İstanbul:Ötüken Yay, 1989. — 230 s.

- 34 Vardar B. Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü / B. Vardar. — İstanbul: Multilingual, 2002. — 310 s.
- 35 Казем-Бек А. Грамматика турецко-татарского языка. Составленная ординарным профессором мирзою Александром Казем-Бекком / А. Казем-Бек. — Казань: Унив. типогр., 1839. — 523 с.
- 36 Батманов И.А. Части речи в киргизском языке: материалы к стандартной схеме морфологии киргизского языка / И.А. Батманов. — Фрунзе: Киргизгосиздат, 1936. — 48 с.
- 37 Қазіргі қазақ тілі. Лексика, фонетика, грамматика. — Алматы: Ғылым, 1954. — 564 б.
- 38 Момынова Б.Қ. Қазақ тілінің морфологиясы: оқу құралы / Б.Қ. Момынова, Ж.Б. Саткенова. — Алматы: Қазақ университеті, 2020. — 279 б.
- 39 Балақаев М. Қазақ тілі грамматикасының кейбір мәселелері / М. Балақаев. — Алматы: Қазақтың біріккен мемлекеттік баспасы, 1941. — 32 б.
- 40 Қазақ тілінің грамматикасы. Т. 1. — Алматы: ҚазССР «Ғылым» баспасы, 1967. — 264 б.
- 41 Nacieminoğlu N. Türk Dilinde Edatlar. — İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 1992. — 337 s.
- 42 Delice H. İbrahim. Sözcük Türleri. — İstanbul: Asitan Kitap, 2017. — 279 s.
- 43 Doğan A. Türkiye Türkçesinde Edatlar. — İstanbul: Kriter Kitapevi, 2021. — 323 s.
- 44 Daşdemir M. Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal İşlevsel Söz Dizimi / M. Daşdemir. — Erzurum: Eser Basım Yayın Dağıtım Matbaacılık, 2014. — 288 s.

Б.А. Жунусова

Союзы в казахском и турецком языках

Союз — служебная часть речи, занимающая определенное место среди вспомогательных слов в языке. Хотя союзы не имеют самостоятельного лексического значения, они обладают определенным грамматическим значением в предложении и связывают между собой слова, фразы и предложения. Таким образом, сохраняя смысловую связь между словами и предложениями, они вносят свой вклад в систематическую передачу, не утрачивая при этом связность произношения. Следовательно, присоединительные союзы — это грамматические слова, которые соединяют несколько слов, фраз и предложений друг с другом, создавая связи между ними на разных уровнях. С этой точки зрения союзы повышают коммуникативную способность синтаксиса тюркских языков. Мысли, которые не могут быть выражены одним словом или одним предложением, усложняются и систематизируются союзами, становясь эстетически единым повествованием. В статье присоединительные союзы определяются на основе грамматических книг и художественных текстов, изданных на казахском и турецком языках, определяются их структура, смысловая группа и функции. Автором отмечено сходство и различие присоединительных союзов в казахском и турецком языках. В этом контексте подробно изучены классификация структуры и функции союзов в указанных языках.

Ключевые слова: казахский язык, турецкий язык, служебные слова, союз, лексическое значение, грамматическое значение, семантическая классификация, морфологический состав, терминологическое название, гипотаксис.

Б.А. Zhunusova

Unions in Kazakh and Turkish languages

Conjunctions belong to a group of words that occupy a place among auxiliary words in the language. Although conjunctions do not have a certain independent lexical meaning, they have a certain grammatical meaning in a sentence and link words, phrases and sentences together. Thus, by maintaining the semantic connection between the word and the sentence, they contribute to the systematic transmission, while maintaining the coherence of pronunciation. Therefore, connective conjunctions are grammatical words that connect several words, phrases, and sentences in a sentence to each other, creating connections between them at different levels. From this point of view, conjunctions enhance the communicative ability of the syntax of Turkic languages. Thoughts that cannot be expressed in one word or one sentence are complicated and systematized by conjunctions, becoming an aesthetically unified narrative. In the article, the connective conjunctions are determined on the basis of grammatical books and literary texts published in Kazakh and Turkish, their structure, semantic group and functions are determined. It tells about the similarities and differences of the connective conjunctions in the Kazakh and Turkish languages. In this context, the classification of the structure and function of conjunctions in the Kazakh and Turkish languages is considered in detail. Thus, we believe that this work will contribute to the study of conjunctions in Kazakh and Turkish languages.

Keywords: Kazakh language, Turkish language, functional words, conjunction, lexical meaning, grammatical meaning, semantic classification, morphological composition, terminological name, hypotaxis.

References

- 1 Baitursynov, A. (1992). *Til tagylymy [Language lessons]*. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 2 Zhubanov, Q. *Qazaq tili zhonindegi zertteuler [Research in the field of Kazakh language]*. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 3 Sauranbaev, N.T. (1982). *Qazaq til bilimining problemalary [Problems of Kazakh linguistics]*. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 4 Amanzholov, S. (1994). *Qazaq adebi tili sintaksisining qysqasha kursy [A short course in Kazakh literary language]*. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 5 Amirov, R. (1959). *Qazaq tilindegi zhalgaulyqtar [Unions in Kazakh language]*. Almaty: Qazaq memlekettik oqu-pedagogikalyq baspasy [in Kazakh].
- 6 Balakaev, M. (1941). *Qazaq tili grammatikasynyng keibir maseleleri [Some problems of Kazakh grammar]*. Almaty: Qazaqtyng birikken memlekettik baspasy [in Kazakh].
- 7 Toleuov, A. (1982). *Soz taptary [Part of speech]*. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 8 Abuhanov, G. (1960). *Qazaq tili [Kazakh language]*. Almaty: Qazaq memlekettik oqu-pedagogikalyq baspasy [in Kazakh].
- 9 Ysraqov, A. (1991). *Qazirgi qazaq tili (morfologiia) [Modern Kazakh language (morphology)]*. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 10 Isaev, S.M. (2007). *Qazaq tili [Kazakh language]*. Almaty: Oner [in Kazakh].
- 11 Akhanov, K. (1972). *Grammatika teoriiasynyng negizderi (Universitetter men pedagogikalyq instituttardyn filologii fakultetlerine arналған оқу қуралы) [Fundamentals of the theory of grammar (Textbook for philological faculties of universities and pedagogical institutes)]*. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 12 Akhanov, K. (1996). *Grammatika teoriiasynyng negizderi [Fundamentals of the theory of grammar]*. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 13 Sairambaev, T. (2010). *Qazaq til bilimining maseleleri. Soz tirkesi [Problems of Kazakh linguistics. Word formation]*. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 14 Balakaev, M. (2006). *Qazirgi qazaq tili: Soz tirkesi men zhai soilem sintaksisi [Modern Kazakh language: a phrase and a simple sentence]*. Astana: L.N. Gumilev atyndagy Euraziia ulttyq universiteti [in Kazakh].
- 15 Banguoğlu, T. (1979). *Türkçenin Grameri. Basım. 2. bs. Yayın Bilgisi*. İstanbul: Dergah Yayınları [in Turkish].
- 16 Banguoğlu, T. (2004). *Türkçenin Grameri*. İstanbul: TDK Yayınları [in Turkish].
- 17 Hacıeminoğlu, N. (1984). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: M. E. B. Yayınları [in Turkish].
- 18 Ergin, M. (1993). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi Yay [in Turkish].
- 19 Ediskun, H. (1988). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi [in Turkish].
- 20 Hengirmen, M. (2002). *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Engin Yayınevi [in Turkish].
- 21 Gencan, T. (2001). *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç Yayınevi [in Turkish].
- 22 Korkmaz, Z. (1969). *Türkçede Eklerin Kullanılış şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: Ankara: TDK Yay [in Turkish].
- 23 Korkmaz, Z. (2007). *Türkiye Türkçesinin Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yay [in Turkish].
- 24 Eckman, J. (2005). *Çağatayca El Kitabı (Çev.: Günay Karaağaç)*. Ankara: Akçağ Yayınları [in Turkish].
- 25 Adalı, O. (1979). *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*. Ankara: TDK Yay [in Turkish].
- 26 Demircan, Ö. (1984). *Türkçede Bağlam İşlevleri ve Bağlayıcılar*. In *Türk Dilbilim Konferansı Bildirileri* (pp. 31–48). Boğaziçi Üniversitesi Yayınları [in Turkish].
- 27 Von Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin Grameri (çev. Mehmet Akalin)*. (Vol. 2). Ankara: TDK Yay [in Turkish].
- 28 Yavuz, S. (2010). *Türkiye Türkçesi Ağzlarında Bağlaçlar*. Elazığ [in Turkish].
- 29 Banguoğlu, T. (1940). *Anahatlarile Türk Grameri*. İstanbul: Dergah Yay [in Turkish].
- 30 Hengirmen, M. (1998). *Türkçe Dilbilgisi* (Vol. 3). Ankara: Engin Yay [in Turkish].
- 31 Korkmaz, Z. (2003). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay [in Turkish].
- 32 (1998). TDK. *Güncel Türkçe Sözlük*. TDK Yay [in Turkish].
- 33 Topaloğlu, A. (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Yay [in Turkish].
- 34 Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual [in Turkish].
- 35 Kazem-Bek, A. (1839). *Grammatika turetsko-tatarskogo yazyka [Grammar of the Turkish-Tatar language]*. Kazan: Universetskaya tipografiya [in Russian].
- 36 Batmanov, I.A. (1936). *Chasti rechi v kirgizskom yazyke: materialy k standartnoi skheme morfologii kirgizskogo yazyka [Parts of speech in the Kyrgyz language: materials for the standard morphology scheme of the Kyrgyz language]*. Frunze: Kirgizgosizdat [in Russian].
- 37 (1954). *Qazirgi qazaq tili. Leksika, fonetika, grammatika [Modern qazaq language. Lexicon, phonetics, grammar]*. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 38 Momynova, B.Q. & Satkenova, Zh.B. (2020). *Qazaq tilining morfologiiasy [Morphology of Kazakh language]*. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].

- 39 Balakaev, M. (1941). *Qazaq tili grammatikasynyng keibir maseleleri* [Some problems of grammar of Kazakh language]. Almaty: Qazaqtyng birikken memlekettik baspasy [in Kazakh].
- 40 (1967). *Qazaq tilining grammatikasy* [Some problems of grammar of Kazakh language]. (Vol. 1). Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 41 Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay [in Turkish].
- 42 Delice, H. (2017). *İbrahim. Sözcük Türleri*. İstanbul: Asitan Kitap [in Turkish].
- 43 Doğan, A. (2021). *Türkiye Türkçesinde Edatlar*. İstanbul: Kriter Kitapevi [in Turkish].
- 44 Daşdemir, M. (2014). *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal İşlevsel Söz Dizimi*. Erzurum: Eser Basım Yayın Dağıtım Matbaacılık [in Turkish].

Information about the author

Zhunussova, Bayan Amanzholovna — Doctoral student, Department of Turkish language and literature, Institute of Turkology, Ataturk University, Erzurum, Turkey.

S.B. Urazbaev*, G.B. Madiyeva

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(u.sabit1999.kz@gmail.com, gbmadiyeva.kz@gmail.com)*

Formation of the Associative-semantic Field «Covid-19»

This article deals with the problem of formation of the associative-semantic field “Covid-19” focuses on the peculiarities of the perception of the associative field “Covid-19”. The article describes a linguistic experiment that made it possible to identify frequency reactions to the concept of “Covid-19”, reflecting the peculiarities of the perception of this concept by different groups of respondents (the groups of the free associative experiment are divided into the following subcategories: age, gender, employment). The article presents the results of a free associative experiment, which make it possible to form the associative field of the analyzed concept and to identify the thematic dominants of the reaction field that are significant for the participants of the questionnaire. As a result of the linguistic experiment, the hypothesis was confirmed that the associative experiment reveals a change in the dynamics of association to the concept of “Covid-19”, that is, the results of a comparison were obtained: what reactions were immediately after the pandemic and how they have changed now.

Keywords: Concept, language consciousness, associative experiment, associative field, “Covid-19” pandemic.

Introduction

Language reflects all significant events taking place in society. The COVID-19 pandemic experienced by all of us could not but be reflected in the language. There are new linguistic phenomena associated with the coronavirus era. In 2020, the words coronavirus, masks, lockdown, social distancing and others became especially popular. In the article we will briefly describe the main features of Covid-19, paying special attention to new linguistic phenomena: changes in vocabulary, new ways of word formation and syntactic constructions [1].

The concept of “Covid-19”, which represents this disease, is deeply rooted in many areas of communication, and we are directly involved in the formation of meaning around it. With the name, he began to “influence” and penetrated into all fields, from popular culture to scientific articles, which proved his vitality and gradually penetrated into culture. I use the word “who-action” because “coronavirus”, although its molecules, that is, physical properties, exist in parallel in people in the form of an abstract idea, this idea “moves” the public consciousness, prompting reflection, reflection and in addition, this concept is very good for each of us: for residents of countries with a large number of infections, this is one thing, for residents of remote, almost unaffected countries, this is another matter [2].

It is very interesting to observe the changes in this effect and the formation process of this “effect” within the framework of old and new research on the coronavirus.

The relevance of the study is due to the coronavirus disease that appeared in 2020, which affected various spheres, including the linguistic picture of the human world, as a result, neologisms appeared, and there was a reassessment of the existing vocabulary. The latter arouses the interest of modern linguistic science in the study of the associative field of the concept “Covid-19”, the study of the features of this concept in the minds of modern speakers [3].

The concept of “Covid-19”, which has entered large-scale use, is similar to a virus: it is harmoniously integrated into the language and exists in accordance with the laws adopted in it. Due to the sources we use, it also has a high degree of social variability. Therefore, when we talk about a concept, we sometimes talk about something completely different: for someone, the “coronavirus” is similar to SARS, and for someone, it is like a deadly disease. In the first case, the psychological and emotional saturation is much lower than in the second case.

The most intensive changes in vocabulary are observed during periods of fundamental changes in social life. The turning point can also be called the time of the COVID-19 coronavirus pandemic, which has become

* Corresponding author's e-mail: u.sabit1999.kz@gmail.com

a global phenomenon. The introduction of pandemics and restrictive measures has led to changes in public life in various manifestations and greatly increased language productivity. Since the spread of the Covid-19 epidemic, the language has been actively responding to changes in reality, which is manifested in the use of the language's word-forming resources to create many lexical expressions. Although the number of innovations is staggering, many of these reactionary thesauruses are isolated, often the product of sublimation, necessary to relieve collective tension through language game mechanics, or embedded in the figurative structure of learning new realities through metaphors [4].

Of course, the consequences of the Covid-19 coronavirus pandemic and the implementation of measures to prevent the spread of Covid-19 are not only individual structural and sporadic tumors, but also new and updated vocabulary that reflects objective phenomena, new meanings of previously common and specific concepts, and special vocabulary that is functionally modified. However, many lexical innovations do not meet the objective nominative needs, because they pursue the goal of collective creative self-realization of native speakers.

Although only a small part of the lexical (related to a series of innovations in the coronavirus era) may be further concentrated in the language structure, the flow of new words is interesting, and the processes associated with it have accelerated the lexical adaptation process, development, polysemy and homophony formation, etc., because during this year, the new language unit has undergone usually lasting changes, which is the result of a historical process [5].

On the one hand-material things exist in the physical world, on another hand — an abstract idea with numbers, countries, measures, data, statistics, people, emotions. The following is an example of a “large-scale failure” (pandemic), a special precedent that creates a phantom in the minds of billions of people, organizes a certain type of thinking, and the result is verbal forms and methods. See the picture in the text (Fig. 1).

Figure 1. Covid-19

On another hand, the analysis of its group synonyms (synonymic clusters) demonstrates lists of diseases that form a semantic field at a deeper level of awareness:

As a theoretical justification for the existence of the semantic field “Coronavirus pandemic”, we have adopted the provisions on the structure of the lexico-semantic field, highlighted by A.A. Ufimtseva:

- 1) The core of the group includes a generic sema (or hyperseme);
- 2) The center of the field consists of units that have a common meaning with the core, and a differentiological meaning with other lexical units [6];

3) the periphery of the field consists of units that are more distant in their meaning from the core, the general supersystem is translated into categories of potential or probabilistic values. If the field is constructed according to the specific text of the work, the peripheral unit can have contextual meaning. Usually, the peripheral units of a group can communicate with other semantic fields, thereby creating the lexical semantic continuity of the language system. The structural characteristics of the lexico-semantic field pointed out by the researchers also involve the allocation of the semantic field “Coronavirus pandemic” [7].

Similar synonyms and associated sequences exist for every known concept, but not for previously unknown concepts. In bright, important historical periods, for example, during pandemics, we observed the

formation of these areas. For example, the appearance of words such as “enemy”, “war”, “isolation” or “isolation” in the context significantly expands the concept of new terms in social consciousness.

If after the pandemic is over, certain symptoms of the virus appear in the world (this is very likely), research appears, and the topic is still at the forefront of the media, then the meaning may change and be rebuilt for each of them. Now, the vocabulary-semantic and associative fields of the word “coronavirus” are being filled and saturated, as well as the stereotypes in it. Now, certain psycho-emotional components are being introduced and associative patterns are being organized [8].

We call it the “coronavirus”, thus beginning the process of its language and cognitive design. This phenomenon gradually permeates our daily lives, because the latter is increasingly dependent on it.

In any case, thinking about and understanding the word “Covid-19”, we participate in the formation of products and then consume them ourselves. We no longer talk about “simple” viruses or habitual lifestyle changes: “Coronavirus” is becoming a profound linguistic and psychological phenomenon that affects our daily communication, creativity and media.

As already mentioned, you know, you need to name things, now we are witnessing a global and unprecedented language phenomenon, creating an image that will stay in culture and history [9].

Experimental

A free associative experiment was chosen to conduct this study, since it is the simplest of all associative experiments and at the same time quite effective.

A free associative experiment was conducted among students aged 18 to 24 years. The total number of subjects was 120 people, 109 questionnaires were recognized as suitable for processing. Earlier, as part of the study, we presented the reactions of students to stimuli: coronavirus, remote control. In this article we will look at the associations to the words quarantine, mask, social distance [10].

Results and Discussion

The reactions obtained during the free associative experiment allowed us to identify associative fields of stimuli. Experiment was conducted in 2020 and 2021. The field of association is a psycholinguistic model of functional definition, including verbal associative connections defined during associative experiments. This pattern is a certain part of the process of linguistic consciousness in the formation of verbal meaning. Like any field structure, association fields have a core (the most common association is the response to stimulating words), periphery, and individual response. “The associative field of the word “certain stimuli” obtained from the experiment is a fragment of the world image of a certain nation, which is manifested in the consciousness of the “average” bearer of a particular culture, its motivation and evaluation, and therefore, in its cultural stereotypes” [11].

Consider the first incentive “quarantine”. 1. Temporary isolation of infectious patients, as well as persons who have come into contact with such patients. 2. The point of sanitary inspection of arrivals from the area affected by the epidemic. 3. Plant quarantine is a special service that controls the transportation of plants, fruits, and seeds across the border. As can be seen, the first meaning corresponds to the content of the concept in the realities of the pandemic era, but it is supplemented by a broader meaning. In Kazakhstan, quarantine refers to a number of measures: the introduction of restrictions on the movement of citizens (entry, exit of people, even walking on the streets without urgent need), the establishment of roadblocks at the entrances to cities, the closure of large retail facilities, with the exception of grocery stores and pharmacies. Thus, the word “quarantine” is understood as a kind of restriction on movement. There are different approaches to interpreting the data of the associative experiment. We will present the distribution of reaction words, taking into account their positive or negative coloring, expressing the attitude or assessment of respondents. We divided all the reactions into three groups: neutral, positive and negative [12].

Neutral reactions to the “quarantine” stimulus are 53%: home (21); coronavirus (7); mask (6); virus (4); distance (3); covid (2); work (1); study at home (1); telephone (1); epidemic (1); bed (1); mushroom (1); bed (1); antiseptic (1); distance (1); isolation (1); self-isolation (1); distance 1 meter (1); remote control (1); at home (1); mask mode (1). They reflect the location (home; bed; bed), process (work; study at home), format (remote), means of communication (telephone), quarantine-related features of life and restrictions (isolation, self-isolation, mask mode, distance, etc.).

Reaction words conveying a positive assessment are expressed by associates: the possibility of development; recreation. To convey a positive assessment of the situation, mainly schoolchildren used a descriptive method: associations are mostly represented by phrases.

Emotionally colored reactions that convey a negative assessment of the situation are expressed in the following words: sorry; boredom; sad; bad; panic; I want it to end quickly; room; stay at home; sit in one place at home; do not leave the house; stay at home and do not go anywhere; do not go anywhere; without a street; prison; closed premises; closure of all shops; military. Note that positive associations make up only 8%, and negative associations make up 39% and prevail over positive ones. Please reference the figure in the text (Fig. 2).

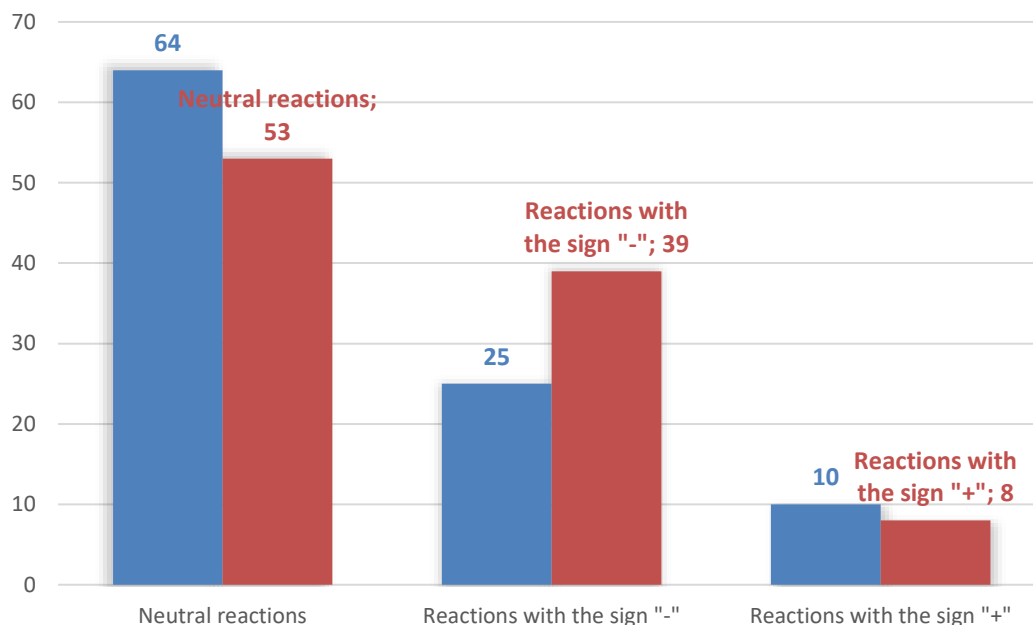

Figure 2. Reactions to the “quarantine” stimulus

It is possible to make a conclusion that more than 8% of respondents find the positive moments of quarantine, associating it with rest, the opportunity to develop due to the free time and a fairly measured leisure, with which you can, without haste, watch long TV series. Another 39% of respondents perceive quarantine as a phenomenon that restricts freedom of movement. This is evidenced by a number of reactions, firstly, of general importance.

The “mask” incentive is directly related to the respondents, since the 4th quarter of 2021, students have entered the traditional learning format, but this was due to the implementation of a number of mandatory precautions, including wearing protective masks in educational institutions. For students, as well as for other participants in the educational process, this is a completely new experience, therefore, in our opinion, it caused an ambiguous reaction among schoolchildren.

Unappreciated, or neutral reactions to this stimulus amounted to 57%. They reflect a reference to the reason for wearing (virus (7); coronavirus (7); quarantine (4)), places where it is necessary to put on a mask (school (3); bus (1);) the function of masks (protective (8); protection from virus (3); wear (2); put on (1); cover the face (1);), the color and material from which it is made (blue (1); blue (1); fabric (2);), types of masks (reusable (1)), who needs to wear (person (1); max (1); Nikita (1), where to wear (face (1); nose (1);), with which organs and body function is associated (lungs (1); breathing (3), with which symptoms should be worn (cough (1);), how to wear (need to be changed (1); spare (1);), where to buy (pharmacy (1);), what prevents (air (2);), what field of science does (medicine (1);), what protective equipment is associated with (gloves (1); antiseptic (1);), how to pay for a mask (money (1);), with what symbols are associated with (Anonymus mask (1)).

The reaction words conveying a positive assessment are expressed by the associates: it is always worth putting on (1); it is necessary to put on (1); saves life (1); protection (14); no-danger (1); health (1) and account for 17% of the total number of reactions.

Emotionally colored reactions associated with the transmission of a negative assessment of the situation are expressed in the following words: uncomfortable (2); hinders breathing (2); no air (1); infuriates (1); virus to swallow (1); bad skin (1); stuffy (1); game mask (1); gas mask (5); irritation (4); inconvenience (3); illness (1); no limit (1); difficulty (1); muzzle (1); rag (1), just a face mask (1). This group is 26%. Words with a

negative meaning outnumber positive reaction words and indicate disapproval of such a measure of protection. Please reference the figure in the text (Fig. 3).

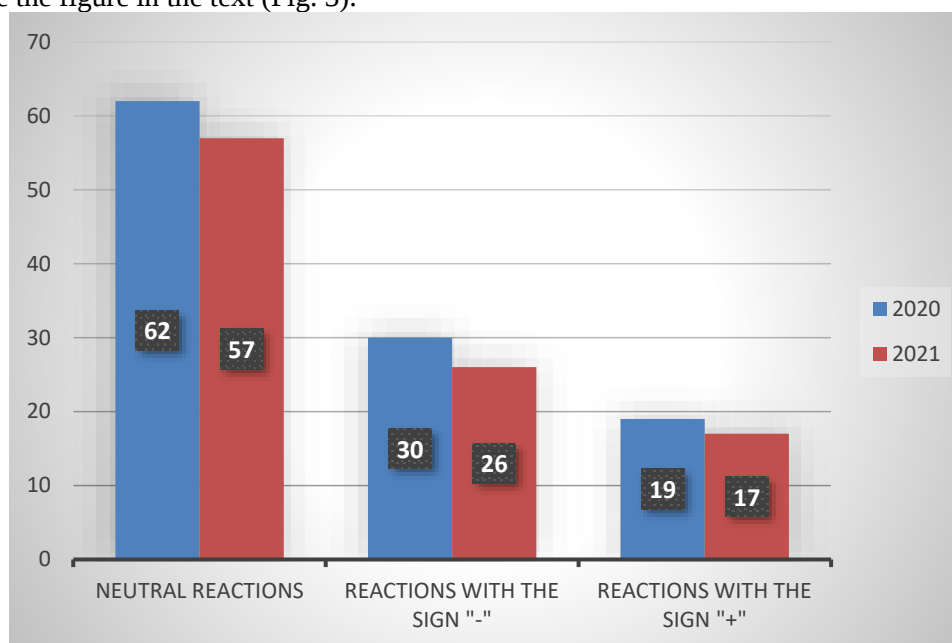

Figure 3. Reactions to the “mask” stimulus

The received reactions to the word-stimulus “mask” reflect a neutral attitude to the need for mandatory wearing, which can be considered as the adoption of this measure, which is shown by the majority of respondents. We also see that 17% of respondents have a positive attitude to this measure and note that it should always be worn, as it protects, gives a sense of security, helps to preserve health and, finally, saves lives. Unfortunately, there were more negative respondents. The respondents note the negative aspects associated with wearing a mask: they focus on the inconvenience of wearing, interference with breathing, note that the mask is stuffy, there is no air, that it does not prevent the penetration of the virus, that wearing a mask is difficult. Also, the mask is associated with bad skin, irritation, some believe that it is just a face mask, a rag that does not perform any vital functions, a negative attitude is realized in reduced rude vocabulary: infuriating, muzzle, lawlessness, gas mask, which ultimately do not prevent the spread of the disease [13].

Another important word-incentive was the term of the pandemic era “social distance”. This term, as noted by the authors of the Oxford English Dictionary, became widely used during the pandemic. The World Health Organization on its official website gives recommendations regarding social distance: “Keep at least 1 meter away from people, especially if they have a cough, runny nose and fever. When staying indoors, it is necessary to observe an additional distance. The more distance you stay, the safer it is”. This measure also affected schoolchildren, since during the period of returning to the traditional format of education, compliance with this requirement is mandatory. For this purpose, pointers on social distance have been installed in all educational institutions of the country [14].

Let's analyze the associative field of the stimulus in question. As we noted above, the “social distance” incentive directly concerns respondents, since the established measure had to be strictly observed within the offline format. Reaction words to this stimulus are represented by both neutral and vocabulary expressing an emotional and evaluative attitude.

Neutral reactions to this stimulus were 67%. They are grouped into the following thematic groups:

- the gap between objects (meter; 1.5 meters; 1-2 meters; 2 meters; meters; kilometers);
- places and conditions under which distance must be observed (public place; shopping center; offline training; lessons);
- clarification of the concept (distance; a certain distance; distance; distance from each other; do not approach each other; have a distance with a person; keep a distance; stay away; do not approach; quarantine measures; compliance with measures);
- distance (distance; reduction; proximity);
- other protective measures (mask; antiseptic);

– causes of the measure (virus, covid not to get sick; infection).

Outside of thematic groups reactions: social networks; hugging; online; car.

Reaction words that convey a positive assessment account for 16% of the total number of reactions and are expressed in the associates: safe distance (6); safety (4); can save our lives (1); protection of ourselves and others (1); normal (1); good (1); pledge of life (1); protection (1); comfort (1). Reactions associated with the transmission of a negative assessment of the situation are expressed in the following words: far away (7); moving away from someone (3); uninteresting (1); not observed (1); violation is always (1); inadequate (1); inconvenience (1); isolation (1); stupid (1); renunciation (1). This group is 17%. It can be noticed that reactions with a negative meaning slightly outnumber positive reaction words. The relation of the reaction words is presented in the diagram. Please reference the figure in the text (Fig. 4).

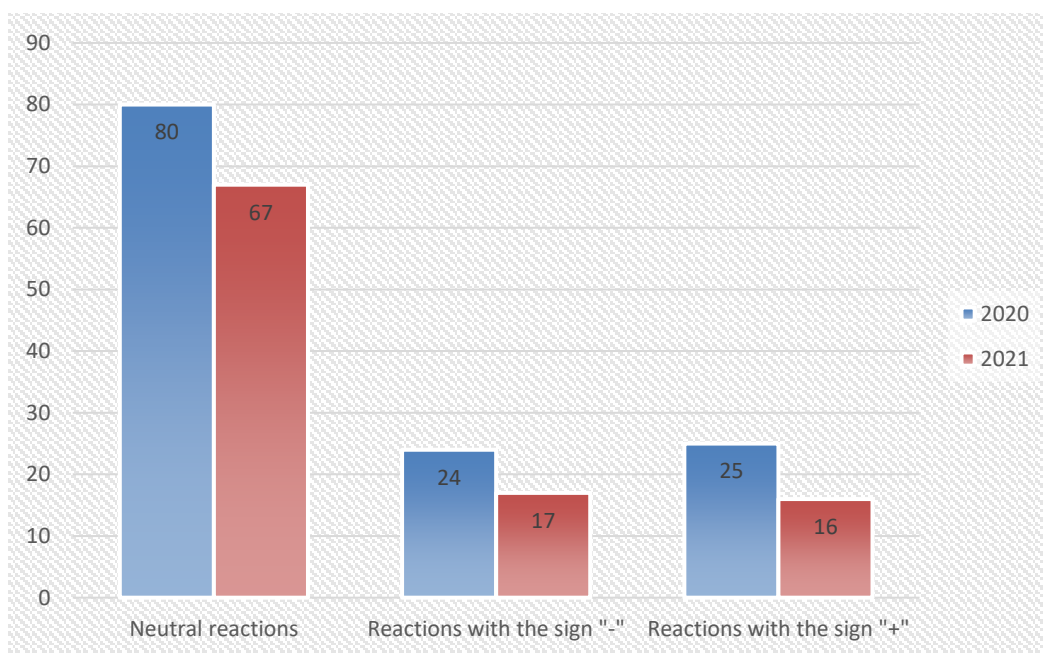

Figure 4. Reactions to the “social distance” stimulus

Thus, the data obtained reflect children's ideas about social distance. It can be seen that this measure is perceived mostly neutrally, positive and negative reactions are almost equal, which indicates an understanding of the importance of compliance with this requirement. We also see that 16% of respondents have a positive attitude to distancing, perceiving it as a guarantee of safety, protection of themselves and others, a measure that can save lives. Respondents also note that this measure is quite normal, they feel good and comfortable. Respondents who gave reactions with a minus sign, note the negative aspects of this measure. They point out that this alienates them from others, isolates them, causes a sense of renunciation, inconvenience, and also emphasize that this measure is not being observed. 3 respondents rate this measure as uninteresting, inadequate and stupid [15].

Conclusion

After analyzing the informants' reactions to the proposed stimulus words, we saw a different attitude to the key moments of the pandemic, which are presented in Table.

Table

Informants' reactions

The incentive word	Neutral reactions		Reactions with the sign "-"		Reactions with the sign "+"	
	2020	2021	2020	2021	2020	2021
Quarantine	64%	53%	25%	39%	10%	8%
Mask	62%	57%	30%	26%	19%	17%
Social distance	80%	67%	24%	17%	25%	16%

The research carried out on the basis of the associative experiment made it possible to reconstruct the content and structure of the associative fields of linguistic consciousness associated with words. During the experiment, it turned out that the words quarantine, mask, social distance had changes in associative fields. This demonstrates the instability of the internal meaning of tokens. In the words quarantine, mask, social distance, there was a slight field dynamics, due primarily to social, political, socio-cultural factors. The words quarantine, mask, social distance show the impact of the pandemic of Covid-19 on the composition of the associative field. Based on the results obtained, the following conclusions can be drawn: the internal structure of most words has changed, the pandemic of Covid-19 has affected people's consciousness to a greater extent. The hypothesis put forward that dynamics occurred in the associative fields of these concepts under the influence of Covid-19 pandemic in native English speakers was confirmed during a practical study and a slight change in the words quarantine, mask, social distance is visible [16].

References

- 1 Воскресенская Н.А. Семантическая типология лексики пандемии: ковиднеологизмы в английском, французском и немецком языках / Н.А. Воскресенская, О.О. Гулик, Т.С. Малышева // Научный диалог. — 2022. — Т. 11, № 3. — С. 44–61.
- 2 Стернина М.А. Сопоставление как лингвистическая методология: теоретическое понятие; методы и приемы; опыт применения / М.А. Стернина, И.А. Стернин. — Воронеж: РИТМ, 2021.
- 3 Поляничук О.Б. Сложные слова французского языка как продукт лингвокреативной деятельности / О.Б. Поляничук // Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Сер. Лингвистика и межкультурная коммуникация. — 2022. — № 2. — С. 152–155.
- 4 Severskaya O.I. Quarantined Covidiota: Coronavirus Dictionary as a Diagnostic Field of Current Discourse Practices // Communication research. — 2020. — № 7 (4). — P. 887–906. DOI: 10.24147/2413-6182.2020.
- 5 Boutet I. Emojis influence emotional communication, social attributions, and information processing / I. Boutet, M. LeBlanc, J.A. Chamberland, C.A. Collin // Computers in Human Behavior. — 2021. — No 119 (3). — DOI: 10.1016/j.chb.2021.106722
- 6 Golovanova E.I. On the Vocabulary of the coronavirus pandemic epoch / E.I. Golovanova, S.I. Madzhoeva // Chelyabinsk State University Bulletin. — 2020. — No 7 (441). — P. 48–57. — DOI: 10.47475/1994-2796-2020-1070.
- 7 Lew R. Discovering Covid-related Neologisms for Lexicography / R. Lew, I. Kozem // The Southeast Asian Journal of English Language Studies. — 2020. — № 26 (2). — P. 18–21. — DOI: 10.17576/3L-2020-2602-01.
- 8 Ильясов Р. Коронаик и карантинка. Какие новые слова появились из-за COVID-19? [Электронный ресурс] / Р. Ильясов // Вопросы Интернет-образования. — Режим доступа: <https://tengrinews.kz> (Декабрь, 2020).
- 9 Harmer J. The Practice of English Language Teaching / J. Harmer. — 4th edition. — Pearson, 2007. — 70 p.
- 10 Hymes D.H. Sociolinguistics. Selected Readings / D.H. Hymes. Harmondsworth: Penguin Education, 1972. — P. 269–293.
- 11 Hearn I. Discover English 1 / I. Hearn, J. Wildman. — Pearson Education, 2010. — 115 p.
- 12 James J.A. The Learning Strategy of the Total Physical Response: A Review / J.A. James // The Modern Language Journal. — 1966. — Vol. 50, No. 2. — P. 79–84.
- 13 Jean-Pol M. Lernendurch Lehren: Paradigmenwechsel in der Didaktik? / M. Jean-Pol, O. Guido. — Deutschunterricht, 2007.
- 14 McDonough J. Materials and Methods in ELT: A teacher's guide / J. McDonough, C. Shaw. — 2nd edition. — Malden: Blackwell, 2003. — 280 p.
- 15 Nixon C. Kid's Box 1 / C. Nixon, M. Tomlinson. — Cambridge University Press, 2010.
- 16 Nunan David. Task-Based Language Teaching ELT methodology / David Nunan. — Cambridge University Press, 2004. — 222 p.

С.Б. Уразбаев, Г.Б. Мадиева

«COVID-19» ассоциативті-семантикалық өрісін қалыптастыру

Мақалада «COVID-19» ассоциативті-семантикалық өрісінің қалыптасуы қарастырылған, «COVID-19» ассоциативті өрісін қабылдау ерекшеліктеріне назар аударылған. Авторлар респонденттердің әртүрлі топтарының осы тұжырымдаманы қабылдау ерекшеліктерін көрсететін «COVID-19» сөзіне жиіліктік жауаптарды анықтауға мүмкіндік берген лингвистикалық эксперимент (еркін ассоциативті эксперимент топтары келесі ішкі санаттарға бөлінеді: жасы, жынысы, жұмыспен қамту) деп санайды. Еркін ассоциативті эксперименттің нәтижелері талданатын сөздің ассоциативті өрісін құруға және сауалнамаға қатысушылар үшін маңызды реакция өрісінің тақырыптық доминанттарын бөлуге мүмкіндік береді. Осы лингвистикалық эксперименттің нәтижесінде ассоциативті экспериментте ассоциация динамикасының «COVID-19» сөзінен өзгеруі анықталады деген гипотеза расталды, яғни салыстыру: ол бұрын қандай болған және қазіргі сәтке дейін қалай өзгерді, саналы және бейсаналық қатынас. Бұл

катынастар тілдік құралдармен көрінеді және әлемді түсінуді, оның тұжырымдамасын, сондай-ақ жеке адамның қарым-қатынасы мен сөйлеу стратегиясын көрсетеді.

Кілт сөздер: тұжырымдама, тілдік сана, ассоциативті эксперимент, ассоциативті өріс, COVID-19 пандемиясы.

С.Б. Уразбаев, Г.Б. Мадиева

Формирование ассоциативно-семантического поля «Covid–19»

В статье рассмотрен вопрос о формировании ассоциативно-семантического поля «Covid–19», сделан акцент на особенности восприятия ассоциативного поля «Covid–19». Авторы считают, что лингвистический эксперимент, позволивший выявить частотные отклики на слово «Covid–19», отражающие особенности восприятия данного концепта разными группами респондентов (группы свободного ассоциативного эксперимента будут разделены на следующие подкатегории: возраст, пол, занятость). Результаты свободного ассоциативного эксперимента позволяют сформировать ассоциативное поле анализируемого слова и выделить тематические доминанты реакционного поля, важные для участников опроса. В результате данного лингвистического эксперимента была подтверждена гипотеза о том, что ассоциативный эксперимент выявляет изменение динамики ассоциации от слова «Covid–19», то есть сравнение: каким оно было раньше и как оно изменилось до настоящего момента, причем связь бывает осознанной и бессознательной. Эти отношения выражаются языковыми средствами и отражают понимание мира, его концептуализацию, а также стратегии общения и речевого существования индивида.

Ключевые слова: концепт, языковое сознание, ассоциативный эксперимент, ассоциативное поле, пандемия «Covid–19».

References

- 1 Voskresenskaia, N.A. (2022). Semanticheskaiia tipologiia leksiki pandemii: kovidneologizmy v angliiskom, frantsuzskom i nemetskom yazykakh [Semantic typology of pandemic vocabulary: the type of neologisms in English, French and German]. *Nauchnyi dialog — Scientific dialogue*, 11(3), 44–61 [in Russian].
- 2 Sternina, M.A. (2021). *Sopostavlenie kak lingvisticheskaiia metodologiia: teoreticheskoe poniatie; metody i priemy; opyt primeneniia* [Comparison as a linguistic methodology: theoretical concept; methods and techniques; application experience]. Voronezh: RITM [in Russian].
- 3 Polianchuk, O.B. (2022). Slozhnye slova frantsuzskogo yazyka kak produkt lingvokreativnoi deiatelnosti [Complex words of the French language as a product of linguistic and creative activity]. *Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriiia Lingvistika i mezhkulturnaia kommunikatsiia — Bulletin of Voronezh State University. Series Linguistics and Intercultural Communication*, 2, 152–155 [in Russian].
- 4 Severskaya, O.I. (2020). Quarantined Covidiota: Coronavirus Dictionary as a Diagnostic Field of Current Discourse Practices. *Communication research*, 7(4), 887–906. DOI: 10.24147/2413-6182.2020.7(4).887-906.
- 5 Boutet, I., LeBlanc, M., Chamberland, J.A., & Collin, C.A. (2021). Emojis influence emotional communication, social attributions, and in-formation processing. *Computers in Human Behavior*, 119 (3). DOI : 10.1016/j.chb.2021.106722
- 6 Golovanova, E.I., & Madzhoeva, S.I. (2020). On the Vocabulary of the coronavirus pandemic epoch. *Chelyabinsk State University Bulletin*, 7 (441), 48–57. DOI: 10.47475/1994-2796-2020-1070.
- 7 Lew, R., & Kozem, I. (2020). Discovering Covid-related Neologisms for Lexicography. *The Southeast Asian Journal of English Language Studies*, 26 (2), 18–21. DOI: 10.17576/3L-2020-2602-01.
- 8 Iliasov, R. (2020). Koronoik i karantinka. Kakie novye slova poiavilis iz-za COVID–19? [What new words have appeared for COVID-19]. *Voprosy Internet-obrazovaniia — Internet education issues*. Retrieved from <https://tengrinews.kz> [in Russian].
- 9 Harmer, J. (2007). *The Practice of English Language Teaching* (4th edition). Pearson.
- 10 Hymes, D.H. (1972). Sociolinguistics. In *Selected Readings* (pp. 269–293). Harmondsworth: Penguin Education.
- 11 Hearn, I., & Wildman, J. (2010). *Discover English 1*. Pearson Education.
- 12 James, J.A. (1966). The Learning Strategy of the Total Physical Response: A Review. *The Modern Language Journal*, 50 (2), 79–84.
- 13 Jean-Pol, M., & Guido, O. (2007). *LernendurchLehren: Paradigmenwechsel in der Didaktik?* Deutschunterricht.
- 14 McDonough, J., & Shaw, C. (2003). *Materials and Methods in ELT: A teacher's guide* (2nd edition). Malden: Blackwell.
- 15 Nixon, C., & Tomlinson, M. (2010). *Kid's Box 1*. Cambridge University Press.
- 16 Nunan, D. (2004). *Task-Based Language Teaching ELT methodology*. Cambridge University Press.

Information about authors

Urazbaev, Sabit Bakhtiyaruly — Master student, Department of Turkology and Language Theory, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: u.sabit1999.kz@gmail.com;

Madiyeva, Gulmira Bayanzhanovna — Doctor of philological sciences, Department of Turkology and Language Theory, Acting professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: gbmadiyeva.kz@gmail.com.

G.A. Khassenova*

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: khassenova_gulmira@mail.ru)*

The peculiarities of Mukhtar Auezov's translation of William Shakespeare's play "Othello"

In the article the features of William Shakespeare's play "Othello" in Kazakh language translated by Mukhtar Omarkhanuli Auezov were demonstrated. The comparison of three variants was considered by the author: original, the version of "Othello" by Mukhtar Auezov in Kazakh language and the version by Anna Radlova in Russian. The research was conducted using a comparative method to analyze three variants of "Othello" in detail. According to the results of the study, the peculiarities of "Othello" in Kazakh language were indicated, and differences of three variants were revealed. In particular, the translation of some phrases, the use of generalization, interpreting the words of spheres of religion and mythology into Kazakh language were studied and demonstrated in detail. The article shows that Mukhtar Auezov masterfully translated one of the most famous plays of William Shakespeare into such an absolutely different Turkic language as Kazakh language. The results of the article can be applied in higher educational institutions at lectures and in practical classes as an auxiliary material for learners in the specialty of "Philology and literary studies". Moreover, provided data can be useful for research work of students, undergraduates and doctoral students.

Keywords: Shakespeare in translation, literary translation, cultural substitution, generalization technique, comparative method, mythological references, religious context.

Introduction

The translation of literary works across languages constitutes a complex process, necessitating proficiency across diverse domains. Initially, translators engage in a thorough examination of the original works and their creators. Subsequently, they delve into the contextual intricacies, encompassing the socio-historical milieu, temporal setting, and various intrinsic attributes of the work itself. Real translation work, as it was articulated by L.I. Mingazova and B.O. Orazova, is an art that involves spiritual activity and has been practiced for many centuries [1; 139].

Translators undertaking the endeavor of rendering seminal works by renowned authors exhibit a commendable resolve, given the anticipated scrutiny, critique, and analysis their efforts are bound to undergo. Mukhtar Auezov stands as no exception within this cadre of intrepid translators. He related and brought closer exemplary types of drama through translated plays [2; 7]. The initial staging of his translation of "Othello" occurred in 1939, marking its debut on the theatrical stage. Notably, contemporary audiences continue to be captivated by this rendition in the Kazakh language, serving as a testament to Mukhtar Omarkhanuli's exemplary translation quality.

The importance and impact of M. Auezov's translation endeavors were underscored by the Kazakh scholar Dandai Yskak: "A significant event in Kazakh culture was the successful translation of the drama "Othello" by M. Auezov, who made a historical contribution to the entry of Kazakh drama and Kazakh theater onto the world stage. As soon as it was translated, it was staged at the Kazakh Drama Theater and had a great success. To this day, it continues to be performed on the theatrical stage of Kazakhstan" [3].

The play "Othello", featuring a Moorish general in the Venetian army, explores numerous themes that make it a timeless tragedy, as emphasized by many scholars. For example, Peter J. Smith, in his article "A good soft pillow for that good white head: Othello as comedy", gives following description to the play "Othello": "The play is contemporary in time, space and occurrence: it is merely about infidelity (or rather suspected infidelity), about jealousy, about petty rivalry (one soldier is promoted over the head of another), and about the ubiquity and tyranny of desire" [4; 22].

Similar conclusions were also made by Kazakhstani researchers: "The richness of the theme, the clarity of ideological focus, and the deeply realistic view of everyday events raised Shakespeare's tragedies to a higher level. That is why his dramatic work has firmly established itself on the stages of theaters around the world

* Corresponding author's e-mail: khassenova_gulmira@mail.ru

and continues to excite audiences to this day" [5; 75]. Thus, the contemporaneity of play defines its topicality for the research.

The original play "Othello" by W. Shakespeare was translated into Kazakh from Russian language, as many other literary works of a great playwright. "Othello", in turn, has been translated into Russian by more than twenty different translators, among them were N. Ketcher, P. Veinberg, A. Radlova, M.L. Lozinsky, B.L. Pasternak, and K. Morozov [6; 258]. Whereas among Kazakh writers only Mukhtar Auevov took the responsibility to translate "Othello", and in his work he employed A. Radlova's variant of a tragedy.

The poetess Anna Radlova was a central figure in the period of "accurate" translation. Her translations have been actively published and staged since the mid-1930s. The main characteristics of A. Radlova's translations are associated with an orientation towards theatrical rather than book Shakespeare: brevity of constructions, emotional richness, colloquial vocabulary [7; 27]. This also underscores the rationale behind M. Auevov's selection of her variant, as he was particularly focused on translation for the theater. This is evident in his article "Translated Plays on the Kazakh Stage", as well as his dual role as both translator and educator-stage director, wherein he imparted the intricacies of Shakespearean dramaturgy to actors.

To conduct the research, three literary works were selected as primary sources: "The tragedy of Othello The Moor of Venice By William Shakespeare" edited by Barbara A. Mowat & Paul Werstine in English; M. Auevov's Kazakh language variant of "Othello", published in 2004 as a part of a collection of translated works by W. Shakespeare; and Anna Radlova's Russian variant, "The tragedy of Othello, the Moor of Venice", published in 1936.

The aim of the paper appears to be twofold: first, to analyze how M. Auevov translated Shakespeare's "Othello" into Kazakh, examining specific linguistic and cultural choices made during the translation process; second, to highlight the significance of these choices in shaping the perception and reception of the play among Kazakh readers. The given research explores various aspects of the translation, including the adaptation of language and cultural references, the use of specific phrases and terminology, and the overall impact on reader comprehension and engagement. Through these analyses, the study aims to demonstrate M. Auevov's careful consideration of the Kazakh audience's mindset, religion, history, and culture, and how these factors contribute to the play's popularity and enduring relevance in Kazakhstani theaters. Ultimately, the article underscores the importance of translation not only as a linguistic endeavor but also as a cultural and literary one, emphasizing the role of translators in bridging linguistic and cultural gaps and facilitating cross-cultural understanding and appreciation.

Research methods

The research will be conducted employing a comparative method to undertake a detailed analysis of three renditions of "Othello": the original, the Kazakh translation, and the Russian translation. The study will focus on examining the translation of specific elements, including phrases, religious terminology, and mythological references, with corresponding explanations provided. Additionally, the research will explore instances of generalization techniques employed by M. Auevov, as well as instances where phrases are substituted with those unique to the Kazakh language.

Results and Discussion

Czech literary scholar Jiří Levý stated, "The playwright (and, accordingly, the translator of the drama too) needs to "build the phrase so that ... its expressive qualities are already predetermined by the very construction of the sentence" in order to "inspire the actor how to pronounce the remark" by this very construction" [8; 21].

M. Auevov employed such construction, as the Kazakh variant begins differently compared to its original and Russian variants. For example, consider the opening line of Roderigo:

Original	Russian variant in Anna Radlova's translation	Kazakh variant in Mukhtar Auevov's translation
<Tush,> never tell me! I take it much unkindly That thou, Iago, who hast had my purse As if the strings were thine, shouldst know of this [9; 7].	Не говори. Мне очень неприятно, Что ты, распоряжаясь, как хозяин, Мои деньги, об этом знал [10; 180].	Жөнел! Жоғал! Өкпелемеймін мен саған. Алтынымды қалтамнан Өз мүлкіндей көруші ең. Ұятың қайда біліп жүріпсің [11; 10].

We observe that M. Auezov chose to commence with phrases: “Жөнел! Жоғал!” which convey the meaning of “go away, get lost, disappear, vanish”. Although equivalents are absent in the English and Russian versions, it is evident that the author initiated his translation in this manner to underscore Roderigo’s anger. Without such expressions, it could prove challenging for both actors and readers to comprehend Roderigo’s emotional state.

The following example illustrates how Mukhtar Auezov substituted the original phrase with one more suitable for his readers, thereby enhancing comprehension and cultural relevance.

Original	Russian variant in Anna Radlova’s translation	Kazakh variant in Mukhtar Auezov’s translation
О heaven! How got she out? О treason of the blood! [9; 19]	Как выбралась она? — Измена крови! [10; 187]	Үйден қайтіп шықты екен. Атадан азған [11;16].

If A. Radlova’s translation adhered closely to the original, M. Auezov made the decision to alter it to the phrase “Атадан азған”. While the word “ата” typically translates to “grandfather”, it holds multiple meanings and nuances. In the given context, it reflects the Kazakh cultural belief that blood lineage passes through the male line, from father to child. Additionally, according to the Kazakh dictionary, “азу” signifies “to take the wrong path” [12; 36]. Hence, readers can discern that the phrase “Атадан азған”, chosen by M. Auezov, conveys a similar meaning to both the English and Russian equivalents of “treason of the blood”. This demonstrates the translator’s adeptness in finding an alternative phrase with comparable significance within the Kazakh language.

The play “Othello” incorporates numerous references to mythological creatures, which adds complexity to Shakespeare’s work and gives it a distinct feature. However, this also presents several challenges during the translation process. This can be attributed to the relatively limited familiarity with Greek mythology, not only among Kazakh people but also among Turkic communities as a whole. Consequently, the names of various mythological creatures mentioned in “Othello” may be unfamiliar to them. The adept handling of such situations in the translation process demonstrates the skill and mastery of the interpreter.

For instance:

Original	Russian variant in Anna Radlova’s translation	Kazakh variant in Mukhtar Auezov’s translation
By Janus, I think no [9; 23].	Нет, Янусом клянусь! [10; 189]	Жоға, құдай үшін [11; 18]

Mukhtar Auezov employed the technique of generalization to enhance the clarity of certain terms for Kazakh readers. Instead of utilizing the unfamiliar term “Janus”, he opted for the word “құдай”, meaning “God”, thereby ensuring greater comprehension among his audience. Indeed, the decision to employ a more commonly understood term such as “God” rather than retaining “Janus” was apt.

The next example also demonstrates the usage of generalization:

Original	Russian variant in Anna Radlova’s translation	Kazakh variant in Mukhtar Auezov’s translation
It is a business of some heat. The galleys Have sent a dozen sequent messengers [9; 23]	Должно быть, дело жаркое. С галер Двенадцать вестников друг другу вслед [10; 189]	Тағы пәле бар білем. Кемеден бірі, артынан біреуі, [11; 18]

The word “Кеме” carries the meaning of “ship” or “vessel”. It appears that M. Auezov chose not to use the term “galley”, as its specificity might hinder comprehension for his readers and detract from the overall understanding of the text.

Furthermore, given that “Othello” incorporates numerous mythological references, occasional parallels can be drawn between Roman mythology and Turkic traditions. For example:

Original	Russian variant in Anna Radlova's translation	Kazakh variant in Mukhtar Auevov's translation
A sennight's speed. Great Jove, Othello guard, [9; 65]	Пришел. Юпитер, сохрани Отелло [10; 213]	Я тәңірі, Отеллоны сақтай гөр, [11; 38]

If in Roman mythology the god of the sky and thunder was named as Jove, then Turkic people referred to him as Tengri. The example provided above illustrates the substitution of word “Jove” with the word “тәңірі” in Kazakh, which translates to “Tengri” in English.

Russian literary scholar Vladimir M. Rossels asserted, “After all, a translated work belongs simultaneously to two creators — the author and the translator, moreover, in fact, belongs to two literatures!” [8; 5]. The same principle applies to “Othello” translated into the Kazakh language, as evidenced by the examples provided above and below.

Like any skilled interpreter, M. Auevov endeavored to find improved variants for certain phrases in his native language. By doing so, the work would become more comprehensible and appealing to readers. For instance:

Original	Russian variant in Anna Radlova's translation	Kazakh variant in Mukhtar Auevov's translation
For this was brief — I found them close together At blow and thrust, even as again they were When you yourself did part them [9; 97].	Недолго было это, — я увидел Их в дикой драке, в том же положении, Когда вы развели их [10; 233].	Әп-сәт еді — көз алдымда Қырық пышақ, барлық жайы Өзіңіз кеп айырғандай [11; 53]

“At blow and thrust” generally conveys the meaning of “fighting, hitting, kicking, pushing”, and similar actions. However, M. Auevov opted not for simple form, but instead chose to infuse the translated variant with its own Kazakh peculiarity. “Қырық пышақ” denotes “stabbing” or a “knife fight”. Although Cassio used a sword in the altercation, the author adeptly found an appropriate phrase in the Kazakh language. While the meaning is preserved, the manner in which the author presented it was ideal.

The excerpt below shows another example of the translation of the name of a Goddess:

Original	Russian variant in Anna Radlova's translation	Kazakh variant in Mukhtar Auevov's translation
Her name, that was as fresh As Dian's visage [9; 145]	Ее ведь имя чисто, Как лик Дианы [10; 261]	Оның аты әулиедей таза еді [11; 76]

“Dian”, originally defined as a goddess of women and of nature, became associated with the Greek Artemis and was later venerated as the goddess of the moon and the hunt [13; 90]. There is no direct equivalent in Turkic mythology, which led the interpreter to utilize the most suitable term, “әулие”, meaning “saint” or “holy”.

The following example demonstrates how M. Auevov adeptly substituted the original phrase with Kazakh equivalent without altering its meaning:

Original	Russian variant in Anna Radlova's translation	Kazakh variant in Mukhtar Auevov's translation
But sith I am entered in this cause so far [9; 147]	Но раз уж я зашел так далеко [10; 262]	Белшеден бір-ақ батқан соң [11; 77].

While the Russian version was translated directly, Mukhtar Auevov opted to use a phrase that would be more comprehensible for Kazakh readers. Thus, he employed the phrase “белшеден баты”, which translates to “go too far” or “to be locked into an untenable position”.

Another example of employing the same technique is provided below:

Original	Russian variant in Anna Radlova's translation	Kazakh variant in Mukhtar Aueзов's translation
Can ransom me into his love again [9; 161]	Что выкупить любовь его нельзя [10; 272]	Жүзі маған жылынбаса [11; 84]

The Russian and English variants are the same: “ransom his love”, whereas the Kazakh translator found the perfect phrase in Kazakh language, “жүзі жылыну”, which means “to become kind” or “to soften”.

In light of this, we would like to reference the words of the French theorist G. Mounin, who asserted, “If a translator deviates from verbatim accuracy, then he always does so for reasons behind which his entire civilization stands” [14; 85-86].

The translation of words from a religious context had a significant impact on the translated version of “Othello” in Kazakh language. Words from other religions, which were unfamiliar to Kazakhs, who are predominantly Muslims, were translated by M. Aueзов in a more appropriate and understandable manner. For example:

Original	Russian variant in Anna Radlova's translation	Kazakh variant in Mukhtar Aueзов's translation
Patience, thou young and rose-lipped cherubin [9; 197]	Терпенье, нежногубый херувим [10; 295]	Нәзік ерін періште едің [11; 102]

“Cherubin” is entirely unfamiliar to Kazakh readers, prompting M. Aueзов to translate it as “періште”, meaning “angel”. Consequently, the word retains its original meaning while remaining comprehensible to individuals of other religious backgrounds.

A similar example is provided below:

Original	Russian variant in Anna Radlova's translation	Kazakh variant in Mukhtar Aueзов's translation
No, as I am a Christian! [9; 199]	Нет, клянусь христовой верой [10; 296]	Емеспін, иманыммен ант етем [11; 103].

Radlova translated it as “I swear by Christian faith”, whereas in the Kazakh language, the translator used the word “иман”. The meaning of the word “Iman” in Sharia is to confirm and accept without any doubt the exact judgments that came to the Holy Prophet from Allah, and sincerely believe in their truth [15].

The next excerpt also reveals the translation of a religious context:

Original	Russian variant in Anna Radlova's translation	Kazakh variant in Mukhtar Aueзов's translation
Well, do it, and be brief [9; 237].	Молись же, только кратко [10; 320].	Намаз оқы, қысқа оқы [11; 122].

If in W. Shakespeare's and A. Radlova's variants the word “pray” was used, then in M. Aueзов's variant the word “намаз” was employed, which is typical only for Muslims. The meaning of the word is prayers performed by Muslims.

In concluding our analysis, we would like to reference the words of the Russian literary scholar Vladimir M. Rossels, who remarked that “The end result of the creative process is not translation itself, but its perception, or, as Jiří Levý says, concretization in the mind of the reader” [8; 19].

In this regard, we can definitely say that M. Aueзов focused not only on translating the play but also on its perception by Kazakh readers.

Conclusions

The popularity and acceptance of W. Shakespeare's play in Kazakhstan are closely linked to how M. Auevov presented it as if it were written specifically for Kazakh people. Throughout the translated work, M. Auevov carefully considered the mindset, religion, history, culture, and other peculiarities of the Kazakh people. These factors contributed to the value of the translated work and facilitated its assimilation among Kazakh audiences. Mukhtar Auevov adeptly selected appropriate words and phrases, and his substitutions were more than suitable. The Kazakh version of the play "Othello" is written in a literary language that is easily understandable for its readers. The enduring popularity of the play in Kazakhstani theaters over time underscores its immortality and perfection.

References

- 1 Mingazova L.I. Theoretical problems of literary translation / L.I. Mingazova, B.O. Orazova // Bulletin of the Karaganda university. "Philology" series. — 2024. — Vol. 29. — Issue 1(113). — P. 137–145.
- 2 Қуандықов Қ. Театрда туған ойлар. Сын мақалалары / Қ. Қуандықов. — 2-бас. — Алматы: Лантар Books. — 2022. — 208 б.
- 3 Ысқақ Д. Мұхтар Әуезовтің аударма өнері [Электрондық ресурс] / Д. Ысқақ // «Егемен Қазақстан» газеті. — 2022. — 13 қазан. — Қол жеткізу режимі: <https://egemen.kz/article/325629-mukhtar-aezovtinh-audarma-oneri>
- 4 Peter J.S. A good soft pillow for that good white head: Othello as comedy / J.S. Peter // Sydney Studies in English. — 2008. — Vol. 24. — P. 21–40.
- 5 Қобланов Ж.Т. Уильям Шекспир шығармаларының ерекшеліктері / Ж.Т. Қобланов, Б. Карымсакова // Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2021. — № 4. — Б. 74–80.
- 6 Бекайдарова М.Б. Шекспир драматургиясының аударма мәселелері және оның қазіргі қазақ театрындағы интерпретациясы / М.Б. Бекайдарова, А.С. Еркебай // Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің хабаршысы. — 2020. — № 1(81). — Б. 257–264.
- 7 Сердечная В.В. Наша страна стала родиной Шекспира: становление переводческого канона советского Шекспира в спорах 1930-х гг / В.В. Сердечная, Д.Н. Жаткин // Практики и интерпретации: журн. филол., образоват. и культур. иссл. — 2022. — Т. 7, № 3. — С. 19–45. DOI 10.18522/2415-8852-2022-3-19-45.
- 8 Левый И. Искусство перевода / И. Левый. — М.: Прогресс, 1974. — С. 398.
- 9 Shakespeare W. The tragedy of Othello, the Moor of Venice / W. Shakespeare; Edit. Barbara A. Mowat & Paul Werstine. New York: Washington Square Press, 1993. — P. 314.
- 10 Шекспир У. Трагедия об Отелло, венецианском мавре / пер. А. Радловой; У. Шекспир. Полное собрание сочинений: [В 8-и т.]. — Т. 5 / под ред. А.А. Смирнова. — М.–Л.: Академия, 1936. — С. 178–340.
- 11 Шекспир У. Отелло. Асауға тұсау. Гамлет. Ромео мен Джульетта. Король Лир. Сонеттер / У. Шекспир // Ауд.: М. Әуезов, Ә. Кекілбаев, Х. Ерғалиев. — Астана: Аударма. — 2004. — Б. 8–137.
- 12 Қазақ сөздігі. Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі / Құраст. Н. Уәли, Ш. Құрманбайұлы, М. Малбаков, Р. Шойбеков және т.б. — Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. — 1488 б.
- 13 Tatlock J.M. Greek and Roman mythology / J.M. Tatlock // New York: THE CENTURY CO. — 1917. — P. 406.
- 14 Mounin G. Les belles infideles / G. Mounin // Paris: Cahiers du Sud. — 1955. — P. 159.
- 15 Иман сөзіне түсінік [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: <https://sunna.kz/archives/21283>

Г.А. Хасенова

Мұхтар Әуезовтің Уильям Шекспирдің «Отелло» пьесасының аудармасының ерекшеліктері

Мақалада Мұхтар Омарханұлы Әуезов аударған Уильям Шекспирдің «Отелло» пьесасының қазақ тіліндегі ерекшеліктері көрсетілген. Автор үш нұсқаны салыстырып қарастырған, яғни: түпнұсқа, Мұхтар Әуезовтің қазақ тіліндегі «Отелло» нұсқасы және Анна Радлованың орыс тіліндегі нұсқасы. Зерттеу Отеллоның үш нұсқасын егжей-тегжейлі талдаудың салыстырмалы әдісімен жүргізілді. Нәтижесінде қазақ тіліндегі «Отелло» нұсқасының ерекшеліктері көрсетіліп, үш нұсқаның айырмашылықтары анықталды. Атап айтқанда, кейбір сөз тіркестерінің аудармалары, жалпылауды қолдану, дін және мифология салаларының сөздерін қазақ тіліне аудару егжей-тегжейлі зерделеніп, көрсетілді. Мақалада Мұхтар Әуезовтің Уильям Шекспирдің әйгілі пьесаларының бірін қазақ тілі сияқты мүлде басқа түркі тіліне шебер аударғаны көрсетілген. Мақаланың нәтижелерін жоғары оқу орындарында дәріс және практикалық сабақтарда «Филология және әдебиеттану» мамандығының студенттеріне көмекші материал

ретінде пайдалануға болады. Сонымен қатар, берілген мәліметтер студенттердің, магистранттар мен докторанттардың ғылыми-зерттеу жұмыстарына пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: Шекспир аудармада, көркем аударма, мәдени алмастыру, жалпылау тәсілі, салыстырмалы әдіс, мифологиялық сілтемелер, діни контекст.

Г.А. Хасенова

Особенности перевода Мухтаром Ауэзовым пьесы Уильяма Шекспира «Отелло»

В статье продемонстрированы особенности пьесы Уильяма Шекспира «Отелло» на казахском языке в переводе Мухтара Омархановича Ауэзова. Автором рассмотрено сравнение трех вариантов: оригинал, вариант «Отелло» Мухтара Ауэзова на казахском языке и вариант Анны Радловой на русском языке. Исследование было выполнено с помощью сравнительного метода детального анализа трех вариантов «Отелло». В результате были указаны особенности варианта «Отелло» на казахском языке, выявлены различия трех вариантов. В частности, подробно изучены и продемонстрированы переводы некоторых фраз, использование обобщений, перевод слов сфер религии и мифологии на казахский язык. В статье показано, что Мухтар Ауэзов искусно перевел одну из самых известных пьес Уильяма Шекспира на такой совершенно другой тюркский язык, как казахский. Результаты статьи могут быть применены в высших учебных заведениях на лекциях и практических занятиях в качестве вспомогательного материала для студентов специальности «Филология и литературоведение». Кроме того, предоставленные данные могут быть полезны для научно-исследовательской работы студентов, магистрантов и докторантов.

Ключевые слова: Шекспир в переводе, художественный перевод, культурная замена, прием обобщения, сравнительный метод, мифологические отсылки, религиозный контекст.

References

- 1 Mingazova, L.I., & Orazova, B.O. (2024). Theoretical problems of literary translation. *Bulletin of the Karaganda university. "Philology" series*, 29, 1(113), 137–145.
- 2 Quandyqov, Q. (2022). *Teatrd tугan oilar. Syn maqalalary. 2-basylym* [Thoughts born in the theater. Critical articles. 2nd edition]. Almaty: Lantar Books [in Kazakh].
- 3 Ysraq, D. (2022). Mukhtar Auezovtin aударma oneri [Translation art of Auezov]. "Yegemen Qazaqstan" gazeti — Newspaper of "Sovereign Kazakhstan". Retrieved from <https://egemen.kz/article/325629-mukhtar-auezovtin-aударma-oneri> [in Kazakh].
- 4 Peter, J.S. (2008). A good soft pillow for that good white head: Othello as comedy. *Sydney Studies in English*, 24, 21–40. Australia.
- 5 Qoblanov, Zh.T. (2021). Uiliam Shekspir shygarmalarynyn erekshelekteri [Features of the works of William Shakespeare]. *Shoqan Ualihanov atyndagy Kokshetau universitetinin khabarshysy. Filologiya seriyasy — Bulletin of Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov. Philology series*, 4, 74–80 [in Kazakh].
- 6 Bekaidarova, M.B., & Yerkebay, A.S. (2020). Shekspir dramaturgiiasynyn aударma maseleleri zhane onyn qazirgi qazaq teatryndagy interpretatsiyasy [The problem of translation of the Shakespeare dramaturgy and its interpretation in the modern Kazakh Theater]. *Qazaq ulttyq qyzdar pedagogikalyq universitetinin khabarshysy — Bulletin of Kazakh National Women's Teacher-Training University*, 1(81), 257–264. Almaty [in Kazakh].
- 7 Serdechnaia, V.V. (2022). Nasha strana stala rodinoi Shekspira: stanovlenie perevodcheskogo kanona sovetskogo Shekspira v sporakh 1930-kh godov ["Our country has become the birthplace of Shakespeare": the formation of the translation canon of Soviet Shakespeare in the disputes of the 1930s]. *Praktiki i interpretatsii: zhurnal filologicheskikh, obrazovatelnykh i kulturnykh issledovaniy — Practices and Interpretations: Journal of Philological, Educational and Cultural Studies* [in Russian].
- 8 Levy, I. (1974). *Iskusstvo perevoda* [The art of translation]. Moscow: Progress [in Russian].
- 9 Shakespeare W. (1993). *The tragedy of Othello, the Moor of Venice* / Edit. Barbara A. Mowat & Paul Werstine. New York: Washington Square Press.
- 10 Shekspir, U. (1936). *Tragediia ob Otello, venetsianskom mavre* [The tragedy of Othello, the Moor of Venice]. (A. Radlova, Trans.). Moscow–Leningrad: Akademiia [in Russian].
- 11 Shekspir, U. (2004). *Otello. Asauga tusau, Gamlet. Romeo men Dzhuiletta. Korol Lir. Sonetter* [Othello. Taming of the Shrew. Hamlet. Romeo and Juliet. King Lear. Sonnets]. (M. Auezov, A. Kekilbaev, Kh. Yergaliev, Trans.). Astana: Aударma [in Kazakh].
- 12 Uali, N., Kurmanbayuly, Sh., Malbakova, M., & Shoibekov, R., et al. (Comp.). (2013). *Qazaq sozdigi. Qazaq tilinin birtomdyq ulken tusindirme sozdigi* [Kazakh dictionary. One-volume large explanatory dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Daur [in Kazakh].
- 13 Tatlock, J.M. (1917). *Greek and Roman mythology*. New York: THE CENTURY CO.

14 Mounin, G. (1955). Les belles infideles [The beautiful infidels]. Paris: Cahiers du Sud [in French].

15 Iman sozine tusinik [The explanation of the word Iman]. <https://sunna.kz>. Retrieved from <https://sunna.kz/archives/21283> [in Kazakh].

Information about author

Khasanova, Gulmira — 3rd year of PhD student of Department of Kazakh Literature, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazhymukan St., 11, Astana, Kazakhstan. E-mail: khasanova_gulmira@mail.ru.

A.M. Altynbekov^{1*}, Sh. Mazhitayeva², F.A. Kakzhanova³, D. Veselinov⁴

^{1,2,3}Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

⁴Sofia University St. Kliment Ohridski, Sofia, Bulgaria

(e-mail: azat.altynbekov@mail.ru)

Linguistic creativity of occasionalisms in Brandon Sanderson's works

This paper investigates the linguistic creativity of authorial occasionalisms of American fantasy writer Brandon Sanderson on the material of his series of works "The Stormlight Archive". The captivating phenomenon of occasionalisms is examined in the terms of linguistic creativity and measured according to the criteria we have derived. The study focuses on word formation, a linguistic tool that is the creative act of inventing new words. The art of word creation has long been a hallmark of human linguistic ingenuity, allowing us to create new concepts and give them appropriate denotations and connotations. As part of our study, we observe the way Brandon Sanderson, as a linguistic personality, gives semantics to the concepts and terms he has created, and "surrounds" them with pragmatics in the context of sentences and the overall narrative text. We hope to shed light on the understudied synergy between author and language/author and speech, thereby contributing to our understanding of how writers devote to the linguistic innovation, and shape the future of language itself. This research has implications not only for linguistics, but also for the development of understanding the potential of fiction to enrich speech, creative writing, and the evolution of language in our dynamic age.

Keywords: occasionalism, linguistic creativity, authorial words, language, speech, linguistic personality, individual fictional world.

Introduction

In order to give originality and creative factor to their works, whether it is the ancient thinker Socrates, or the founder of the modern Russian literary language A.S. Pushkin or the founder of the genre of high fantasy John R.R. Tolkien, authors throughout centuries had been refining their works by introducing intriguing, embellished plots, or giving their characters bright distinctive features, or even inventing completely new words. These words are called occasionalisms (see "occasional"). They are often given other names: author's neologism, "writer's neologisms", "artistic neologisms", "novel-words", "creative neologisms", "self-made words", "words-novelties", "works of individual speech creation", "poetonym", "nonce" (no one's) words, etc.

The use of occasionalisms in fantasy literature is a common practice that helps authors to create deeper and more unique worlds, making them more compelling and interesting to readers. Occasionalisms can include fictional place names (toponyms), created languages (conlangs), magical terms, and more.

The advantage of using them is that they add authenticity to the text, making the individual fictional world more unlike the real world, and different from the works of other writers. It also allows wordsmiths to introduce unique rules (conventionalities) and laws for their world, which helps to immerse the reader more deeply into the author's fiction. This reveals their linguistic personality — the inner world of a person, the pattern of their language [1].

Another motivation to form new words is the need to purify the vocabulary and remove the semantic burden of a language when writing the original story [2].

Hereby, occasionalisms are masterfully used by Brandon Sanderson, an American writer in the genres of fantasy and science fiction, best known for the fictional universe of Cosmere, in which the majority of his fantasy novels take place. Primarily, the first novel of "The Stormlight Archive" cycle, which is the material of our study.

He teaches creative writing at BYU and studied biochemistry as well as served a missionary. His works are analyzed worldwide, especially in comparative aspect of the various translations of his authorial occasionalisms. That way, J. Procházka studied the translations of B. Sanderson's occasionalisms in Czech [3], and A. Boismenu-Lavoie in French [4].

A common feature of fantasy literature from all over the world is that the worlds described in there are not of our reality [5]. A unique own language acts as an identifier and a kind of password [6], so in order of

* Corresponding authors e-mail: azat.altynbekov@mail.ru

preventing these occasional words from towering a barrier to reader's understanding of the text and letting them easily perceive new terms and context without losing interest in the work, authors are looking for a balance between the uniqueness of their world (and words) and accessibility for the audience. To this end, the creators take care of the semantics and pragmatics of their novel-words.

In this regard, we face several objectives:

- 1) Identifying B. Sanderson authorial words;
- 2) Characterize their semantics and pragmatics;
- 3) Evaluate the linguistic creativity of the author and the occasional words according to F (fixed) and E (expanding) creativity.

Methods and materials

The subject of our study is the phenomenon of occasionalisms in the Brandon Sanderson's series "The Stormlight Archive". This cycle occupies the first lines among the bestsellers of the 10–20th years of this century and attracts the attention of thousands of critics and millions of readers around the world.

The following methods were used as the main research methods: the method of component analysis to identify various criteria for assessing the linguistic creativity of the author's speech creation; lexicographic analysis in the framework of the study of vocabulary and lexical features of occasional words: determination of their lexical structures, semantics and pragmatics; analytical method to describe and discuss the theoretical material; the method of contextual analysis to determine the context in which the occasional words are realized in the works of B. Sanderson.

Results and discussion

In order to identify occasionalisms in B. Sanderson's texts, firstly, we should understand what we are looking for. Let us turn our eye to the linguists who actively studied this topic.

"Occasionalism is a word formed by the unproductive (E. Khanpira) or even unknown to the language (occasional) (D. Crystal) word-formation model. Their formation violates the laws of the language (E.A. Zemskaia), and therefore they are not intended for a long life in the language, and are suitable only for use at the moment of speech" (T.V. Popova, L.V. Ratsiburskaya & D.V. Gugunava). Occasionalism is an ideal tool for expressing creative thought and originality, as well as conveying emotionality in artistic texts. These new formations are characterized by individual-creative author's style, as a result of which the meaning of these words can be revealed only in the context of author's speech (F. de Saussure), but not in the language [7].

Unlike neologisms, "words or figures of speech created to denote a new subject or express a new concept recently entered into the dictionary" [8], which actively adapt by means of the most productive word-formation models of the language and replenish other conceptual spheres [9], occasionalisms are formed by a low-productive/unproductive word-formation model [7]. Thus, a neologism, due to its entry into the language, is a fact of language; and an occasionalism remaining inside the author's context is a fact of speech.

V. Greshchuk noticed that the formation of occasionalisms is based on the realization of non-normative derivational combinability; such derivatives can be created with the help of any word-formant. Thus, these properties determine the constructiveness and range of use of occasional formations (words and word combinations) in the role of expressive means of the text [10].

N. Vasiliev distinguished four types of occasionalisms [11]:

- Lexical – new, non-usual lexical unit;
- Syntactic (grammatical) – word association disorder;
- Phonetic – a modified sound complex of phonetic meanings containing new semantics;
- Semantic – a usual word is endowed with a meaning not peculiar to it.

The occasional type of word combination identified by N.G. Babenko is noteworthy as well. This type of occasionalisms combines lexemes combinability in usus of which is impossible to imagine as due to the contradiction to the law of semantic agreement as their lexical meanings lack common senses [12; 8].

Sanderson's "The Stormlight Archive" series currently consists of four main and two minor novellas on 5,087 pages that are counted in more than two million words in total. At this point, through a method of continuous sampling within the first novel "The way of kings" that contains 1001 pages and 383,389 words, we

have discovered 171 occasionalisms (the detailed data are shown in Table 1), excluding personal names (onims) and place names (toponyms) which will be studied separately in the next works.

This is not surprising when taking into account a fact that the action takes place on one of the planets of Sanderson's "Cosmere" universe, Roshar. In this world of Great Storms, hurricanes are constantly coming over the continent from east to west. The flora and fauna of Roshar have had to adapt to these conditions, the consequence of which is that plants and animals have adapted to defend themselves from the storms through the evolutionary build-up protective shells. For example, the lexical occasionalisms *rockbuds* (plant) and *greatshell* (animal) have a very hard surface. The phonetic occasionalism *crem* is formed as a result of hurricanes and continuous raining periods called *weeping* (semantic occasionalism). We have counted the amount of each occasionalisms' types and marked them F or E creative according to their formation method.

Table 1

Types of occasionalisms and their quantity

№	Type of occasionalisms	Creativity type	Examples	Quantity
1	Phonetic	F	Crem, lait, Hierocracy, cort, curnip	26
2	Lexical	F	Palafuit, pilevine, shallowcrab, skyeel, stonewalkers	118
3	Syntactic	F	Almighty, ardent, devotary, ridden, rasping, radiant	7
4	Semantic	F	Shard, pairing, kurp, gancho, lash, weeping	12
5	Occasional	E	Spren, gerontarch, Kadasix	8
Total				171

Such linguists as E. Zenner, L. Rosseel, & A. Simona Calude [13] consider word formation, ellipsis, semantic extension or the creation of new roots as the language-internal procedures of lexicogenesis. As we can see, it extols a huge influence on the authorial writing style as the Figure 1 demonstrates below:

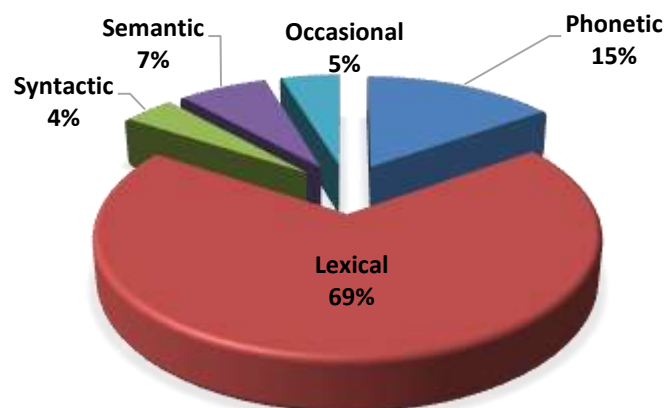

Figure 1. A diagram of occasionalism types

Being a fact of speech, occasionalisms are nevertheless created with the help of language. This means that the one who creates them must first of all master the language in order to subsequently bring the given novelty of words into speech. This ability to create within speech with the help of language is called linguistic creativity.

Currently, there are two approaches of modern science to linguistic creativity [14]:

1) Associative approach considers creativity as a cognitive process going "from bottom up to the top".

2) Functional approach considers creativity in the "from top down to bottom" direction, as a cognitive process related to executive functions, the ability to control attention and cognition.

According to V. Zaboltnina, a highly creative personality has a more flexible semantic network, which allows for more efficient associative connections in information processing [15]. In other words, in the process

of word creation, language manifests itself as a tool of cognitive interpretation, reflection on the surrounding world [16].

H. Chomsky believes that all languages of the world have a creative aspect. Language provides means for expressing an infinite number of thoughts and, although its laws and principles are fixed, the ways of using them in the process of generating the new are infinitely diverse [17].

G. Sampson distinguishes two kinds of creativity:

- F-creativity (fixed), concepts of which are created and consist of a fixed and known, albeit infinitely large, range of linguistic norms;
- E-creativity (extending/expanding), where the concepts that expand our understanding are born [18].

For the best result, their deep structure should reveal a close interaction between concept and notion [19].

In the course of our research, authorial formations of novel-words that we considered E-creative were identified in total number of 8. These are the B. Sanderson's authorial occasionalisms, which were created by the fifth, occasional type of formation, expand language and speech in the reader's understanding, as well as they are unique and belong directly to the author [20].

Onwards, we present these occasional words, their semantics, as well as examples of pragmatic use of them in B. Sanderson's works. It is not only about their denotational correctness, but also their functionality at the level of a sentence (context). Additionally, we demonstrate the frequency of usage of these words to underline their importance for a text in Table 2.

Table 2

The E-creative occasionalisms

№	Occasionalism	Part of speech	Terminology	Context	Frequency
1	Vorin	adj.	people who follow the primary religion of <i>Vorinism</i>	"Szeth brushed by, continuing past a line of statues depicting the Ten Heralds from ancient <i>Vorin</i> theology." (The Way of Kings, 30)	52
2	Spren	noun	the fragments of the powers of creation that have gained sentience through the influence of sapient beings	"Szeth stayed far from the heir, ..., passing the drummers. <i>Musicspren</i> zipped through the air ... taking the form of spinning translucent ribbons." (The Way of Kings, 29). "Torches burned on the walls, ... Tiny <i>flamespren</i> danced around them, like insects made solely of congealed light." (The Way of Kings, 31).	252
3	Chull	noun	a species of crustacean useful for labor intensive jobs	"It was the same hatred Cenn's father had shown when he'd spoken of <i>chull</i> rustlers ..." (The Way of Kings, 54)	55
4	Havah	noun	a traditional <i>Vorin</i> dress	"A woman stood behind a counter at the back of the room. She wore an embroidered skirt and blouse, rather than the sleek, silk, one-piece <i>havah</i> that Shalan wore." (The Way of Kings, 157)	1
5	Fabrial	noun	a Light-powered mechanical device that uses <i>spren</i> to perform a particular supernatural task	"Renarin knelt beside the hearth, inspecting the <i>fabrial</i> that had been installed there to warm the room." (The Way of Kings, 955).	96
6	Gerontarch	noun	a leader of some sort in few regions of Roshar	"... "These are some of the most powerful people in the world! Six highprinces? A Selay <i>gerontarch</i> ? The king of Jah Keved?" ... "	1
7	Kadasix	noun	a 'Herald' in Azish (in-universe) language	"This was the Hallowed Hall, the place where a wealthy man placed images of his <i>Kadasix</i> for reverence."	3
8	larmic	adj.	a substance with antiseptic properties	"Kaladin picked up the small bottle and undid the cork, smelling what was inside. " <i>Larmic</i> mucus?" He grimaced at the foul smell."	1

The above presented examples were formed in an absolutely new, unknown way. They are not phonetic borrowings from other languages, have not undergone semantic increments and are not found anywhere except the B. Sanderson's works. This is proved by a) entering a request into Google — we could not find anything except Sanderson's works; b) translations from the original language into Russian and other languages, including French. All the listed author's words remained unchanged as A. Boismenu-Lavoie [4] concluded in her study of “The Stormlight Archieve” translation into French. This proves their linguistic creativity extending beyond the original language.

When considering these words in pragmatic aspect, we can assert that the author has perfectly coped with the task of giving them a context. In the structure of the sentences, one can easily see the interaction of the concept with its notion. For example, the word *spre* occurs 3200 times in overall six works and represents one of the leading concepts of this cycle.

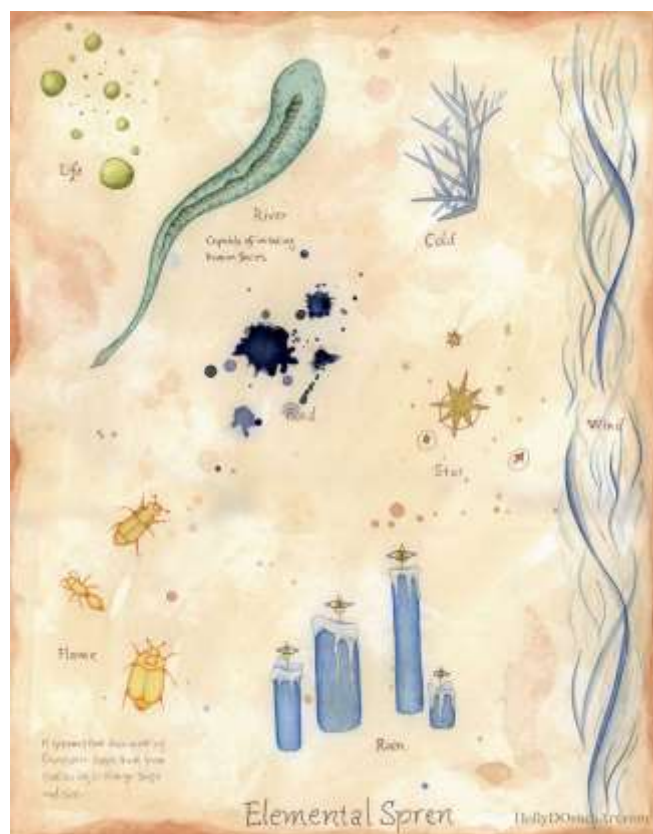

Figure 2. The spre types

They are vastly varied in their appearances, characteristics, and levels of intelligence. Brandon Sanderson creates new complex occasionalisms on the base of the made-up ones. For example, the word *Spre* further becomes a productive derivate when author extends his fictional world by creating their types (*flamespre*, *angerspre*, etc.).

It shows how important the concept of *Spre* for the fictional world (as long as for text). However, other occasionalisms are granted by derivatives too. It is demonstrated in the Figure 3 which we provide in a form of bubble chart of E-creative occasionalisms that displays the usage of a word. The bigger a bubble the more important it is for a text. Additionally, the frequency of usage is shown under each word-bubble and scheme of derivate-derivatives relation is presented.

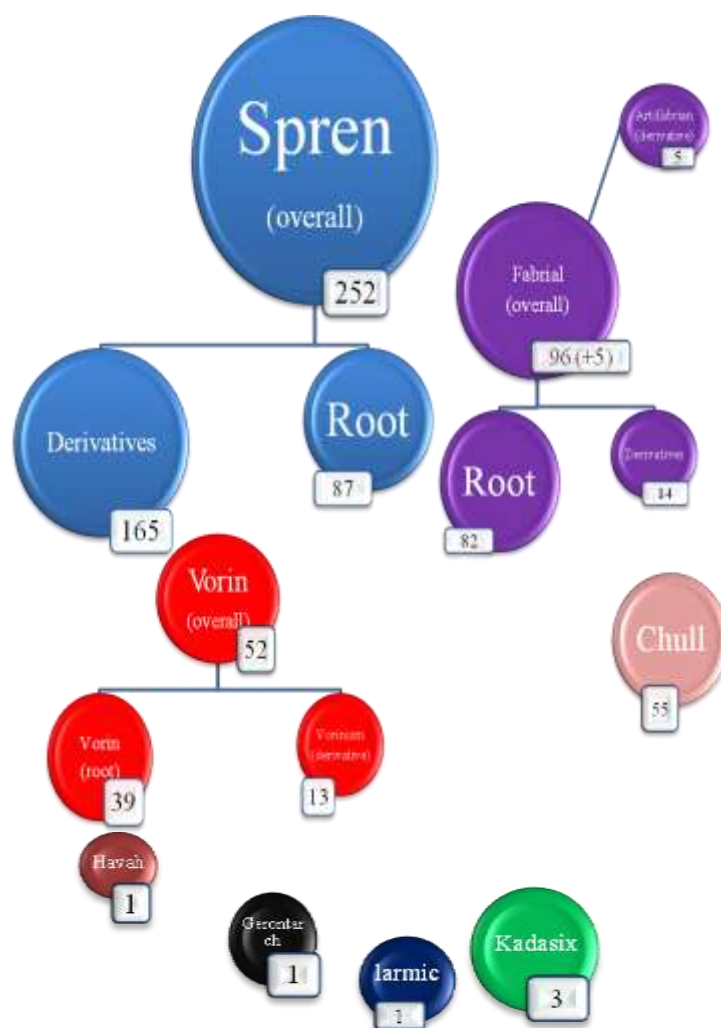

Figure 3. The E-creative occasionalisms' usage in a text

These words are used for fulfilling the authorial world portrait according to certain rules that he has set in it. Each of the occasionalism we face in the text bears a significant meaning and helps a reader dive deep into the fictional universe of Sanderson's books.

We also highlighted the morphological constraint in the creation of authorial occasionalisms by B. Sanderson. However, it is worth considering that the representation of occasionalisms mainly by nouns is justified by the context of the works. Occasional words in this case serve as important concepts, subjects or ideas that the author focuses on. This was done in order to emphasize key elements of the world, plot or symbolism.

Conclusion

Having analyzed B. Sanderson's fiction texts, we have identified a large number of occasionalisms and focused on those that are units of E-creativity — they are formed in an unknown way, are not borrowed from other languages, and occur only in B. Sanderson. These word formations expand the language and bring new concepts into it.

In this regard, we have made the following conclusions:

Occasionalisms created by B. Sanderson have no phonetic analogs in other languages, have not undergone semantic changes and represent a completely new lexical layer. This emphasizes the uniqueness and novelty of these terms. Internet search results, including the use of Google, did not reveal the presence of these words outside of Sanderson's works. The lack of analogies emphasizes that these terms were indeed created by the author and remain unique to his literary world.

Studies of translations of his works into other languages confirm the stability and preservation of author's occasionalisms without changes. This indicates that these terms have a high degree of linguistic creativity and uniqueness, which is preserved when adapted to other languages. The fact that these words retain their

uniqueness in translations confirms Sanderson's linguistic creativity that extends beyond the original language. Thus, one cannot help but appreciate the impact of his literature on world culture and literary heritage.

It is important to highlight that the occasionalisms explored in the texts of “The Stormlight Archive” cycle are not just new words, but also represent an innovation in the field of linguistics, as they are formed according to new, unknown linguistic patterns. These observations highlight not only Sanderson's creative approach to language, but also show how his linguistic creativity remains unique and resilient as he adapts his works to different languages and cultural contexts.

At the same time, the morphologically-restricted framing of the author's occasionalisms with nouns is due to the author's desire to focus the reader's attention on key elements of the world, plot, and symbolism of the works. This stylistic and linguistic decision of the author emphasizes their importance within the created literary context, presents them as key units for understanding and interpreting the artistic world of Brandon Sanderson.

The study of occasionalisms and their role in linguistic creativity has several important applications for future philologists, journalists, and writers:

1) Understanding linguistic creativity and the use of occasionalisms can assist journalists in crafting more original and appealing headlines for articles and news stories.

2) For writers and literary researchers, understanding how authors create and use occasionalisms can be a tool for creating their own deep and compelling literary worlds. It can also help to shape unique style and linguistic features.

References

- 1 Mazhitayeva S. The Theory of Linguistic Personality, Its Structural and System Characteristics / S. Mazhitayeva, Z.D. Rapisheva, Y.Y. Tuite, N.T. Nygmetova, Sh. Zhetpisbay, S.B. Karmanova // *Opción*. — 2019. — Vol. 35. — P. 86–101.
- 2 Kitzlerová J. Mayakovsky's Neologisms: Word-Formation Models, Functions, Afterlife / J. Kitzlerová // *Russian Literature*. — 2022. — Vol. 128. — P. 1–30.
- 3 Procházka J. Comparative analysis of Brandon Sanderson's prologue to *The Way of Kings*. Bachelor's thesis / J. Procházka. — Brno. — 2018.
- 4 Boismenu-Lavoie A. Traduction de néologismes en littérature fantastique — Étude de cas sur la traduction française de *The Stormlight Archive* de Brandon Sanderson. Master's thesis / A. Boismenu-Lavoie. — Quebec. — 2021.
- 5 Демесинова А. Истоки и виды жанра фэнтези в художественной литературе / А. Демесинова // *Вестн. Евраз. нац. ун-та им. Л.Н. Гумилева. Сер. Филология*. — 2023. — № 143(2). — С. 165–171.
- 6 Rakhmetova A.T. Lexicographic experience of the youth lexicon description / A.T. Rakhmetova, L.R. Shevlyakova, E.M. Antonova, G.S. Tynbyaeva, M. Luchik // *Bulletin of the Karaganda University. Philology series*. — 2022. — No 4 (112). — P. 35–43.
- 7 Алтынбеков А.М. Так ли случайны окказионализмы — изучение явления ситуативов / А.М. Алтынбеков, Ш. Мажитаева, Ф.А. Какжанова // *Теоретические и практические аспекты развития науки в современном мире: сб. ст. Междунар. науч. конф. (Санкт-Петербург, 4 сентября 2023 года)*. — СПб.: Частное научно-образовательное учреждение дополнительного профессионального образования «Гуманитарный национальный исследовательский институт “НАЦРАЗВИТИЕ”», 2023. — С. 22–30.
- 8 Mulladjanova N.A. Research of Neologisms in Internet (IT) Discourse / N.A. Mulladjanova // *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. — 2022. — Vol. 2. — Issue 4–2. — P. 682–688.
- 9 Авдеева Ю.А. Неологизмы в английском языке: опыт когнитивного анализа // Ю.А. Авдеева // *Вестн. Майкоп. гос. технолог. ун-та*. — 2009. — № 1. — С. 99–102.
- 10 Hreshchuk V. Occasional Word Formation in the Expressiveness of a Text / V. Hreshchuk // *Journal of Vasyl Stefanyk Pre-carpathian National University*. — 2022. — Vol. 8. — No. 2. — P. 79–91.
- 11 Васильев Н.Л. К диалектике окказионального и узувального / Н.Л. Васильев // *Современное русское языкознание и лингводидактика: сб. науч. тр., посвящ. 95-летию со дня рождения акад. РАО Н.М. Шанского*. — М.: Изд-во МФЮА, 2018. — С. 296–300.
- 12 Бабенко Н.Г. Окказиональное в художественном тексте: структурно-семантический анализ / Н.Г. Бабенко. — М.: Прогресс, 1997. — 84 с.
- 13 Zenner E. The social meaning potential of loanwords: Empirical explorations of lexical borrowing as expression of (social) identity / E. Zenner, L. Rosseel, A. Calude // *Ampersand*. — 2019. — Vol. 6. — 100055.
- 14 Beaty R.E. Creative cognition and brain network dynamics / R.E. Beaty, M. Benedek, P.J. Silvia, D.L. Schacter // *Trends in Cognitive Sciences*. — 2016. — 20(02). — P. 87–95.
- 15 Заботкина В.И. Креативность личности в языке и коммуникации / В.И. Заботкина // *Вестн. РГГУ. Сер. Литературоведение. Языкознание. Культурология*. — 2022. — Ч. 2. — № 8. — С. 182–192.

- 16 Altynbekov A.M. Types of occasionalisms in Brandon Sanderson's "The Stormlight archive" / A.M. Altynbekov, S. Mazhitova, F.A. Kakzhanova // Proceedings of the 4th International Scientific Conference "Modern scientific technology". Modern Scientific Technology. — 2023. — No. 4. — P. 72–76. — Stockholm.
- 17 Chomsky N. The reasons of state / N. Chomsky. — 2003. — London: Penguin.
- 18 Sampson G. Two ideas of creativity / G. Sampson. In Martin Hinton (Ed.). // Evidence. Experiment and argument in linguistics and philosophy of language. — 2016. — P. 15–26. — Bern: Peter Lang.
- 19 Какжанова Ф.А. О концепте, понятии и слове / Ф.А. Какжанова // Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. Сер. Теория языка. Семиотика. Семантика. — 2012. — № 2. — С. 71–75.
- 20 Sanderson Brandon. The Way of Kings / Brandon Sanderson // New York, A Tor Book, 2010.

А.М. Алтынбеков, Ш. Мажитаева, Ф.А. Какжанова, Д. Веселинов

Брэндон Сандерсон шығармаларындағы авторлық қолданыстардың лингвистикалық креативтілігі

Мақалада американдық фантаст-жазушы Брэндон Сандерсонның «The Stormlight Archive» шығармалар циклі негізінде авторлық окказионализмдердің лингвистикалық креативтілігі зерттелген. Өз алдына қызықты құбылыс болып табылатын окказионализмдер лингвистикалық креативтілік тұрғысынан қарастырылып, біз шығарған критерийлер бойынша өлшенді. Зерттеуде аясында, сөзжасамға, яғни жаңа сөздерді ойлап шығарудың шығармашылық әрекеті болып табылатын лингвистикалық құралға назар аударылды. Сөз жасау өнері ұзақ уақыт бойы адамның лингвистикалық тапқырлығының айрықша белгісі болып, жаңа ұғымдар жасауға және оларға тиісті денотация мен коннотация беруге мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысымыздың бір бөлігі ретінде Б. Сандерсонның тілдік тұлға ретінде өзі жасаған ұғымдары мен терминдері қалай семантика беретінін, сонымен қатар сөйлемдер мен жалпы баяндау мәтіні аясында оларды прагматикалық компонентпен «қоршап» жатқанын байқаймыз. Біз автор мен тіл/автор және сөйлеу арасындағы аз зерттелген синергияны анықтай түстік деген үміттеміз, осылайша жазушылардың лингвистикалық инновацияларға қалай қатысатыны және тілдің болашағын қалай жасайтыны туралы түсінігімізді жетілдіреміз. Бұл зерттеу тек тіл білімі үшін ғана емес, сонымен қатар көркем әдебиеттің сөйлеуді, шығармашылық жазуды және біздің динамикалық дәуірдегі тілдің эволюциясын бағыту мүмкіндігі туралы түсінік береді.

Кілт сөздер: окказионализм, лингвистикалық креативтілігі, авторлық сөздер, тіл, сөйлеу, тілдік тұлға, жеке авторлық әлем бейнесі.

А.М. Алтынбеков, Ш. Мажитаева, Ф.А. Какжанова, Д. Веселинов

Лингвистическая креативность окказионализмов в произведениях Брендона Сандерсона

В статье исследована лингвистическая креативность авторских окказионализмов американского фантаста писателя Брендона Сандерсона на материале цикла его произведений «The Stormlight archive». Окказионализмы — явление само по себе интересное, рассматривается со стороны лингвистической креативности и измеряется по выведенным нами критериям. В рамках исследования особое внимание уделено словообразованию — лингвистическому инструменту, являющим собой творческий акт изобретения новых слов. Искусство создания слов уже давно стало отличительной чертой человеческой лингвистической изобретательности, позволяющей создавать новые понятия и придавать им соответствующие денотации и коннотации. В рамках нашего исследования мы наблюдаем, как Б. Сандерсон, как языковая личность, придает семантику сотворенным им понятиям и терминам, а также «окружает» их прагматической составляющей в контексте предложений и общего повествовательного текста. Мы надеемся пролить свет на мало изученную синергию между автором и языком/автором и речью, тем самым способствуя нашему пониманию того, как писатели участвуют в лингвистических инновациях и формируют будущее самого языка. Это исследование имеет значение не только для лингвистики, но и позволяет понять потенциал художественной литературы для обогащения речи, творческого письма и эволюции языка в наш динамичный век.

Ключевые слова: окказионализм, лингвистическая креативность, авторские слова, язык, речь, языковая личность, индивидуально-авторская картина мира.

References

- 1 Mazhitayeva, S., Rapisheva, Z.D., Tuite, Y.Y., Nygmetova, N.T., Zhetpisbay, Sh., & Karmanova, S.B. (2019). The Theory of Linguistic Personality, Its Structural and System Characteristics. *Opción*, 35, 86–101.
- 2 Kitzlerová, J. (2022). Mayakovsky's Neologisms: Word-Formation Models, Functions, Afterlife. *Russian Literature*, 128, 1–30.
- 3 Procházka, J. (2018). Comparative analysis of Brandon Sanderson's prologue to The Way of Kings. Bachelor's thesis. Brno.
- 4 Boismenu-Lavoie, A. (2021). Traduction de néologismes en littérature fantastique — Étude de cas sur la traduction française de The Stormlight Archive de Brandon Sanderson. *Master's thesis*. Quebec [in French].
- 5 Demesinova, A. (2023). Istoki i vidy zhanra fentezi v khudozhestvennoi literature [Origins and types of the fantasy genre in fiction]. *Vestnik Evraziiskogo natsionalnogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya Filologiya — Bulletin of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyov. Philological Series*, 143(2), 165–171 [in Russian].
- 6 Rakhmetova, A.T., Shevlyakova, L.R., Antonova, E.M., Tynbyaeva, G.S., & Luchik, M. (2022). Lexicographic experience of the youth lexicon description. *Bulletin of the Karaganda University. Philology series*, 4(112), 35–43.
- 7 Altynbekov, A.M., Mazhitayeva, Sh. & Kakzhanova, F.A. (2023). Tak li sluchainy okkazionalizmy — izuchenie yavleniia situativov [Are occasionalisms so occasional — a notion of situatives]. *Teoreticheskie i prakticheskie aspekty razvitiia nauki v sovremennom mire: sbornik statei Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii — Theoretical and practical aspects of the development of science in the modern world: collection of articles of the International Scientific Conference, Saint-Petersburg*. Sankt-Peterburg: Chastnoe nauchno-obrazovatelnoe uchrezhdenie dopolnitelnogo professionalnogo obrazovaniia «Gumanitarnyi natsionalnyi issledovatel'skii institut "NATSTRAZVITIE"», 22–30 [in Russian].
- 8 Mulladjanova, N.A. (2022). Research of Neologisms in Internet (IT) Discourse. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(4–2), 682–688.
- 9 Avdeeva, Yu.A. (2009). Neologizmy v angliiskom yazyke: opyt kognitivnogo analiza [Neologisms in English: experience of cognitive analysis]. *Vestnik Maikopskogo gosudarstvennogo tekhnologicheskogo universiteta — Bulletin of Maikop State Technological University*, (1), 99–102 [in Russian].
- 10 Hreshchuk, V. (2022). Occasional Word Formation in the Expressiveness of a Text. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*, 8(2), 79–91.
- 11 Vasiliev, N.L. (2018). K dialektike okkazionalnogo i uzualnogo [On the dialectic of the occasional and the usual]. *Sovremennoe russkoe yazykoznanie i lingvodidaktika: sbornik nauchnykh trudov, posviashchennyi 95-letiiu so dnia rozhdeniia akademika RAO N.M. Shanskogo — Modern Russian linguistics and linguodidactics: a collection of scientific papers dedicated to the 95th anniversary of the birth of Academician of the Russian Academy of Education N.M. Shansky*. Moscow: Izdatel'stvo MFIUA, 296–300 [in Russian].
- 12 Babenko, N.G. (1997). Okkazionalnoe v khudozhestvennom tekste: strukturno-semanticheskii analiz [Occasional in a literary text: structural-semantic analysis]. Moscow: Progress [in Russian].
- 13 Zenner, E., Rosseel, L., & Calude, A. (2019). The social meaning potential of loanwords: Empirical explorations of lexical borrowing as expression of (social) identity. *Ampersand*, 6, 100055.
- 14 Beaty, R.E., Benedek, M., Silvia, P.J., & Schacter, D.L. (2016). Creative cognition and brain network dynamics. *Trends in Cognitive Sciences*, 20(02), 87–95.
- 15 Zabolotkina, V.I. (2022). Kreativnost lichnosti v yazyke i kommunikatsii [Personal creativity in language and communication]. *Vestnik Rossiiskogo gosudarstvennogo humanitarnogo universiteta. Seriya Literaturovedenie. Yazykoznanie. Kulturologiya — Bulletin of the Russian State University for the Humanities. Series "Literary Studies. Linguistics. Culturology"*, 8(2), 182–192 [in Russian].
- 16 Altynbekov, A.M., Mazhitayeva, S., & Kakzhanova, F.A. (2023). Types of occasionalisms in Brandon Sanderson's "The Stormlight archive". *Proceedings of the 4th International Scientific Conference "Modern scientific technology". Modern Scientific Technology*, 4, 72–76. Stockholm.
- 17 Chomsky, N. (2003). *The reasons of state*. London: Penguin.
- 18 Sampson, G. (2016). Two ideas of creativity. In Martin Hinton (Ed.). *Evidence. Experiment and argument in linguistics and philosophy of language* (pp. 15–26). Bern: Peter Lang.
- 19 Kakzhanova, F.A. (2012). O kontsepte, poniatii i slove [About concept and word]. *Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov. Seriya Teoriia yazyka. Semiotika. Semantika — Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: Theory of language. Semiotics. Semantics*, 2, 71–75 [in Russian].
- 20 Sanderson, Brandon. (2010). *The Way of Kings*. New York, A Tor Book.

Information about the authors

Altynbekov, Azat Muratovich — PhD student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: azat.altynbekov@mail.ru;

Mazhitayeva, Shara — Doctor of philological sciences, Associative Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: s_mazhit@mail.ru;

Kakzhanova, Fazira Aidarhanovna — Candidate of philological sciences, Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: fazira11@mail.ru;

Veselinov, Dimitar — Doctor of philological sciences, Professor, St. Kliment Ohridski Sofia University, Sofia, Bulgaria. E-mail: dvdimetrov@uni-sofia.bg.

G.A. Kuzembayeva^{1*}, Zh.M. Maigeldiyeva²

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan;

²Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

(E-mail: kuzembayeva@mail.ru, jmussabek@mail.ru)

Conceptualization of Shame in the Kazakh Linguistic Culture: Psycholinguistic Study

The concept of shame is an integral part of the Kazakh culture and mentality. It embeds in the upbringing of a child and covers the whole life of the representatives of the Kazakh language and culture. The study is aimed at exploring the concept verbally represented by the lexeme “ұят” (shame) in the linguistic culture of the Kazakh nation. Mixed methods research combining lexicographic analysis, semantic and cognitive analysis, and a psycholinguistic experiment was conducted to determine the meaning, content of the concept of shame in the Kazakh language and its impact on daily life and culture of the nation. The participants of a free associative experiment, administered via Google Forms, included 63 representatives of the Kazakh language and culture (19 male, 44 female) aged 17–45 years. The participants of the experiment were asked to provide associations (words that came to their mind as reactions) to the stimulus word “ұят” (shame). The number of associations was not limited. The experimental data were quantitatively analyzed and further categorized for modelling the associative field of the concept under study. The results of the study demonstrate how extensive and diverse the concept of shame in the Kazakh linguistic picture of the world is.

Keywords: conceptualization, shame, the Kazakh language, linguistic culture, psycholinguistic study, linguistic consciousness, free associative experiment.

Introduction

There is a growing interest within the anthropocentric paradigm in the investigation of the linguistic worldview [1]. The development of a cognitive approach to language phenomena aided in its comprehension as a source of information on the conceptual or cognitive structures of people's consciousness [2]. A word is kept in the internal lexicon and occurs in speech not simply as a “sign” of a notion or representation; it carries a weight of associations that are firmly tied to it and arise individually in speech [3].

A new understanding of human behavior has resulted in the reworking of fundamental concepts such as personality, ethnicity, and so on [4]. Peoples' perception of situation and their subsequent emotional response is dependent on whether it is culturally acceptable and normative to do so, and whether it is functional within the particular sociocultural context [5; 97]. There is a lot of discussion around the concept of shame in various cultures. Shame is a complex emotion and often discussed with reluctance; these feelings are usually incapacitating and unbearable [6]. Some people see it as harm, taking into consideration its excessively archaic content, while others reanimate the concept of shame, considering it the only effective tool in the fight against radicalization. Previous studies have found cultural variation in the frequency and intensity of guilt and shame, in which Japanese participants reported experiencing them more than Americans [7].

The main function of shame is the regulation of social behavior of the individual; being able to experience shame a person becomes more sensitive to the feelings, assessments, and experiences of other people [8]. Shame acts as a force that brings people together [9]. A person who can overcome shame becomes more receptive to other people's comments and criticism, and criticism, in turn, has its positive aspects and in a constructive way brings benefits. Moreover, shame is important in overcoming challenges and helps in understanding certain aspects of the individual [8].

Shame is a part of Turkic culture and traditions, and it contributes to understanding of who the Kazakhs are. Elder generation used to say “It is a shame” to young people warning them against the unwise steps and the concept of shame passed down from generation to generation.

Today, in the context of globalization when the borders have expanded and most traditions have faded [10], it is important to investigate the conceptualization of the cultural concept of shame in the picture of the world of the Kazakhs. We can assume that there are some changes in the understanding and experience of shame nowadays, which may be associated with a sharp change in values. Thus, the study is aimed at

*Corresponding author's e-mail: kuzembayeva@mail.ru

exploring the concept verbally represented by the lexeme “ұят” (shame) in the linguistic culture of the Kazakh nation. The study results will add to an in-depth understanding of shame in the Kazakh linguistic culture and consciousness, and will contribute to the effective cross-cultural communication.

Materials and methods

In this respect, we overtook the investigation of the conceptualization of shame in the Kazakh linguistic culture by means of the complex of linguistic and psycholinguistic methods. The current study manipulated the research methods such as lexicographic analysis, a universal method which being interrelated with the theory, enriches and develops it, provides a large amount of dictionary material and “collective wisdom”, semantic and cognitive analysis explaining a word and moving towards a knowledge about the world [11], and a psycholinguistic method of a free associative experiment.

A free associative experiment was carried out among the representatives of the Kazakh language and culture. The experiment was administered via Google Forms, which allowed creating a poll for the mass sending of questionnaires to e-mail addresses and social networks of the respondents. Sixty-three respondents (19 male, 44 female) aged 17–45 years took part in the experiment. The participants of the experiment were asked to provide associations (words that came to their mind as reactions) to the stimulus word “ұят” (shame). The number of associations was not limited. The experimental data were quantitatively analyzed and further categorized for modelling the associative field of the concept under study.

Results and discussion

Based on the lexicographic analysis the following definitions of the lexeme “ұят” in the dictionary of the Kazakh language were revealed:

1. Адам бойындағы ізгі қасиет, ар-намыс, адамдардың қарым-қатынас мәдениетіндегі ненің жақсы, ненің жаман екендігін түсіну және ажырата білуі / A good quality of human, honour, knowledge of what is good and what is bad in the communication of people;
2. Адамның ұждан мен қоғамдағы моральдық принциптерге үйлеспейтіні, жағымсыз, теріс қылық жасаған кезде байқалатын сезімі / Something which does not comply with moral principles, a feeling observed when doing negative things;
3. Жарасымсыз, келіспейді / Negative, not good [12].

The phrases *бейбастақ іс істелді* / Something wrong is done; *ыңғайсыз болды* / It is inconvenient, not proper; *ұятқа қалды* / caused a shameful situation; *өз атына кір келтірді* / messed his name; *ұятты жиып қойды* / gathered the shame; *масқара етті, жер қылды, ұятты* / put down to the ground; *ұят пердесін жыртты* / teared the septum of shame; *абыройы төгілді* / the honour was poured out; *ұяттан айырылды* / was deprived of shame; *ұяттан аттады* / stepped over shame; *ұяттан беті күйді* / face burned from shame; *ұятты шүберекке түйді* / wrap the shame into fabric indicate that it is considered a shame when something improper is done.

Shame is an important part of upbringing in the Kazakh culture and the religion of Islam beginning from the early period of a child. Kazakh people use the word “ұят” (shame) in different situations saying “ұят болады”. The phrase can be transferred into the English language only in the context of different situations. A lot of examples can be provided to describe the meaning of the phrase “ұят болады”, as the Kazakhs use it in various setting. It can be used even when they are afraid to tell the truth or false and when they are afraid to put somebody to a shame situation and to preserve peace and unity: “It will be a shame, do not do ...”, “Would not be a shame if I will...”, “It will be a shame even if I am right”, “I am afraid to put somebody in a shame situation”. The Kazakhs used to appreciate their culture and positive attitude. It is a shame not to know family ancestors in the Kazakh tradition and the phrase “it will be a shame” makes the Kazakhs know their relatives and seven grandfathers. Day by day, the younger generation is reminded of the importance of culture and traditions by the older generation. The traditions and culture being a highest value in the Kazakh society are treated from the perspectives of shame.

The phraseological corpus of the language is the mirror in which a linguocultural community identifies its national self-consciousness [13]. Cultural-national connotation of phraseological units plays a significant role in the reproduction of the commonplace mentality [14]. The phraseological stock of the language conceptualizes not only the knowledge about naive picture of the world and all the types of the subject’s attitude to its fragments but the usage of these language entities and the intergeneration transmittance of standards and stereotypes of the national culture” [13; 14]. In this respect, the analysis of the phraseological corpus containing the lexeme “ұят” (shame) was carried out.

All Kazakhs grow up by reading Abay's works about morality, faith and conscience. According to Abay, «Рухани әлемнің қайнар көзі — білім, ғылым, адамгершілік пен ақыл, ар-ұят, яғни адамның рухани байлығы» / The source of the spiritual world is knowledge, science, morality and intellect, conscience, that is, the spiritual wealth of a person (translated by the authors). In Abay's teaching, the word "conscience" is referred to the Kazakh word "ар-ұят" which is directly translated into English as "shame". In this respect we can assume that an intellectual person with high morals never does shameful things, and Abay directs us to be a well-educated and good person, who is able to appreciate others' opinions and decisions.

In one of his words of wisdom, Abay quoted the hadith: "Whoever is ashamed to have faith" [15]. The word "shame" is one of the most comprehensive and profound words. This is one of the most studied concepts of Sharia. Wisdom of the Kazakhs combines with Sharia. Shame is a branch of faith, a manifestation of Islamic behavior. If the feelings of shame occupy a special place in a person's soul, then this shows the beauty and a high degree of human adherence to the path of Islam. Shame is a characteristic of God's prophets who were sent to earth to share the truth and set an example. According to the associate of Abu Sayyid al-Khudri, "the feeling of shame of the Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him) was greater than the girl sitting behind the curtain. If the Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him) saw something shameful, we would know that he was ashamed looking at his face. This truthfulness of the prophets is one of the characteristics of the righteous servants of God who have dedicated their lives to it. The presence or absence of shame is a sign of the true nature of a person. Shame is a virtue that strengthens a person's faith and character. If a person is embarrassed by one action and his face turns pink due to an inappropriate action, then his name and soul are pure [16].

The Kazakh proverb says: *Өлімнен ұят күшті* / Shame is stronger than death. For a conscientious person, shame has a special place. Our ancestors said "Because of a sense of shame, I almost fell into a hole in the ground". Therefore, shame is a noble quality, incompatible with human behavior that keeps people from doing bad things, encourages them to do well and makes them hate evil. According to S. Sarayi, "*Ұятсыз адам иттен де жаман*" / A shameless person is worse than a dog. Such sayings guide a new growing generation to the right direction.

As a result of the associative experiment conducted among the speakers of the Kazakh language aimed at investigating the content and the structure of the concept shame in the Kazakh linguistic consciousness 222 associative responses were received. 338 cognitive features of the concept were identified, 12 of which were stated once (Table 1).

Table 1

Associative responses of respondents to the stimulus "ұят"

Reaction	Quantity	Percentage
Тәрбие (upbringing)	20	9
Ар-ұждан (honour)	20	9
Ұялшақтық (shyness)	6	2.7
Иман (religion)	13	5.86
Өңгімелеу (to talk)	1	0.45
Менталитет (mentality)	2	0.9
Өсиет (advice)	3	1.35
Кіреге тесік таппау (not to find a hole to enter / to feel ashamed)	5	2.25
Шыншылдық (sincerity)	5	2.25
Ата-ана (parents)	6	2.7
Ар-намыс (conscience)	39	17.6
Тәрбиесіз (ill-mannered)	20	9
Керек емес (not needed)	1	0.45
Болмайды, ұят болады (you are not allowed, it is a shame)	3	1.35
Біздің менталитетімізге жат (does not comply with our mentality)	1	0.45
Қазақи болмыс (Kazakh tradition)	4	1.8
Маңызы зор (important)	1	0.45
Қыз баласы (girl)	4	1.8
Мәдениетсіздік (lack of culture)	3	1.35
Тәрбиесіздік (ill-mannered)	7	3.15
Имансыздық (impiety)	3	1.35

Мәдениет (culture)	7	3.15
Өлімнен ұят күшті (death is better than shame)	2	0.9
Ұяндық — тәрбие, тыйым, иман, жақсылық (humbleness — education, taboo, goodness)	1	0.45
Адамгершілік (humanity)	5	2.25
Сабыр (patience)	1	0.45
Шүкіршілік (thanksgiving)	1	0.45
Ешкімнің ала жібін аттамай (not to do harm)	3	1.35
Кішіпейілдік (simplicity)	1	0.45
Кешірім, кешірімді болу (to forgive)	2	0.9
Надандық (ignorance)	8	3.6
Субханаллах дұрыс емес (Subhanallah incorrect)	10	4.5
Табиғатымызға жат (does not comply with our nature)	1	0.45
Намыссыз (without ambition)	1	0.45
Ата-ананы жерге қарату (to cause shame to parents)	2	0.9
Үмітті ақтамау (not to realize expectations)	1	0.45
Көрегенді / білімді (learned)	8	3.6
Ой, жан және тіл тазалығы (purity of thought, soul and language)	1	0.45
Total	222	100%
Source: authors' elaboration based on the word association test		

Based on the frequency of lexical associations, the core (identified by reactions from more than 20 subjects), the near periphery (10–20 reactions), the far periphery (<10 reactions), and the outer periphery (individual associations) were determined (Table 2).

Table 2

The associative field of the concept ұят in the Kazakh linguistic consciousness

Centre <i>more than 20</i>	ар-намыс (conscience) 39, тәрбие (upbringing) 20, ар-ұждан (honour) 20, тәрбиесіз (ill-mannered) 20.
Near periphery <i>10–20</i>	иман (religion) 13, субханаллах дұрыс емес (subhanallah incorrect) 10.
Far periphery <i>less than 10</i>	надандық (ignorance) 8, көрегенді / білімді (learned) 8, тәрбиесіздік (ill-mannered) 7, мәдениет (culture) 7, ұялшақтық (shyness) 6, ата-ана (parents) 6, адамгершілік (humanity) 5, кіреге тесік таппай (not to find a hole to enter / to feel ashamed) 5, шыншылдық (sincerity) 5, қазақи болмыс (Kazakh tradition) 4, қыз баласы (girl) 4, өсиет (advice) 3, болмайды, ұят болады (you are not allowed, it is a shame) 3, мәдениетсіздік (lack of culture) 3, имансыздық (impiety) 3, ешкімнің ала жібін аттамай (not to do harm) 3, менталитет (mentality) 2, кешірім, кешірімді болу (to forgive) 2, өлімнен ұят күшті (death is better than shame) 2, ата-ананы жерге қарату (to cause shame to parents) 2.
Outer periphery <i>Individual associations</i>	әңгімелей (to talk), керек емес (not needed), біздің менталитетімізге жат (does not comply with our mentality, маңызы зор (important), ұяндық — тәрбие, тыйым, иман, жақсылық (humbleness — education, taboo, goodness), сабыр (patience), шүкіршілік (thanksgiving), кішіпейілдік (simplicity), табиғатымызға жат (does not comply with our nature), намыссыз (without ambition), үмітті ақтамау (not to realize expectations), ой, жан және тіл тазалығы (purity of thought, soul and language).
Source: authors' elaboration based on the word association test	

As stated in the Table 2, the shame is primarily associated with conscience (17.6%), upbringing (9%), and honour (9%). The associative field *shame* in the Kazakh linguistic consciousness was further interpreted and categorized into the clusters forming the semantic zones. The following semantic zones were formed:

Moral qualities (38.7%): ар-намыс (conscience) 39, ар-ұждан (honour) 20, иман (religion) 13, шыншылдық (sincerity) 5, адамгершілік (humanity) 5, ой, жан және тіл тазалығы (purity of thought, soul and language), сабыр (patience), шүкіршілік (thanksgiving), кішіпейілдік (simplicity);

Education (16.67%): тәрбие (upbringing) 20, көрегенді / білімді (learned) 8, мәдениет (culture) 7, кешірім, кешірімді болу (to forgive) 2;

Negative implications (27.5%): тәрбиесіз (ill-mannered) 20, субханаллах дұрыс емес (subhanallah incorrect) 10, надандық (ignorance) 8, тәрбиесіздік (ill-mannered) 7, кірерге тесік таппау (not to find a hole to enter / to feel ashamed) 5, мәдениетсіздік (lack of culture) 3, имансыздық (impiety) 3, ата-ананы жерге қарату (to cause shame to parents) 2, үмітті ақтамау (not to realize expectations), әңгімелеу (to talk), намыссыз (without ambition);

Subject (3.6%): ата-ана (parents) 6, қыз баласы (girl) 4;

Mentality and tradition (12.6%): ұялшақтық (shyness) 6, қазақи болмыс (Kazakh tradition) 4, өсиет (advice) 3, болмайды, ұят болады (you are not allowed, it is shame) 3, ешкімнің ала жібін аттамау (not to do harm) 3, менталитет (mentality) 2, өлімнен ұят күшті (death is better than shame) 2, ұяндық — тәрбие, тыйым, иман, жақсылық (humbleness — education, taboo, goodness), керек емес (not needed), біздің менталитетімізге жат (does not comply with our mentality), маңызы зор (important), табиғатымызға жат (does not comply with our nature).

Conclusion

We aimed at exploring the concept of shame verbally represented by the lexeme “ұят” in the linguistic culture of the Kazakh language and culture bearers. Mixed methods research combining lexicographic analysis, semantic and cognitive analysis and a psycholinguistic experiment was conducted to determine the meaning, content of the concept of shame in the Kazakh linguistic and to understand its impact on daily life and culture of the ethnos. The study results show that shame is an integral part of the Kazakh culture and mentality. Shame is present in the whole life of Kazakhs starting from childhood and exists in every step of the Kazakhs.

The concept of shame, as comes out from the research results, is extensive in the Kazakh linguistic consciousness. Shame is something sacred in the Kazakh linguistic culture and inviolable for society. Shame is closely related to conscience, education, religion and upbringing of younger generation in the culture of the Kazakh nation. Two types of attitudes and perception of shame among young generation of the Kazakhs can be noticed: (1) “no need to be in a shameful situation or cause it” and (2) “no need to speak of shame” as it is against our mentality and against our nature.

Acknowledgements

The research is funded by the Science Committee of the Ministry of Higher Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP13268778).

References

- 1 Beiskhanova S.A. Paroemiographic interpretation of proverbs and sayings corpus on the material of different structural languages / S.A. Beiskhanova, Zh.N. Zhunussova, A. Zoltan // Bulletin of the Karaganda University. Philology Series. — 2023. — No 2(110). — P. 81–88.
- 2 Shigabiyeva A.I. Categorization and representation in the language of the lexico-semantic field of the concept of “space” / A.I. Shigabiyeva // Bulletin of the Karaganda University. Philology Series. — 2022. — No. 1(108). — P. 17–23.
- 3 Kassym B.K. Frame structure of mental vocabulary of the Kazakh language / B.K. Kassym, S.N. Samenova // Bulletin of the Karaganda University. Philology Series. — 2022. — No. 1(109). — P. 46–53.
- 4 Issina G. On the problem of gender and gender identity in various linguocultures / G. Issina, A. Beisembayeva // Bulletin of the Karaganda University. Philology Series. — 2023. — No. 2(110). — P. 23–29.
- 5 Mesquita B. Doing emotions: The role of culture in everyday emotions / B. Mesquita, M. Boiger, J. De Leersnyder // European Review of Social Psychology. — 2017. — No. 28 (1). — P. 95–133.
- 6 Sedighimornani N. Shame and its Features: Understanding of Shame / N. Sedighimornani // European Journal of Social Sciences Studies. — 2018. — No. 3 (3). — P. 75–107.
- 7 Kitayama S. Cultural affordances and emotional experience: Socially engaging and disengaging emotions in Japan and the United States / S. Kitayama, B. Mesquita, M. Karasawa // Journal of Personality and Social Psychology. — 2006. — No. 91 (5). — P. 890–903.
- 8 Муздыбаев К. Переживание вины и стыда / К. Муздыбаев. — СПб.: Ин-т социологии РАН, 1995. — 39 с.
- 9 Изард К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард. — СПб.: Питер, 2008. — 464 с.
- 10 Dulayeva E. Addressing as a Speech Act: Similarities and Differences in Turkish and Arabic / E. Dulayeva, F. Mamedova, B. Bazylova // Bulletin of the Karaganda University. Philology Series. — 2023. — No. 2(110). — P. 48–54.
- 11 Блинова О.И. Теория → словарь → теория → словарь / О.И. Блинова // Вопросы лексикографии. — 2012. — № 1. — С. 6–26.

- 12 Қазақ сөздігі. Қазақ тілінің біртұмдық үлкен түсіндірме сөздігі / Құраст. Н. Уәли, Ш. Құрманбайұлы, М. Малбаков, Р. Шойбеков және т.б. — Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. — 1488 б.
- 13 Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. — 288 с.
- 14 Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания. — 1995. — № 1. — С. 37–67.
- 15 Abai.kz ақпараттық порталы [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: <https://abay.kz/post/6>
- 16 Ұят — иманның бір тармағы [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: <https://www.muftyat.kz/kk/nasihat/zhumanberi/2018-02-27/21874-yat-imannyi-br-tarmayi/>.

Г.А. Кузембаева, Ж.М. Майгельдиева

Қазақ лингвомәдениетінде ұяттың концептуалдануы: психолингвистикалық зерттеу

Ұят ұғымы қазақ мәдениеті мен ділінің ажырамас бөлігі. Ол бала тәрбиесіне негізделіп, қазақтардың бүкіл өмірін қамтиды. Осы зерттеуде қазақ халқының лингвомәдениетіндегі «ұят» лексемасымен ауызша ұсынылған тұжырымдамаға талдау жасалды. Лексикографиялық талдау, семантикалық және когнитивті талдау, психолингвистикалық экспериментті қамтитын аралас әдістер қазақ тіліндегі ұят ұғымының мағынасын, мазмұнын және оның этностың күнделікті өмірі мен мәдениетіне әсерін анықтау үшін қолданылды. *Google Forms* көмегімен жүргізілген еркін ассоциациялық эксперименттің қатысушылары 17-45 жас аралығындағы қазақ тілі мен мәдениетінің 63 өкілі (19 ер адам, 44 әйел адам) болды. Экспериментке қатысушылардан «ұят» сөзіне ассоциациялар (олардың санасына реакция ретінде келген сөздер) келтіру сұралды. Ассоциациялар саны шектелмеді. Эксперименттік деректер сандық түрде талданды және ассоциативті өрісті модельдеу үшін одан әрі жіктелді. Зерттеу нәтижелері қазақ тілдік әлем бейнесінде ұят ұғымының қаншалықты кең және алуан түрлі екендігін көрсетеді.

Кілт сөздер: концептуалдану, ұят, қазақ тілі, лингвомәдениет, психолингвистикалық зерттеу, лингвистикалық сана, еркін ассоциативті эксперимент.

Г.А. Кузембаева, Ж.М. Майгельдиева

Концептуализация стыда в казахской лингвокультуре: психолингвистическое исследование

Понятие стыда является неотъемлемой частью казахской культуры и менталитета. Он закладывается в воспитание ребенка и охватывает всю жизнь казахов. В настоящем исследовании предпринят анализ концепта, вербально представленного лексемой «ұят», в лингвокультуре казахского народа. Для определения значения и содержания понятия стыда в казахском языке, а также выявления его влияния на повседневную жизнь и культуру казахского этноса было проведено исследование посредством комплекса методов, сочетающих лексикографический, семантический и когнитивный анализ, психолингвистический эксперимент. В свободном ассоциативном эксперименте, проведенном с помощью *Google Forms*, приняли участие 63 представителя казахского языка и культуры (19 мужчин, 44 женщины) в возрасте 17–45 лет. Участников эксперимента попросили привести ассоциации (слова, которые пришли им на ум в качестве реакций) к слову-стимулу «ұят» (стыд). Количество ассоциаций не было ограничено. Экспериментальные данные были количественно проанализированы и далее классифицированы для моделирования ассоциативного поля исследуемого понятия. Результаты исследования демонстрируют, насколько обширно и разнообразно представлено понятие стыда в казахской языковой картине мира.

Ключевые слова: концептуализация, стыд, казахский язык, лингвокультура, психолингвистическое исследование, языковое сознание, свободный ассоциативный эксперимент.

References

- 1 Beiskhanova, S.A., Zhunussova, Zh.N., & Zoltan, A. (2023). Paroemiographic interpretation of proverbs and sayings corpus on the material of different structural languages. *Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*, 2(110), 81–88.
- 2 Shigabiyeva, A.I. (2022). Categorization and representation in the language of the lexico-semantic field of the concept of “space”. *Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*, 1(108), 17–23.

- 3 Kassym, B.K., & Samenova, S.N. (2022). Frame structure of mental vocabulary of the Kazakh language. *Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*, 1(109), 46–53.
- 4 Issina, G., & Beisembayeva, A. (2023). On the problem of gender and gender identity in various linguocultures. *Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*, 2(110), 23–29.
- 5 Mesquita, B., Boiger, M., & De Leersnyder, J. (2017). Doing emotions: The role of culture in everyday emotions. *European Review of Social Psychology*, 28 (1), 95–133.
- 6 Sedighimornani, N. (2018). Shame and its Features: Understanding of Shame. *European Journal of Social Sciences Studies*, 3 (3), 75–107.
- 7 Kitayama, S., Mesquita, B., & Karasawa, M. (2006). Cultural affordances and emotional experience: Socially engaging and disengaging emotions in Japan and the United States. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91 (5), 890–903.
- 8 Muzdybaev, K. (1995). *Perezhivanie viny i styda* [The experience of guilt and shame]. Saint-Petersburg: Institut sotsiologii RAN [in Russian].
- 9 Izard, K.E. (2008). *Psikhologiya emotsii* [Psychology of emotions]. Saint-Petersburg: Piter [in Russian].
- 10 Dulayeva, E., Mamedova, F., & Bazylova, B. (2023). Addressing as a Speech Act: Similarities and Differences in Turkish and Arabic. *Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*, 2(110), 48–54.
- 11 Blinova, O.I. (2012). *Teoriya → slovar → teoriya → slovar* [Theory — dictionary — theory — dictionary]. *Voprosy leksikografii — Questions of lexicography*, 1, 6–26 [in Russian].
- 12 Uali, N., Kurmanbayuly, Sh., Malbakova, M., & Shoibekov, R., et al. (Comp.). (2013). *Qazaq sozdigi. Qazaq tilinin birtomdyq ulken tusindirme sozdigi* [Kazakh dictionary. One-volume large explanatory dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Daur [in Kazakh].
- 13 Telija, V.N. (1996). *Russkaia frazeologiya. Semanticheskii, pragmaticheskii i lingvokulturologicheskii aspekty* [Russian phraseology. Semantic, pragmatic, linguocultural aspects]. Moscow: Shkola «Yazyki russkoi kultury» [in Russian].
- 14 Apresyan, Yu.D. (1995). *Obraz cheloveka po dannym yazyka: popytka sistemnogo opisaniia* [Image of a man according to language: systematic description]. *Voprosy yazykoznaniia — Questions of lexicography*, 1, 37–67 [in Russian].
- 15 Abai.kz aqparattyq portaly [Information portal Abai.kz]. Retrieved from <https://abai.kz/post/6> [in Kazakh].
- 16 Ujat — imannyn bir tarmagy [Shame is a part of faith]. Retrieved from <https://www.muftyat.kz/kk/nasihat/zhumanberi/2018-02-27/21874-yat-imannyi-br-tarmayi/> [in Kazakh].

Information about the authors

Kuzembayeva, Gulzhana Aitzhanovna – PhD, Associate Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan. E-mail: kuzembayeva@mail.ru;

Maigeldiyeva, Zhannat Mussabekovna – Candidate of philological sciences, Associate Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan. E-mail: jmussabek@mail.ru.

A.F. Akkaliyeva¹, B.A. Abdykhanova², A.N. Koilybayeva^{3*}, M.K. Zhunusova⁴

^{1,2,3}*Semey Shakarim University, Kazakhstan;*

⁴*Karaganda Buketov University, Kazakhstan.*

Linguistic representation of a parent's speech behavior in Kazakh Literature

Language as an anthropocentric phenomenon reflects the processes taking place in a society. One of these processes is family intercourse. Last decades show a sharp increase in negative trends when aggressive speech behavior prevails in family and school discourse in Kazakhstani community. The article is aimed at conducting linguocultural and psycholinguistic analysis of speech behavior of a parent represented in national literary works. The authors suppose that early literary works by Kazakh writers are of bigger interaction of traditions and principles to shape positive thinking in children. In the course of the analysis, language units representing different (positive or negative) speech behaviors of parents in the works of Kazakh writers from the early period to the present day were selected and then grouped into separate categories depending on the level of their influence on a child. This analysis revealed inconsistencies in parents' speech behaviors and identified the important role of speech attitudes in the formation of positive thinking and a worldview in children.

Keywords: speech behavior, family intercourse, national consciousness, linguistic image of a parent, Kazakh literature, speech attitudes, mind sets.

Introduction

Any society and education are expected to focus on the priority of moral education for the younger generation, as it constitutes the core of a civilized community and family. As a carrier of moral values and norms of behavior, family institutions should ensure the correct perception of norms, traditions, and forms of cultural, social, and spiritual life by children.

The turn of the general linguistic paradigm to the studies of human factors in language over the last quarter of the 20th century has brought to the fore issues of communicative and speech space in which a person is involved. In modern research, five fundamental public institutions are distinguished, which are aimed at satisfying the most vital needs of a person: family and marriage, politics, economics, education, science, and culture [1]. As we can see, family is considered one of the most important, and therefore the linguistic description of communication processes within families is an urgent problem for the modern science of linguistics.

Recent studies have shown the interdependence of a parent's speech with the psycho-emotional state and personal development of a child. Namely, the scholars O.V. Suvorova and A.A. Shalina suggest that the image of a parent influences the formation of the moral image and behavior of a child [2]. In general, the issues of linguistic consciousness, linguistic personality and verbal behavior have been the subjects of study by many scientists [3–5]. In psycholinguistics, linguistic consciousness is treated as a result of mental activity verbalized in lexical units of national language [6].

Thus, the key constituents involved in the process of linguistic consciousness formation are culture, ethnos, and nation. In this regard, we argue that literary works as components of the cultural heritage of a nation can serve as empirical material for studying linguistic consciousness.

The aspect of analysis of family discourse in literary works has also been covered in some studies. In particular, A. Gatina analyzes family communication in literary texts from the view of the integrative approach, arguing that any literary piece of work reflects generalized image of a subjective reality [7].

One of the priority tasks in the modern Kazakhstani educational space is to breed national spiritual and moral values in the younger generation. At the same time, we consider national literary works to be the main means of transmitting a system of values and the medium of national culture. The future of any nation implies the equal transfer of education and upbringing, as well as the national language of this people, since language is a source of ideology, culture, and a system of values. In the search for a national educational ideal and in the justification of the social role of language in the education of the younger generation, national literary works impose significant potential.

The last decades have witnessed the misuse of the cumulative function of the language, a significant weakening of the national, cultural, and ethnostructural functioning of the language, and a decrease in the level

* Corresponding author's e-mail: zhalgas_03@mail.ru

of speech culture among young people in Kazakhstani society. In such conditions, it is difficult for the younger generation to maintain cultural positions that reflect the traditional humanistic orientation and values of a person. We see that the rapid development of social networks and internet technologies and the replacement of real communication with virtual ones are leading to the widespread spread of families with broken relationships, a shortage of communication between people, and a loss of language skills. In this regard, there was an urgent need to focus on the importance of the social role of the native language and to pay attention to understanding and explaining the importance of domestic culture at the stage of rapidly realized technogenic development.

Thus, in the frame of the study, we are to scrutinize the practice of national education of the Kazakh people in the works starting from folk literature up to the present day, to study and systematize language mechanisms of the initial spiritual principles of the Kazakh people, as this research will enable us to determine the main potential of moral education of the Kazakh ethnos. In particular, we argue that priority should be given to the pre-independence periods of folk literature, and it is necessary to study the heritage of the national education of the people from the fiction of the early period, since this period served to convey the position of the Kazakhs in the formation of national consciousness in a cleaner form. Through the analysis of the literary works written after the years of independence, we detected a huge gap and disorder in the representation of family education in Kazakh society, reflected in the analyzed linguistic units.

Research Material and Methods

The study is based on the empirical material selected from the literary works by Kazakh writers, which were conditionally divided into two periods: works related to the period before Kazakhstan gained independence (pieces of folk literature and classic literature) and modern literary works related to the Independence Years. The list of literary works subjected to linguistic and psycholinguistic analysis includes the following items: a collection of short stories by M. Magauin [8], *Kazino* by A. Altay [9], *Zhilannyn tili* by T. Quliyas [10], a historical novel *Bopai khanyim* by M. Aiyembetov [11], *Elim-ai* by S. Smatayev [12], a collection of *Kazakh batylar stories* by B. Nurzheke-uly [13], a novel *Qasyret pen tagdyr* by S. Doszhan [14], a novel *Zhapanagy jalgyz uyi* by S. Zhunusov [15], a collection of stories by O. Bokey [16] and T. Akhmentzhan [17].

But in the article, we presented only a part of the whole study, as we are still carrying out the linguistic analysis.

The major methods applied in the study are linguistic analysis, which is intended to reveal the semantic meaning of lexical units depicting speech behavior, and psycholinguistic analysis of the same language units, which was used to consider pragmatic value and the level of their effect on children and systematize the selected linguistic units into 4 categories: invective vocabulary, sarcastic words, imperatives, and climactic narratives.

Results and their Discussion

Currently, there is a great variety of programs and sites where family issues are discussed in various formats and family members are provided with advice tailored to their needs and requests. Even popular celebrities are dealing with this issue. The newly-published publicity issues and other psychological literature appearing regularly provide various advice to people. As an example, the book entitled *Baqytqa bastar 70 naqty kenes* (70 real tips to happiness), written by an experienced psychologist, teaches women to be happy by suggesting different cues to different complicated family conflicts. One of the solutions provided by the author runs as follows: "If your family's income decreases, the reason is that you, as a woman, do not possess a new idea for motivating your man, who will bring the income. The same goes for raising children" [18].

As the author suggests, we have to generate positive ideas to motivate your child to study well. The problem of a person is in his inner self. As soon as a person has motivation or forces to make him move forward, the brain works tirelessly, and fresh ideas and innovative thoughts are generated. So, it is an intrinsic motivation (in modern terms) that a child must be provided from his or her birth, absorbed in the linguistic consciousness, and filled with the inner world, as a child also needs knowledge to be able to perceive advice. And now there is a question: What is the problem with family? To answer the question, we are going to analyze the pieces of modern literature to consider the problem of parent speech behavior and linguistic personality.

In modern literary works, the expressions related to family education used in the Kazakh family have undergone great transformations. The word *ainalayin* (used in various meanings to express deep love, admiration, and gratitude in direct addressing), which becomes the language brand, the National Code of the Kazakh peoples, was not found at all in the literary works under study. Moreover, other words like «*koshakanym*»,

«balapanym», «qozym», «botam», and «qulynshagym», which are generally used to express maternal love, are also out of use in modern literature. They are mostly replaced by the language units with heart-hurting meaning or expressing commands, full of arrogance and blaming. For example, let us consider some examples depicting the mother-child and father-child dialogues below.

There is an extract from a mother-child dialogue:

-Äkeñ endi joq. Ol men üşin ölgen, -dedi kenet. Joşy rölmnen alysyp, ünsiz qaldy.

-Sen nege ündemeisün? **Bezbuirek!** Sen de sonyñ syñarysyñ...

-Estigim kelmeidi, Ol senderdiñ şarualaryñ. Basymdy qatyrma! Onsyz da qatyp жүr...

-Bärine sen kınalı! Kempir ekeuiñ kınalı!

-Apamdy aralastyрма! Oğan raqmet aityñdar! Sen ekeuiñniñ östip şalqyp

jürgenderiñ – sol kempirdiñ arqasy. Apam öldi, sender de tentirep ketiñder. Aruaqqa auyz aşuşı bolma!

[9; 19], where the expression **Bezbuirek**, by which a mother is addressing her child, blaming him for being indifferent to family problems. The word itself, **bezbuirek**, denotes a ruthless and merciless person [19; 103]. The woman is humiliating her son, comparing him with his father, as if she is trying to get revenge from the child for her partner's behavior. The whole dialogue consists of rebukes and abuse of words, which can definitely affect a child's attitude toward his parents and family relationship.

In the next extract from a father-child dialogue, we pay attention to the lexemes addressed to an adult son, with negative connotation: *donyz neme* and *mangurt*, by which a father called his son, who does not understand his mother tongue.

Batya, davai ketik, hvatit! – dep Serik büiyr aitty.

- İ-i, balam-ai, bizdiñ tağdyrymyzdy qurtqan senderdiñ osy «davaıyñ» ğoi.

shyrmaly, ajarlynyñ bärin jalmauyzdai jütty emes pe? Odan da berı kel, bulaq suy köp auruga em, ydysqa küiyp alalyq, - dep eñsesi ezile soiledi.

Starik, nichego ne nado, jelezo,mat!- dep jinsy shalbarynyñ qaltasynan

shylymyn alyp, bir talyn tütatty [9; 34]

- Atalarymyz temekini bilmeitin edi, sen temekiniñ äkesin tanytady ekensin.

Ökpeñnen sautamtyq qalmas. Neniñ küiigi äketip bara jatqan»-dedi.

shto za küik... starik, kazaksha ploho bilem, ya ne vinovat, - dep Serik sap -sary

altyndağan tısın aqsita küldi.

- Oıpyr-ai, moınyma salyp, «seniñ tabanyña qadalğan şöñgır, meniñ mañdaiyma

qadalsyn» dep ösirgen edim. «shtoñ» ne, äi, **doñyz neme?** Adasqan ekem, aram öledi ekem. Aqymaq basym-ai!

- Batya, ä akimak ne znaiu, - dep Serik tağy da temekimin tütatty.

- Ol – äkeñniñ basy.

Otsovski golova? Eto horosho!

Oı, **müñgürt neme!** -dep Äjik auyr kürsindi de, ishteı tünshyğyp qaldy. [10; 13]

By this extract, the author intends to reveal a huge gap between fathers and sons, where a father could not realize his responsibility that his offspring lost roots of his ethnicity and did not even understand native language and offended him with humiliating words: *donyz neme* (means like a hog), *mangurt* denotes a person who loses his or her historical and national identity [20]. The word was first used in the novel by Ch. Aitmatov to describe a captive who was completely turned into a soulless slave and subordinate to a master.

As can be seen from the examples above, the parent-child relationship speech consists of invective vocabulary. Offensive, cursing language units are called invective vocabulary, one of the linguistic ranks that distinguish national culture. So, the linguistic units selected in modern literary works, applied to display the relationship between parents and children can be classified as follows:

1. Invective vocabulary including such lexical units as **onbaysyn**, **onbagyr neme**” (damn you, be cursed), **tegin jaman goy**, **teksyz** (literally: with bad family roots), **barynnan jogyn** (I wish you were not born), **shyrygen jumyrtqa** (lit: spoiled egg), **saldaqy** (fallen woman), **kokektyn jumyrtqasy** (lit.: a cuckoo's brood), **donyz** (swine), **bezbuirek** (ruthless), **o**, **sorly beishara** (the poor thing). All these listed language units are swear words spoken by parents towards their children and they describe the plight of parents who are upset about the wrong upbringing of their grown up sons and daughters.

2. Sarcastic words: **sormanday gana basym-ai** (lit.: my poor head), **qay enbegyn synyp edy** (lit.:by what work it deserved) **aqymaq basym-ay**(my silly head), **qor bolgan basym** (my poor head). Such language units

express regret and anxiety representing distorted relations between husband and wife, parents and children in a modern family.

3. Imperatives, expressing negative emotions: *qysqart, jeter endy* (stop it, that's enough), *jon uiretkendy qoindarshy, aralaspandar* (stop teaching me, don't interfere with), *menen aulaq jurinder* (stay away from me), *aulaq, menen aulaq jurinder* (stay away), *tantypsyn* (don't talk nonsense), *khvatit* (from Rus.: that's enough), *kozime endy korinushy bolma* (lit.: don't show your face to me). These linguistic units depict the speech behavior of parents and children during intercourse when they are trying to stop quarrels, exposing no mutual understanding between them.

4. Climactic narratives (this term is introduced by the authors of the manuscript) includes such expressions as: *Aken endy joq* (now you have no father), *ol men ushin olgen* (he is dead for me), *koke deme* (don't call me dad anymore), *endy sende koke joq* (now you have no dad), *barine sen kinaly, kempir ekeuyn kinaly* (you are to blame, you and the old woman are to blame), *barynnan jogy* (I wish you were not born). We argue that such linguistic units are used by literary characters to express a implacable and definitive decision to terminate the parent-child relationship.

The above examples serve as evidence of a current family situation. It is known that a literary work, in most cases, shapes its plot and ideas based on real events. Although it is not built on specific data, we know that there are points where a character is a collective image of a person created by the time and social environment. In the examples given in our analysis where the issues of neglecting children's upbringing are highlighted, modern writers draw attention to the current state of family relations in our society. Language units, showing the helplessness of both father and mother, also inform about the increasing shortcomings of family education in modern Kazakh society.

As we proposed, the positive example of raising children in a Kazakh family is clearly presented in the story *Tazaynyn olymy* (The Death of Tazy) by M. Magauin, written in the period from 1960 to 1973. In the story included in the first volume of the 13-volume collection of stories, there are many episodes when a grandfather reads a fairy tale or epic to his grandson, or when even neighbors and elders gather to teach the main character, a teenager, through reading or reciting epical poems. As an example, here is an extract from the story:

Jon-aq, qarağym. Jalğyzdyñ jary qūdai degen. Ol da osy sendei jalğyz. Boiyna otqa salsa janbaityn, suğa salsa batpaityn, atsa oq, şapsa qylyş oıpeitin qasiet, myñ san qolğa qarsy shabar qairat daryğan batyr bolğan soñ, dūshpandaryn mūqatyp mūratyna jetti. Ondai alyptar qazır joq. Bıraq oner, bılm bar. Adamğa küsh berer, qanat berer, keudesine arystannyñ jüregın ornatar, kokiregine jūldyz jağar qūdiretti narse osy bılm. Oqy, qarağym! Tañrı tızgının oñdasa,, erteñ-aq ortañ qoldai azamat bolasyñ. Tek sol künge qarajaiu jetip jurme.

Ekeu de unsız qaldy. Salden soñ Omar:

- Al, Ädiljan, atañnyñ eñsesi koterilip qalsyn, qissañdy oqyp jiber, - deidi.

Osy korıms kun saıyn derlik qaitalanady [8]

This passage reflects the wonderful family tradition formed by our ancestors over the centuries, outlining the importance of family education when a child is treated with respect. For example, a grandfather addresses his grandson as *qarağym* [21; 502], a word that, in direct meaning, denotes my darling. It is a form of affectionate addressing to youngsters in Kazakh culture. The grandfather, in each of his words, confers dignity and power on his grandson. The lexeme *azamat* [21; 30] in the collocation *ortan qoldai azamat* is also of deep psychological essence, by which in Kazakh culture people refer to a male who supports his dynasty or kin, or it can be used as praise, so the grandfather saying such words imposes great responsibility on the boy: the people around him are to support him for his reasonable, brave, and wise actions. So, the given extract represents an ideal example of decent speech behavior in a family relationship, when every word uttered by a parent can affect a child's growing mind and attitude towards the world.

Conclusion

Loss of traditional principles of national education is clearly seen in the everyday communication, reported in mass media news and other sources of information.

Within the course of the study, we have subjected to analysis different literary works, presumably divided into two definite groups to select lexical units for representing the speech behavior of a parent in Kazakh society.

Also, we have categorized the linguistic units displaying family discourse into certain groups. These categorizations revealed a negative trend in parent-child verbal communication and detected overuse of units with

negative and even aggressive meaning to display a distortion of the national linguistic image of a Kazakh parent in literary works. Particularly, such an image prevails in literary works relating to modern times, while writers of earlier periods focused on more positive and idealized images of parental education and behavior. Through the linguistic analysis, we have defined the strong interdependence of verbal behavior of a parent and emotional state and linguistic consciousness of a child.

References

- 1 Анохина В.С. Разговоры с детьми: стратегии и тактики речевого поведения / В.С. Анохина, О.В. Кравченко // Филологические науки. Вопросы теории и практики. — 2018. — № 12(90). — С. 66.
- 2 Суворова О. Эмоционально-речевое воздействие родителей как фактор развития морально-нравственного выбора дошкольника / О. Суворова, А. Шалина // Вестн. МГОУ. — 2018. — № 4. — С. 1–11. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/emotsionalno-rechevoe-vozdeystvie-roditeley-kak-faktor-razvitiya-moralno-nravstvennogo-vybora-doshkolnika>
- 3 Сироткина О.В. Устная речь и типы речевых культур / О.В. Сироткина // Русистика сегодня. — 1997. — № 4. — С. 22–29.
- 4 Седов К.Ф. Становление структуры устного дискурса как выражение эволюции языковой личности: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 — «Русский язык» / К.Ф. Седов. — Саратов, 1999. — 50 с.
- 5 Wierzbicka A. Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese / A. Wierzbicka. — Oxford: Oxford University Press, 1997. — 317p.
- 6 Леонтьев А. Деятельность. Сознание. Личность: учеб. пос. / А. Леонтьев. — М.: Академия. «Смысл», 2005. — 352 с.
- 7 Гатина А. Опыт лингвистического анализа семейного дискурса в художественном тексте / А. Гатина // Вестн. КРСУ. — 2017. — Т. 17, № 9. — С. 90–97.
- 8 Мағауин М. Шығармалар жинағы: [13 томдық] / М. Мағауин. — Алматы: Қағанат, 2002. — 490 б.
- 9 Алтай А. Казино. Абсурд әдем новеллалары / А. Алтай. — Алматы: Атамұра, 2012. — 367 б.
- 10 Құлияс Т. Жыланның тілі / Т. Құлияс. — Астана: Фолиант, 2012. — 261 б.
- 11 Айымбетов М. Бопай ханым: тарихи роман / М. Айымбетов. — Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021. — 224 б.
- 12 Сматасев С. Елім-ай / С. Сматасев. — Алматы: Алманар, 2009. — 432 б.
- 13 Нұржекеұлы Б. Қазақ батырлары. Өңгімелер жинағы / Б. Нұржекеұлы. — Алматы: Жалын баспасы, 2020. — 672 б.
- 14 Досжан С. Қасірет пен тағдыр: роман / С. Досжан. — Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2019. — 356 б.
- 15 Жүнісов С. Жапандағы жалғыз үй: роман / С. Жүнісов. — Алматы: Ан-Арыс, 2010. — 335 б.
- 16 Бөкей О. Өз отынды өшірме / О. Бөкей. — Астана: Фолиант, 2014. — 400 б.
- 17 Ахметжан Т. Шығармалар жинағы. [Екі томдық] / Т. Ахметжан. — 1-ші том. Алматы: Жалын баспасы, 2006. — 288 б.
- 18 Қалиева Қ. Бақыттың кілті — әйелде: бақытқа бастар 70 нақты кеңес / Қ. Қалиева. — Алматы: Дәуір, 2018. — 208 б.
- 19 Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Б. Қалиев. — Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. — 728 б.
- 20 Словари и энциклопедии на Академике. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/109979>.
- 21 Қазақша-орысша сөздік = Казахско-русский словарь / Под ред. Р.Г. Сыздыковой, К.Ш. Хусаина. — Алматы: Дайк пресс, 2008. — 962 с.

А.Ф. Аккалиева, Б.А. Абдыханова, А.Н. Қойлыбаева, М.К. Жунусова

Қазақ көркем шығармаларындағы ата-ананың тілдік мінез-құлық репрезентациясы

Тіл антропоцентристік құбылыс ретінде қоғамда болып жатқан процестерді көрсетеді. Осындай процестердің бірі — отбасылық қарым-қатынас. Соңғы онжылдықтарда қазақстандық қоғамдастықта отбасылық және мектептегі дискурста агрессивті сөйлеу мінез-құлқы басымдылық ие болған теріс тенденциялардың күрт өскені байқалады. Мақала ұлттық әдеби шығармаларда көрініс тапқан ата-аналардың баламен қарым-қатынасына лингвомәдени және психолінгвистикалық талдау жүргізуге бағытталған. Авторлардың пайымдауынша, қазақ жазушыларының ертедегі әдеби шығармаларында тілдік бірліктер балалардың позитивті ойлауын қалыптастыру үшін ұлттық дәстүрлер мен ұлттық ұстанымдарды қамти отырып, берілген. Талдау барысында қазақ жазушыларының шығармаларындағы ата-аналардың әр түрлі (жағымды немесе жағымсыз) сөйлеу мінез-құлқын білдіретін тілдік бірліктер тандалып алынды, содан кейін олардың баланың санасына әсер ету деңгейіне байланысты жеке категорияларға топтастырылды. Бұл талдау ата-аналардың сөйлеу мінез-құлқындағы сәйкессіздіктерді айқындады және балалардың позитивті ойлауы мен дүниетанымын қалыптастырудағы сөйлеу қатынастарының маңызды рөлін анықтады.

Кілт сөздер: сөйлеу әрекеті, отбасылық дискурс, ұлттық тілдік сана, ата-ананың тілдік бейнесі, қазақ әдебиеті, тілдік нұсқамалар, ойлау.

А.Ф. Аккалиева, Б.А. Абдыханова, А.Н. Койлыбаева, М.К. Жунусова

Языковая репрезентация речевого поведения родителя в казахской литературе

Язык как антропоцентрическое явление отражает все процессы, происходящие в цивилизованном обществе. Одним из таких процессов является взаимодействие человека в семейном кругу, а именно процесс общения родителей и детей. В статье рассмотрен анализ речевого поведения как отражение языкового образа родителя в литературных произведениях. Гипотезой исследования является предположение о том, что позитивное языковое сознание должно формироваться с раннего возраста через речевые установки, основанные на традициях и национальных принципах народа. Цель исследования заключается в сопоставительном лингвистическом анализе языковых единиц, репрезентирующих речевое поведение родителей в произведениях казахских писателей. Этот анализ позволит выявить различия в речевом поведении и определить роль речевых установок в формировании позитивного мышления у детей.

Ключевые слова: речевое поведение, семейный дискурс, национальное языковое сознание, языковой образ родителя, казахская литература, речевые установки, мышление.

References

- 1 Anokhina, V.S., & Kravchenko, O.V. (2018). Razgovory s detmi: strategii i taktiki rechevogo povedeniia [Conversations with children: strategies and tactics of verbal behavior]. *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki — Philological sciences. Issues of Theory and Practice*. Tambov, 12 (90), 66–70 [in Russian].
- 2 Suvorova, O., & Shalina, A. (2018). Emotsionalno-rechevoe vozdeistvie roditeli kak faktor razvitiia moralno-nravstvennogo vybora doshkolnika [Parents' emotional-speech influence as a factor in the development of a preschooler's moral choice]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta — Bulletin of Moscow State Regional university*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/emotsionalno-rechevoe-vozdeystvie-roditeliy-kak-faktor-razvitiya-moralno-nravstvennogo-vybora-doshkolnika>, 1–11 [in Russian].
- 3 Sirotinina, O.V. (1997). Ustnaia rech i tipy rechevykh kultur [Oral speech and types of speech cultures]. *Rusistika segodnia — Russian Studies today*, 4, 22–29 [in Russian].
- 4 Sedov, K.F. (1999). Stanovlenie struktury ustnogo diskursa kak vyrazhenie evoliutsii yazykovoi lichnosti [The formation of the structure of oral discourse as an expression of the evolution of linguistic personality]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Saratov: Saratovskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 5 Wierzbicka, A. (1997). *Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford: Oxford University Press.
- 6 Leontyev, A. (2005). *Deiatelnost. Soznanie. Lichnost* [Activity. Consciousness. Personality: textbook]. Moscow: Akademiia «Smysl» [in Russian].
- 7 Gatina, A. (2017). Opyt lingvisticheskogo analiza semeinogo diskursa v khudozhestvennom tekste [Experience of the linguistic analysis of family discourse in the literary text]. *Vestnik Kyrgyzsko-Rossiiskogo Slavianskogo universiteta — Bulletin of Kyrgyz-Russian Slovenian University*, 17 (9), 90–97 [in Russian].
- 8 Magauin, M. (2002) *Shygarmalar zhinagy: 13 tomdyq* [Collection of literary works: 13 volumes]. Almaty: Qaganat [in Kazakh].
- 9 Altay, A. (2012). *Kazino. Absurd alem novellalary* [Casino. Novellas of Absurd World]. Atamura [in Kazakh].
- 10 Quliyas, T. (2012). *Zhilannyn tili* [Language of snake]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 11 Aiyembetov, M. (2021). *Bopai khany: tarihi roman* [Bopai khany: historical novel]. Nur-sultan: Foliant [in Kazakh].
- 12 Smatayev, S. (2009). *Elim-ai* [My Homeland]. Almaty: Almanar [in Kazakh].
- 13 Nurzheke-uly, B. (2020). *Qazaq batyrlary. Angimeler zhinagy* [Kazakh Heroes. Collection of Stories] Almaty: Zhalyn baspasy [in Kazakh].
- 14 Doszhan, S. (2019). *Qasyret pen tagdyr: roman* [Misery and Fate: Novel]. Nur-Sultan: Foliant [in Kazakh].
- 15 Zhunusov, S. (2010). *Zhapandagy zhalgyz uyi: roman* [A Lonely House in the steppes]. Almaty: An Arys [in Kazakh].
- 16 Bokey, O. (2014). *Oz otygndy oshirme* [Do not put off the fire in your hearth]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 17 Akhmetzhan, T. (2006). *Shygarmalar zhinagy. Eki tomdyq. 1-tom* [Collection of Stories. 2 Volumes. 1st Volume]. Almaty: Zhalyn baspasy [in Kazakh].
- 18 Kalieva, K. (2018). *Baqyttyn kilti-aielde: baqytqa bastar 70 naqty kenes* [Keys of happiness — in woman: 70 advices to happiness]. Almaty: Daur [in Kazakh].
- 19 Kaliev, B. (2014). *Qazaq tilinin tusindyrme sozdigy* [Explanatory dictionary of Kazakh Language]. Almaty: Memlekettik tildy damyitu instituty [in Kazakh].
- 20 Slovari i entsiklopedii na Akademike [Dictionaries and encyclopedias on Academic]. Retrieved from <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/109979> [in Russian].

21 Syzdykova, R. & Khusain, K. (Ed.). (2008). *Qazaqsha-oryssha sozdik = Kazakhsko-russkii slovar* [Kazakh-Russian dictionary]. Almaty: Daik Press [in Kazakh; in Russian].

Information about author

Akkaliyeva, Aizhan Faizrakhmanovna — PhD, Acting Associate Professor, Semey Shakarim University, Kazakhstan. E-mail: akkalieva.aizhan@mail.ru;

Abdykhanova, Baktigul Aidapkelevna — PhD, Acting Associate Professor, Semey Shakarim University, Kazakhstan. E-mail: abdychanovab@mail.ru;

Koilybayeva, Aliya Nusupovna — Senior Lecturer, Master of Humanities, Semey Shakarim University, Kazakhstan. E-mail: -zhalgas_03@mail.ru;

Zhunusova Marina Kabdulkalymovna — Candidate of philological sciences, Associate Professor, Karaganda Buketov University, Kazakhstan. E-mail: ZhunusovaMK@mail.ru.

A.S. Beibitova^{1*}, Zh.M. Konyratbayeva², A.K. Kapanova³

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

³Astana International University, Astana, Kazakhstan
(e-mail: aydana_94.18@mail.ru)

Features of translation of similes in literary translation (based on J. Rowling's novel “Harry Potter and the Philosopher's Stone”)

In the scientific paper the transmission of similes in literary translation from English into Kazakh was analyzed. On the example of the literary translation of J. Rowling “Harry Potter and the Philosopher's Stone”, the problems of using similes in the source language and their translation to the target language were considered. Based on the theoretical work of domestic and foreign scientists who studied similes, the problems of the features of their application, classification and translation were studied. At the same time, the features of literary translation and its importance in the preservation and dissemination of cultural heritage were considered. In the course of the study, the problem of preserving the style, tone, meaning and spirit of similes when translating similes structures from the source language into the target language was discussed. Various ways of translating similes were also discussed, taking into account cultural differences and characteristics of the target audience. The problems faced by translators, such as the gap between linguistic forms and cultural contexts, were studied. Summarizing the article, it was concluded that the study of literary translation is one of the most pressing issues for preserving linguistic and cultural diversity in world literature and providing Kazakh-speaking readers with the opportunity to enjoy great works.

Keywords: translation, literary translation, similes, language, source language, target language, features of translation, Kazakh, English.

Introduction

A. Baitursynov made a theoretical statement about simile for the first time in his work “Literature Expositor”. In this work: “Image is capable of showing things clearly, but it is not strong enough to depict the image of things. In such a case, we compare the unknown characteristic with the known characteristic, make it visible, and show it more clearly” and defined it by referring to the simile as a means of decoration [1; 7].

Simile structures play a special place in linguistics, because as A.A. Potebnya recognized: “the process of cognition itself is a process of simile” [2; 4].

Simile is a complex, multifaceted phenomenon. The role of the simile in the process of cognition was mentioned by K.D. Ushinsky: “Simile is the basis of any understanding and thoughts. We know the world only by simile” [3; 5].

Simile in the language of an artistic text is one of the widely used means of achieving imagery. The value of alignment in the literary text is that it helps to reveal a number of additional signs in the object in addition to the main sign, and this enriches the artistic effect. It gives a special tone to the author's language and style as a means of representation. The author of the work seeks to influence the feelings and imagination of the reader through figurative and expressive means of language. This obliges them to be delivered with maximum diligence during translation.

Methodology and materials

The data collection method, the data analysis method and content analysis were used. Statistical measures were used for quantitative data. Data collection method is the process of gathering information from various sources to obtain insights and make informed decisions. Data analysis method refers to the techniques used to analyze and interpret data collected from various sources. Content analysis is a research method used to analyze and interpret the content of various forms of communication such as text, images, and audiovisual content. Statistical measures are a descriptive analysis technique used to summarize the characteristics of a data set. In summary, all methods are essential components of social science research. The choice of method depends on the research objectives, the nature of the data, and the target audience. Content analysis is a powerful tool for

* Corresponding author's e-mail: aydana_94.18@mail.ru

analyzing and interpreting the content of various forms of communication, and it is commonly used in social science research.

Classification of similes from the semantic and stylistic point of view is a long-standing tradition in linguistics. Scientists have different opinions on dividing the similes in this way. It can be seen that in some cases, scientists do not adhere to consistency in terms of terminology. Separation of similes into different groups by means of semantic-stylistic features shows that they have many opportunities to connect with other such artistic tools and lexical units of the language as a figurative word. Similes will undoubtedly reveal the peculiarity of creating meaning, the stylistic function.

T. Konyrov classifies regular similes according to their semantic-stylistic character:

- metaphorical simile
- epithet simile
- metonymic simile
- synecdoche simile
- hyperbolic simile
- lithotic simile
- gradation simile
- synonymous simile
- antonymic simile [4, 438].

It is known that the simile is the basis of the entire artistic tool; it means the artistic tool takes its origin from the simile. Metaphorical, synecdoche, and hyperbolic image functions are included in the simile structure. “As a result of the use of the sign in metaphorical similes, the general simile meaning is sharpened, the simile image is defined, and the simile becomes enlightened and flourishes. Metaphorical similes seem to be the basis for the appearance of many figurative phraseological phrases in the language. “What gives birth to a metaphorical simile is a sign used in a different sense. In such similes, the signs themselves are widely used in a metaphorical sense” [4; 439].

Metaphor and simile are based on comparison, simile, and both have a great cognitive value. A metaphor is a shortened simile, that is, it does not show the characteristic of a simile — a sign. T. Konyrov expresses his opinion that the main feature that turns similes into metaphorical similes is the representation of the simile and its use only in a variable sense [4; 120].

Results and Discussion

There are many metaphorical similes used in a work of art depending on the ability of the author to think associatively. For instance, in the Kazakh translation of J. Rowling's novel “Harry Potter and the Philosopher's Stone”, we find the following metaphorical simile:

“Hagrid's shoulders shook, Professor McGonagall blinked furiously, and the twinkling light that usually shone from Dumbledore's eyes seemed to have gone out” [6; 10-11].

“Хәгриттің кеудесі селкілдеп, профессор Макгонагал ашып кеткен көзін қыса берді, ал Дамблдордың әдетте оттай жанып тұратын көзінің алауы сөніп қалғандай екен” [5; 25].

It is known that the meanings of similes are used in two different ways, one is literal and another is variable. The twinkling light of his eyes in this example is a metaphorical simile because it is used in a literal sense.

If we were to translate the original simile literally, the idea would be: “The fire from Dumbledore's eye has gone out”. The translators used the suffix *-tai* instead of the word “ray, light” and used the analogy of “fire”. In our opinion, the participation of the metaphor of fire in describing the inner psychological state of the characters is rational. The emotional and expressive mood of the characters is well preserved from a pragmatic point of view.

One of the most difficult problems faced by the translator when translating a work of art from one character system to another is to convey the pragmatics of the original text by implementing the figurative units of the language. Recently, the science of translation studies has been enriched with a number of works that consider the problems of preserving pragmatics, national-cultural specificity, expressiveness of the original text through the adequate translation of regular combinations of words, means of verbal artistic representation — phraseological units. Among the scientists who made a significant contribution to the development of the theoretical system of literary translation of depicted structures are T.U. Yesembekov, K.K. Alpysbayev, L.S. Barkhudarov, V.N. Komissarov, Ya.I. Recker, Yu.P. Solodub, F.B. Albrecht, A.Yu. Kuznetsov, etc.

Since the problem of implementing the pragmatic aspect in the translation of an artistic text is multifaceted, in this work we limit ourselves to the analysis of figurative verbal units — the translation of similes. Based on the materials of the work translated from English to Kazakh, we consider the main ways of transferring simile structures into the translated language.

The use of simile structures in a work of art is a component that increases the connotative value of the text. By equating “the phenomenon or concept (the object of comparison) with another phenomenon or concept (the means of comparison) with the aim of distinguishing some feature of the object of comparison that is particularly important from an artistic point of view” [7; 142], the author shows his style and individuality. The question of the legality of the translation decisions made when giving the equations is not universal. Every translator tries to find his own strategies and methods to overcome the difficulties of translation.

When translating comparative structures, the translator faces a number of tasks: reliably conveying the original's denotation, pragmatic meaning, national feature of the phrase. Keeping such a triad in rendering comparable structures means achieving the desired stylistic consistency and an effect similar to the original.

1. Literal translation. In the above examples, the translator used the literal translation method, trying to preserve the imagery by adequately replacing the compared image.

In some places, the translator of J. Rowling's novel traces the original image based on comparative structure and gives it to the translated text in the form proposed by the author. The author's style has not changed, the expressiveness of the sentences has been preserved. Similes in the original are given by nouns in the simulative and accusative cases.

Original: The Dursleys often spoke about Harry like this, as though he wasn't there — or rather, as though he was something very nasty that couldn't understand them, like a slug [6; 14].

Translation: Дурслилер әрдайым Хәрри туралы ол мұнда жоқ сияқты немесе ұлу сықылды сөз ұқпайтын жиіркенішті мақұлыққа айналып кеткендей сөйлей беретін [5; 31].

In the first example, the meaning of the word slug in the simile like a slug is in Collins Dictionary: “A slug is a small slow-moving creature with a long soft body and no legs, like a snail without a shell” [8]. We would like to note that although this simile structure is used in the original in a negative sense, it is not used to describe a negative name in the context of the Kazakh language. “A snail is a soft-bodied, spineless, small insect with a shell on its spine” [9; 121].

Original: Aunt Petunia looked as though she'd just swallowed a lemon [6; 15].

Translation: Петуния апай лимон жұтқандай тыжырынды [5; 31].

In this example, the simile “like swallowing a lemon” is in T. Konyrov's “Dictionary of Constant Similes” it is not specified, but there is a similar simile “like swallowing poison” [4; 480]. We consider it reasonable to use the simile structure “like swallowing a lemon” in the Kazakh language, which is meaningfully formed, instead of the simile structure “like swallowing a lemon”.

Original: Piers was a scrawny boy with a face like a rat [6; 15].

Translation: Бұл беті егеуқұйрыққа ұқсайтын, шидиген бала еді [5; 32].

In the sentence “Piers was a scrawny boy with a face like a rat”, the simile like a rat was used to describe a face like a rat in the literal sense. In the dictionary of the Kazakh literary language of B. Abilkasymov, the simile “with a face like a rat” is not found in the context.

In the Similes Dictionary proposed by Sommer E., a face like a rat does not occur [10]. Since it is not among the similes of a dictionary of similes (author Frank J. Wilstach), we consider this simile as an author's simile. The method of finding alternatives cannot be used when translating authorial similes, because authorial similes are not registered in dictionaries. Descriptive translation is also inappropriate, because it does not accurately convey the image that the author has in mind. Calculus, i.e. literal translation, is not always possible, but this approach is most effective if the images of the source language (SL) and the target language (TL) match.

Original: She had short, gray hair, and yellow eyes like a hawk [6; 104].

Translation: Ол қысқа сұр шашты және қаршығаныкіндей сары көзді әйел болып шықты [5; 156].

In this example, the image is not changed, but yellow eyes like a hawk is literally translated as yellow eyes like a hawk. The meaning of the simile used in the sentence given as an example to give an external image has been preserved and transferred to the translated language.

Original: Twelve feet tall, its skin was a dull, granite gray, its great lumpy body like a boulder with its small bald head perched on top like a coconut [6; 126].

Translation: Бойы төрт метр, терісі күңгірт-сұр түсті, бұлшықеті бұлтиған, жартастан қашалғандай мықты көрінетін, таз басы болса кішкене ғана кокос жаңғағы сияқты [5; 186].

In this example, the author compared the smallness of the character's head to a coconut. In the Kazakh language, this simile structure is presented without any changes: small bald head perched on top like a coconut. In the dictionary of Kazakh language: coconut is a tropical plant. It is proof that the words are not used in our national language only when they appear in the dictionary. In order to preserve the pragmatic value of the translation, we believe that it would be appropriate to replace the image in the simile, taking into account the natural features of the language and the cultural features of the ethnic group.

2. Completely replacing the image is the most common type of translation transformations. In the process of translation, the word form, word class, part of the sentence, syntactic connection, etc. may change. For example:

Original: It was almost dark now, but Harry could see Quirrell, standing quite still as though he was petrified [6; 163].

Translation: Қаққан қазықтай қалшыып отыр [5; 239].

First, we note that one complex sentence is divided into two simple sentences. The simile structure created by the passive voice in the original is used in the sense of stifled, stunned, stoned. It is an advantage of the translators to reveal the emotional state of the character from a pragmatic point of view and rationally use the Kazakh simile “knocked with a peg”. The meaning of this simile structure recorded in T. Konyrov's dictionary of constant similes is to remain motionless, and silent.

Original: His face was almost completely hidden by a long, shaggy mane of hair and a wild, tangled beard, but you could make out his eyes, glinting like black beetles under all the hair [5; 32].

Translation: Бетін жапқан жалбыраған ұзын шашы мен ұйысқан сақалының арасынан екі көзі ғана алыстан көрінген жарықтай жылтырайды [6; 55].

Since there is no simile like black beetles in the dictionary of similes in the English language, we include this structure in the author's simile. The author tried to give the hero's eyes a negative meaning by comparing them to beetles, but the translators changed the pragmatics of the simile structure and said that the hero's eyes shine like light. It is quite possible that it may be strange to the reader of the Kazakh language to compare the eyes to a beetle, so the translators used an effective method of comparing the two eyes to light by completely replacing the image.

3. The method of capturing words is the opposite process to the method of adding lexical units in translation. The subtraction technique is characterized by the reduction of semantically redundant language units in the translated text. The meaning of such units is usually not strongly affected by the context:

Original: It had short legs thick as tree trunks with flat, horny feet [5; 126].

Translation: Аяғы жуан дінгектей, табанында жалпақ сүйелді беріші бар [6; 186].

The simile structure created by three lexical units in the English language is represented by one lexical unit in the Kazakh language. Tree trunks are translated as tree trunks without clarifying. The auxiliary suffix as is added to the simile root as a suffix to create a simile structure. However, we believe that this change is an effective translation, as it did not play an important role in giving the reader a pragmatic effect from the point of view of meaning.

The following example:

Original: Under a tuft of jet-black hair over his forehead they could see a curiously shaped cut, like a bolt of lightning [5; 10].

Translation: Көмірдей қара шашының астынан тура найзағай пішіндес тыртық көрінеді [6; 24].

The simile “Like a bolt of lightning” was used to give the shape of the scar on the character's forehead. The literal translation is like a bolt of lightning, however, since the author's goal is to depict the shape of a scar, it is appropriate for the translators to give it as lightning-shaped. Even if the lexical unit A bolt is removed, the meaning of the sentence and the pragmatics of the word have not changed.

Original: He bent his great, shaggy head over Harry and gave him what must have been a very scratchy, whiskery kiss. Then, suddenly, Hagrid let out a howl like a wounded dog [5; 10].

Translation: Ол қазандай жалбыр шаш басын Хәрриге қарай бұрып, бетінен сүйді де, ит қыңсылағандай жылап жіберді [6; 25].

In the original text, the author wanted to convey that the character, that is, Hagrid, made a whining sound like “a wounded dog” (literal translation). In the translation, with a slight change, the suffix -day is added to the verb to create a simile, and the simile is not a noun, but a verb, as in the original. The word “wounded” is omitted, and the verb “wept” was added to the simile structure “as a dog whined”.

Original: Ten years ago, there had been lots of pictures of what looked like a large pink beach ball wearing different-colored bonnets — but Dudley Dursley was no longer a baby, and now the photographs showed a

large blond boy riding his first bicycle, on a carousel at the fair, playing a computer game with his father, being hugged and kissed by his mother [5; 12].

Translation: Он жыл бұрын сөреде түрлі-түсті қалпақ киген үлкен күлгін допқа ұқсайтын домалақ бір нәрсенің суреті толып тұратын. Бірақ Дадли Дурслидің сәби шағы да аяқталды, енді олардың орнын сары шашты семіз баланың алғаш велосипед тепкені, парктегі әткеншектегі отырғаны, әкесімен компьютер ойнағаны, анасының оны құшақтап сүйіп тұрған суреттері басқан [6; 27].

At this point, the lexical unit beach is not given in the translation text. Large pink beach ball is four lexical units called large pink beach ball and conveyed by three lexical units. The main meaning of the word beach recorded in dictionaries is “beach”, beach ball is a ball played on the beach. However, the translators did not choose to write exactly what kind of ball it is. It can be noted that the method of filming was used rationally without affecting the main message.

4. Addition method — addition of lexical units is a method that takes place in the translation in order to convey the hidden semantic components of the original. This method is used to restore captured elements in the original text.

The introduction of additional words is due to a number of reasons: differences in sentence structure and the fact that short sentences in English require a detailed presentation of thoughts in Kazakh. The lack of a suitable translation or a suitable lexical-semantic version of a given word or phrase is also a reason for introducing additional lexical units into the translation.

Original: Dumbledore gave his wand a little flick, as if he was trying to get a fly off the end, and a longgolden ribbon flew out of it, which rose high above the tables and twisted itself, snakelike, intowords [5; 92].

Translation: Дамблдор таяқшасын ұшына қонған шыбынды қуып жібергісі келгендей сілкіп қалып еді, одан ұзын алтын түсті таспа шықты да, жыландай ирелендеп жоғары көтеріле беріп, ауада қалықтап тұрған сөздерге айнала кетті [6; 135].

Another lexical unit, that is, a verb, is added to the simile made from the noun in the original, and a simile structure is given in order to describe not only the image, but also the action.

Original: Harry’s legs were like lead again, but only because he was so tired and full of food [5; 93].

Translation: Хәрридің аяғы қайтадан қорғасын құйғандай зілдей болып, әрең көтеріп келе жатты, тек осы жолы шаршағаннан қарны қатты тойғандай болды [6; 136].

In English, the simile given with one lexical unit should be translated literally as “like a lead”, but the translator added two more lexical units to clarify the meaning and translated it as “қорғасын құйғандай зілдей”.

Based on the classification in works of L.S. Barkhudarov and V.N. Komissarov [11, 12], we identified the following types of transformations used by the translators in the translation of figurative phrases in the translation of the work of art “Harry Potter and the Philosopher's Stone”:

1. literal translation (40%);
2. complete replacement of the image (10%);
3. omission (40%);
4. addition (10%).

In most cases, when conveying similes or comparative structures, translators turn to delivery from a pragmatic point of view — they preserve an image that corresponds to the original in terms of denotative content, emotional-evaluative component.

Conclusion

The current problems faced by the world have determined new ways of studying the text, in general, and fiction, in particular [13; 70]. Among the texts of functional style, one of the texts that are often described from the linguistic point of view is unique — the artistic text [14; 7]. Effective speech that is, speaking in artistic language, explaining one's thoughts clearly to others is important [15; 4] “Every largely modernized society has culture and traditions which are rooted long in the past. The most important condition for successful modernization is the preservation of national culture and tradition” [16; 91]. In this regard, one of the main tasks is to correctly convey the national culture during translation. Translation of fiction is a real creative art. In addition to knowing both languages equally, the translator must be both a writer and a scientist [17; 107].

In conclusion, it should be noted that the simile structures in J. Rowling's fiction “Harry Potter and the Philosopher's Stone” are distinguished by the clarity of the image, originality and variety of syntactic structures

used. J. Rowling actively used memorable lighting structures, adding elements of fantasy. Basically, simile is one of the main stylistic tools used by the author.

The peculiarity of the translation of equational structures is that it is close to the original text. When translating such structures, it is very important to convey not only the image itself, but also the levels of pragmatic impact on the reader. At the same time, it is necessary to take into account the differences in the worldview of the reader who speaks the source language and the translated language.

References

- 1 Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер / А. Байтұрсынұлы. — Атамұра, 2003. — Б. 7-8.
- 2 Потебня А.А. Мысль и язык / А.А. Потебня. — М.: Лабиринт, 1999. — С. 4-5.
- 3 Ушинский К.Д. Избранные труды: [В 4-х кн.] / К.Д. Ушинский. — Кн. 2. — М.: Дрофа, 2005. — 448 с.
- 4 Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі / Т. Қоңыров. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. — Б. 437-438.
- 5 Роулиң Ж.К. Хэрри Поттер мен пәлсапа тас / Ж.К. Роулиң. — Steppe World, 2021.
- 6 Rowling J.K. Harry Potter and the Philosopher's Stone / J.K. Rowling. — L.: Bloomsbury, 1997. — 196 p.
- 7 Қазақ әдебиеті: Энциклопедиялық анықтамалық. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1104638>.
- 8 Collins English Dictionary [Electronic resource] // In Collins Dictionaries. — 2023. — Access mode <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/slug>.
- 9 Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі [Электрондық ресурс] / Б. Қалиев. — Қолжетімділігі: <https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=14>.
- 10 Sommer E. Similes Dictionary [Electronic resource] / E. Sommer. — Visible Ink Press. — Access mode: <https://www.scribd.com/book/613158618/Similes-Dictionary>.
- 11 Комиссаров В.Н. Общая теория перевода / В.Н. Комиссаров. — М.: ЧеРо, 1999.
- 12 Бархударов Л.С. Язык и перевод / Л.С. Бархударов. — М.: Международные отношения, 1975 // https://pnu.edu.ru/media/filer_public/2013/04/12/barhudarov.pdf
- 13 Мустояпова А.Т. Актуальные направления исследований в современном зарубежном литературоведении / А.Т. Мустояпова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — 2020. — № 2(98). — С. 70–79.
- 14 Әділова А.С. Абай және қазіргі қазақ көркем мәтіндері / А.С. Әділова, Б.С. Каукербекова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2020. — № 4. — Б. 7–12.
- 15 Мажитаева Ш. Көркем мәтіндегі метафораның стильдік қызметі / Ш. Мажитаева, Н. Нығметова, Г. Хамзина, Г. Бодық // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2014. — № 2. — Б. 4–11.
- 16 Пангереев А.Ш. Балалар фольклоры дәстүрлі мәдениеттің ерекше саласы ретінде / А.Ш. Пангереев, М.Р. Балтымова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2020. — № 3(99). — Б. 91–95.
- 17 Дәуренбекова Л.Н. Ә. Сатыбалдиевтің аудармашылық шеберлігі / Л.Н. Дәуренбекова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2014. — № 4. — Б. 108–114.

А.С. Бейбітова, Ж.М. Қоңыратбаева, А.Қ. Қапанова

Көркем аудармадағы теңеулердің аударылу ерекшеліктері (Ж. Роулиңнің «Хэрри Поттер мен пәлсапа тас» романы негізінде)

Мақалада көркем аудармадағы теңеулердің ағылшын тілінен қазақ тіліне аудармасы талданған. Теңеулер әдебиетте кең таралған стильдік құрал болып табылады. Олардың аудармасы аудармашылар үшін күрделі мәселелер тудыруы мүмкін. Мақала авторлары аудармашылардың түпнұсқадағы теңеулердің мағынасы мен әдеби әсерін жеткізудегі қолданатын әдістеріне назар аударған. Ж. Роулиңнің «Хэрри Поттер мен пәлсапа тас» көркем аудармасының мысалдарына сүйене отырып, мәдениет пен дәстүрдің сипатын беру үшін теңеулерді түпнұсқа тілінде қолдану және оны аударма тіліне жеткізу мәселелері зерттелген. Теңеулерді зерттеген отандық және шетел ғалымдарының теориялық еңбектеріне сүйене отырып, олардың қолданылу ерекшеліктері, жіктелуі, аудармасы туралы ақпарат берілді. Сонымен қатар көркем аударманың ерекшеліктері мен оның мәдени мұраны сақтау мен таратудағы маңызы қарастырылған. Зерттеу барысында аудармашылардың түпнұсқа тіліндегі теңеулерді аударма тіліне жеткізуі кезінде теңеудің стилін, үнін, мән-мағынасын, рухын сақтап қалу мәселесі сөз етілді. Сондай-ақ мәдени айырмашылықтар мен мақсатты аудиторияның ерекшеліктері ескеріле отырып, теңеулік құрылымдарды аударудың әртүрлі тәсілдері талқыланды. Тілдік формалар мен мәдени контекстер арасындағы алшақтық сияқты аудармашылардың кездесетін қиындықтары сипатталған. Қорытындылай айтқанда,

әлемдік әдебиеттегі тілдік және мәдени алуандылықты сақтау және қазақ тілді оқырмандардың тамаша жазба туындылардан ләззат алуына мүмкіндік беру үшін көркем аударманы зерттеу өзекті мәселелердің бірі.

Кілт сөздер: аударма, көркем аударма, теңеу, тіл, түпнұсқа тілі, аударма тілі, аударма ерекшеліктері, қазақ, ағылшын тілдері.

А.С. Бейбітова, Ж.М. Қоңыратбаева, А.Қ. Қапанова

Особенности перевода сравнений в художественном переводе (на основе романа Дж. Роулинг «Гарри Поттер и философский камень»)

В статье проанализирована передача сравнений в художественном переводе с английского языка на казахский язык. Сравнения являются распространенным стилистическим приемом в литературе, и их перевод может создавать серьезные проблемы для переводчиков. Авторами статьи исследована выборка сравнений из романа и их переводов на казахский язык с акцентом на стратегии, используемые переводчиками для передачи значения и литературного эффекта оригинальных сравнений. На примере художественного перевода Дж. Роулинг «Гарри Поттер и философский камень» рассмотрены проблемы использования сравнений в языке оригинала и их передачи на язык перевода. На основе теоретических работ отечественных и зарубежных ученых, изучавших сравнения, рассмотрены проблемы об особенностях их применения, классификации и перевода. При этом были изучены особенности художественного перевода и его значение в сохранении и распространении культурного наследия. В ходе исследования обсуждались проблемы сохранения стиля, тона, смысла и духа сравнения при переводе структуры сравнения с языка оригинала на язык перевода; различные способы перевода сравнений с учетом культурных различий и особенностей целевой аудитории. Изучены проблемы, с которыми сталкиваются переводчики, такие как разрыв между языковыми формами и культурными контекстами. Был сделан вывод, что изучение художественного перевода является одним из наиболее актуальных вопросов для сохранения языкового и культурного разнообразия в мировой литературе и предоставления казахскоязычным читателям возможности насладиться великими произведениями.

Ключевые слова: перевод, художественный перевод, сравнения, язык, язык оригинала, язык перевода, особенности перевода, казахский, английский языки.

References

- 1 Baitursynov, A. (2003). *Adebiyet tanytkysh. Zertteu men olender* [Literary exponent. Research and poems]. Atamura [in Kazakh].
- 2 Potebnya, A.A. (1999). *Mysl i yazyk* [Thought and Language]. Moscow: Labirint [in Russian].
- 3 Ushinsky, K.D. (2005). *Izbrannyye trudy: V 4-kh knigakh* [Selected works: in 4 books]. Book 2. Moscow: Drofa [in Russian].
- 4 Konyrov, T. (2007). *Turaqty teneuler sozdigi* [Dictionary of regular similes]. Arys [in Kazakh].
- 5 Rowlin, Zh.K. (2021). *Harry Potter men palsapa tas* [Harry Potter and the Philosopher's Stone]. Steppe World [in Kazakh].
- 6 Rowling, J.K. (1997). *Harry Potter and the Philosopher's Stone*. Bloomsbury Publishing.
- 7 (2010). *Qazaq adebiyeti: Entsiklopedialyq anyqtamalyq* [Kazakh literature: encyclopedic reference]. Retrieved from <https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1104638> [in Kazakh].
- 8 (2023). Collins English Dictionary. In *Collins Dictionaries*. Retrieved from <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/slug>.
- 9 Kaliyev, B. (2014). *Qazaq tilinin tusindirme sozdigi* [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. Retrieved from <https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=14> [in Kazakh].
- 10 Sommer, E. (2013). *Similes Dictionary*. Visible Ink Press. Retrieved from <https://www.scribd.com/book/613158618/Similes-Dictionary>.
- 11 Komissarov, V.N. (1999). *Obshchaia teoriia perevoda* [General theory of translation]. Moscow: CheRo [in Russian].
- 12 Barkhudarov, L.S. (1975). *Yazyk i perevod* [Language and translation]. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniia. https://pnu.edu.ru/media/filer_public/2013/04/12/barhudarov.pdf [in Russian].
- 13 Mustoyapova, A.T. (2020). Aktualnye napravleniia issledovaniia v sovremennom zarubezhnom literaturovedenii [Actual research areas in modern foreign literary studies]. *Bulletin of the Karaganda university. Philology Series*, 2(98), 70–79 [in Russian].
- 14 Adilova, A.S., & Kaukerbekova B.S. (2020). Abai zhane qazirgi qazaq korkem matinderi [Abay and modern Kazakh art texts]. *Bulletin of the Karaganda university. Philology Series*, 4, 7–12 [in Kazakh].
- 15 Majitaeva, Sh., Nygmetova, N., Hamzina, G., & Bodyk, G. (2014). Korkem matindegі metaforanyn stildik qyzmeti [Stylistic function of metaphors in a work of art]. *Bulletin of Karaganda University. Philology Series*, 2, 4–11 [in Kazakh].

16 Pangereev, A.Sh., & Baltymova M.R. (2020). Balalar folklori daturli madeniettin erekshe salasy retinde [Children's folklore as a special kind of traditional culture]. *Bulletin of the Karaganda university. Philology Series*, 3(99), 91–95 [in Kazakh].

17 Daurenbekova, L.N. (2014). A. Satybaldievtin audarmashylyq sheberligi [Translation mastery of A. Satybaldiyev]. *Bulletin of Karaganda University. Philology Series*, 4, 108–114 [in Kazakh].

Information about author

Beibitova, Aidana Symbatkyzy — Doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: aydana_94.18@mail.ru;

Konyratbayeva, Zhanar Moldaliyeva — Candidate of philological sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: zhanarkon@mail.ru;

Kapanova, Aizhan Kapanovna — Master of Education, Astana International University, Astana, Kazakhstan. E-mail: aizhan.kapanova@aiu.edu.kz.

G.A. Kurebayeva^{1*}, Sh.S. Kenesbayeva², T.B. Kabyshev³

¹*Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan;*

^{2,3}*Shakarim University, Kazakhstan, Semey*

(e-mail: gkurebaeva@yandex.ru, shynar.k.s@mail.ru, ³e-mail: talgat_kabyshev@mail.ru)

Some peculiarities of effective online interaction

The study in this article is aimed at assessing the effectiveness of virtual communication and analyzing the needs of representatives of various fields of activity in the online communication process. To provide the communication process effectiveness, a combination of different interaction forms is required to compensate for the lack of personal communication through virtual communication. The data was gathered through an online survey. The survey was formed using the Google Forms online tool and was carried out in the form of anonymous survey sent by link through social networks. The aim of the presented study review was to reveal the current situation with the beneficial implementation of online interaction tools to solve variety of communication problems. The questionnaire analyze showed that online communicators consider the ZOOM platform an important online communication tool. According to the study, language in remote communication is endowed with new functions related to communication tactics and strategy. Social and cultural factors affecting the structure and properties of the communicative situation, as well as the characteristics of communicants, determine the success or failure of communication. Qualitative and quantitative indicators of online software tools are of interest for research of online discourse from different aspects.

Keywords: virtual environment, computer-mediated communication, online interaction, remote technologies, communication strategy.

Introduction

In recent years, we have faced such a global problem when traditional forms of communication have become impossible for a number of reasons. In these difficult conditions, we were forced to communicate using remote technologies.

The communicative process includes not only linguistic, but also contextual properties of communication that determine the choice of discursive strategies of interlocutors.

Communicative tactics considered being a set of practical moves in the real process of speech interaction. At the same time, strategy is associated with the concepts of communicative intention, defined as “a way of combining theoretical moves into a single whole” and a communicative goal, defined as “a strategic result aimed at by a communicative act”, and tactics with the concept of communicative intention “a communicative task”, interpreted as “a tactical move that is a practical means of movement to the corresponding communicative goal” [1].

Turning to the traditional interpretation of language, it should be emphasized that language as a multifaceted, complex phenomenon can be considered as a psychological, cognitive or social phenomenon.

In modern science, language is considered as a dynamic phenomenon that is constantly undergoing changes. Scientists at the origins of linguistics also often noted the dynamism of language and speech: V. von Humboldt defined language as an “open system” that should be considered as a process [2], and A.A. Potebnya said that language is “complete creativity” [3].

This paper studies the forms of computer-mediated communication to organize effective online interaction and their difference over traditional forms of communication. As part of the study, the needs for using online communication tools to perform various tasks were studied.

Communication in the virtual space is associated with certain difficulties, and it is the problem of non-verbal communication that comes to the fore. It should be noted that language, as a method of communication in remote communication, is endowed with new functions determined by the tactics and strategy of communication. That's why the study also sought to find out how respondents used interactive strategies to organize effective interaction via the Internet.

Communication via internet, in particular, was pointed out as an important factor which impacts the existence of stable interaction for professional needs, training and social communication, user engagement and actually positively influencing their satisfaction with the communication process.

* Corresponding author's e-mail: gkurebaeva@yandex.ru

Significance of this research consists in the fact that it is useful for a wide range of users who are interested in finding ways to participate in a virtual society for self-realization and the realization of other goals, despite the restrictions and circumstances that arise from time to time.

Experimental

The purpose of the survey of the presented study was to identify the current situation in the successful use of online interaction tools in the framework of solving various communication tasks; studying the opinions of different categories of respondents on the use of online platforms.

The most commonly used, both in personal life and in the professional environment, digital means of communication can include:

1. chats – an online space for written and oral communication, where people communicate face-to-face or in groups;
2. email is a technology that allows users to create and send messages and files to other users or companies;
3. forums – sites for communication on certain topics;
4. instant messaging is now one of the most popular interactive tools;
5. comments on websites and forums are an integral part of the culture of online interaction;
6. social networks that allow you to interact verbally and nonverbally.

During the survey, data were collected to evaluate the effectiveness of using the ZOOM platform as one of the opportunities for online communication.

Respondents who are specialists in different fields of activity and students of various educational organizations participated in the data collection through a cross-sectional study based on an online questionnaire. The questionnaire is one of the modern informative research methods and provides ample opportunities for obtaining reliable results. The questionnaire was created using the online tool Google Forms and was conducted in the form of a voluntary anonymous survey, which was sent by link via social networks. The analysis of the study data was provided through quantitative, qualitative and frequency methods.

The study was also aimed at studying the online communication skills of representatives of various fields of activity, because the restrictions affected all spheres of society and also the sphere of communication. The online space creates an environment in which participants can share their views, engage in dialogue and learn from each other by applying a variety of strategies to influence communication participants.

Results and Discussion

The founder of the systematic approach in linguistics, the Swiss scientist Ferdinand de Saussure, divided the phenomenon of language as a whole into two sides: the “executive” side associated with the production, transmission and reception of speech, and the underlying language system. According to N. Chomsky, the opposition “language – speech” can be designated as “language competence” and “language efficiency”, L. Hjelmslev distinguishes them as “linguistic scheme” – “language use” or “linguistic system” – “linguistic process”.

Although the terms “language” and “speech” are widely used, in online communication, the above two aspects are identical with R. Jakobson's designation “code” and “message”, since segmental and supra segmental language units form a single line of speech [4]. The code as a sign system used to transmit a message manifests itself in different ways depending on the type of communication. Among its functions are distinguished:

- informative, when the addressee focuses directly on the content of the message;
- fatal, when the addressee focuses on establishing contact;
- expressive, when there is an impact on the emotions of the addressee;
- voluntary, when the recipient's urge to action is realized;
- poetic, when the form of speech itself is important to the addressee and there is a focus on the code.

Online communication can be conducted with the greatest efficiency using qualitatively different means, as indicated by the following authors Divakova G. [5], María A.B. del Río, Concetta M. Sigona, Leticia B. Arribas, Elena A. Peñalver [6]. One of the types of communication tools that have a different nature from the language is the means of non-verbal communication.

Mechanisms and sign composition of non-verbal communication, along with an understanding of the importance of eloquence, focus on the melodic, acoustic design of speech, gestures and facial expressions.

In other words it is named among people as non-verbal or “body language”. Psychologists believe that the correct interpretation of non-verbal signals is the most important condition for effective communication.

Non-verbal means play a central role in social interactions, and their role is clearly decreasing when going online, but the relevance of this change is still not clear. Allowing for the fact that non-verbal communication is the interaction between individuals in the act of communication without the use of words and the transfer of information is carried out through images, intonations, gestures, facial expressions, pantomime, etc., without speech and language means presented in direct or any sign form, then the body of a person becomes an instrument of non-verbal communication, which has a wide range of means and methods of transmitting information or exchanging it, which includes all forms of human self-expression.

In communication via Internet, the geometric distance separating the screen image and the real interlocutor is several tens of centimeters, which is less than the distance between people participating in a social / public conversation face to face. For instance, such physical proximity suggests closeness between people and a mutual predisposition to the potential use of a tactile channel (handshake, hug, and pat on the shoulder). But despite of this virtual closeness, we cannot touch.

In online communication frequently used gestures are: 1) gestural stresses synchronous with speech; 2) accompanying speech; 3) spatial markers; 4) temporary markers; 5) ideographic markers by which a person's condition can be determined. Dialogical speech is established, maintained and regulated by movements which can be both verbal and non-verbal and are classified into three types.

The first group: points — movements of the head, neck, eyes, hands, postures. To the second class — gestural configurations and complexes — show various relationships that have arisen in the dialogue. The third includes complexes of movements, including positions, distances between interlocutors, postures that indicate the social status and orientation of bodies that determine the nature and type of communicative interaction.

In general the questions mentioned above suggest that the transition from face-to-face to online communication is complex, since the direct proportion between apparent geometric distance and interpersonal familiarity changes profoundly both quantitatively and qualitatively.

Means of non-verbal communication in the process of online interaction, allow us:

- to replace or supplement your speech;
- to express one's emotional state or read the emotional state of participants in a remote act of communication;
- to correct understanding of the content of verbal communication;
- to maintain an optimal level of emotional aspect;
- to strengthen the impact of verbal means of online communication.

Effective communication in a remote format begins with building an interaction strategy. Discursive strategies for choosing language forms for expressing communicative meaning and performing communicative actions in an online environment are also determined by the intention of communication participants, the meaning and functions of the language means used, contextual parameters and genre features of discourse, as well as social and cultural factors that define the structure and properties of the communicative situation and the characteristics of communicants.

Considering the influence of the discursive strategy on communicative interaction, it can be argued that the presence of differences or similarities in the communication strategy of the participants of the discourse determines the success or failure of communication.

Within the framework of a speech event, verbal and nonverbal means of communication are connected by a single goal and general conditions of the communication situation. The speech act is only a part of the interaction, in which the addressee must also perform various communicatively significant actions, depending on which the development of the communication situation develops in the future.

Communication strategies play an important role in remote communication. Nonverbal signals (intonation, looks, poses, distance, facial expressions, and gestures) allow the recipient to get 70% of the information, while verbal transmits only 30%.

While communicating online, we interact in a limited format, and given that a person perceives a large amount of information by exchanging emotions, it is possible that the recipient's emotionality can have both positive and negative consequences. That is, remote interaction can bring discomfort into communication, a sense of loss of contact, as emphasized by researchers Lin, C.-H., Zheng, B. and Zhang, Y. [7], Joost W.M. Verhoeven, VibekeThøis Madsen [8]. Actually, in the communication space, communication participants first come into contact with emotions, and only after that they move on to concrete, factual information, discussion of plans, goals, tasks, and collaboration [9–11].

Remarkable is that some forms of online communication do not allow you to get immediate feedback. That is why, in order to achieve a communicative goal, it is important to use non-verbal means of communication along with verbal ones to enhance the effect of interaction. Interacting directly, communication participants have the opportunity to influence the perception of information by receiving feedback through various channels, perceiving all the variety of signals and changing the conversation strategy.

Successful online interaction process requires following some recommended to observe rules of communication. There is a number of useful online communication skills that will allow communicators to avoid situations of misunderstanding, for example:

- observe the framework of generally accepted communication norms, in particular, such as the culture of speech, respect for the individuality of the interlocutor, privacy, appealing with verified information and prompt response to messages from the addressee;
- pay attention to lexical-stylistic, grammatical, prosodic and spelling aspects when writing content;
- be able to use non-verbal cues, such as facial expressions, gestures and tone of voice, when necessary, given that some forms of online communication differ from face-to-face meetings;
- be ready to quickly and effectively answer the questions presented to you and predict subsequent questions in the course of online interaction;
- try to maintain a high level of professionalism in the online environment in order to establish mutual understanding in order to maintain structured communication and induce goodwill among communicants [12-13].

According to results of questionnaire the online communication skills of the respondents were average, the knowledge of their functionality was at a high level, and the quality of access and communication in the virtual environment was at a low level.

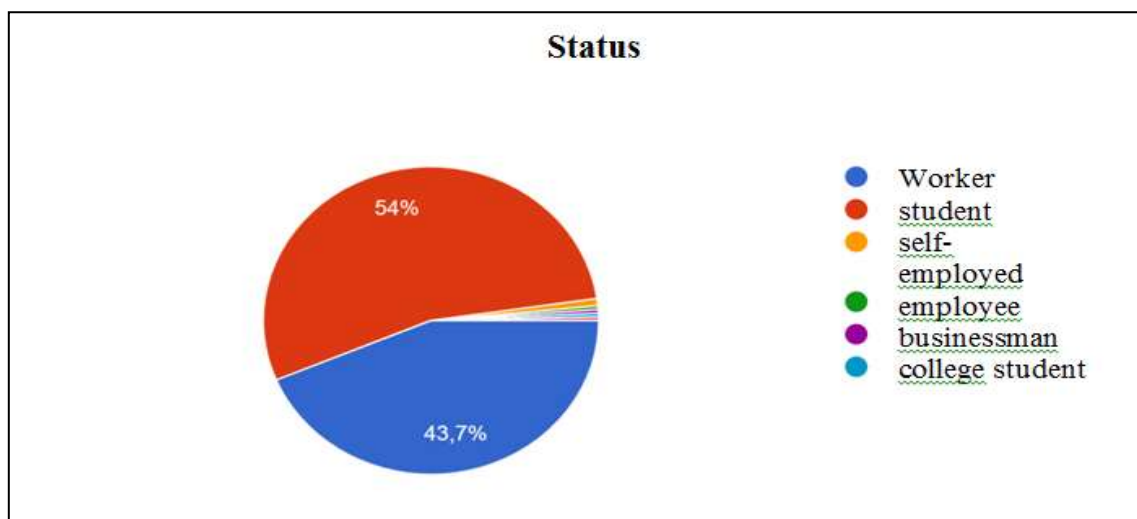

Figure 1

The skills of using online resources do not differ depending on the field of activity of the respondents (Fig. 1). Pursuing particular communicative goals, each act of a discursive event acts as a strategic means used to solve a common communicative task [14]. Private communicative goals may vary, but as our research has shown, online discourse is used most in the context of education. The speaker's choice of certain means to achieve a certain goal in certain conditions of communication is considered as the implementation of a certain strategy in discourse.

We revealed interesting fact that only 20% of users use the ZOOM platform for communication, 94% for study (Fig. 2).

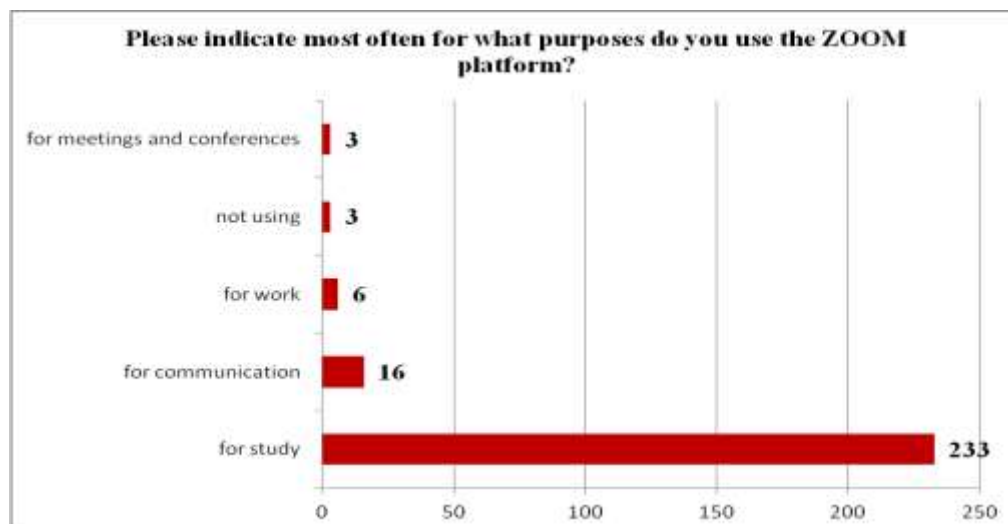

Figure 2

Digital advances have a profound impact on interpersonal relationships. Nowadays, the natural form of face-to-face communication is often replaced by interaction through online communication platforms through videos. In addition, the duration of the restrictions due to the COVID-19 emergency determines the acceleration of the spread of the media and the intensification of the use in a very short time.

Actually, mediated communication is currently common in meetings and courses in different contexts, such as the work environment, education and any activity related to social interaction in general, thus determining rapid changes in people's daily lives [13].

The new form of communication has greatly improved communication capabilities, overcoming the limitations of time and space. However, mediatized communication has also been modified by communication rules, such as those associated with proxemics. Proxemics implies a direct proportionality between the geometric peripersonal/extrapersonal space and various types of interpersonal acquaintance: intimate, personal, social and public [13].

Most of people still ignore communication in the online world, but digital skills are very important to ensure the timely exchange of information, since much of our daily life is associated with the use of interaction through a computer.

The following diagram shows that the platform is in demand among respondents, despite the transition to normal work and traditional forms of training. So, 5.7% use it daily, 17.2% — several times a week, 10.3% — several times a month, 48.3% — if necessary, participate in online events, 16.5% of respondents use it very rarely. Only 1.5% do not use the services at all (Fig. 3).

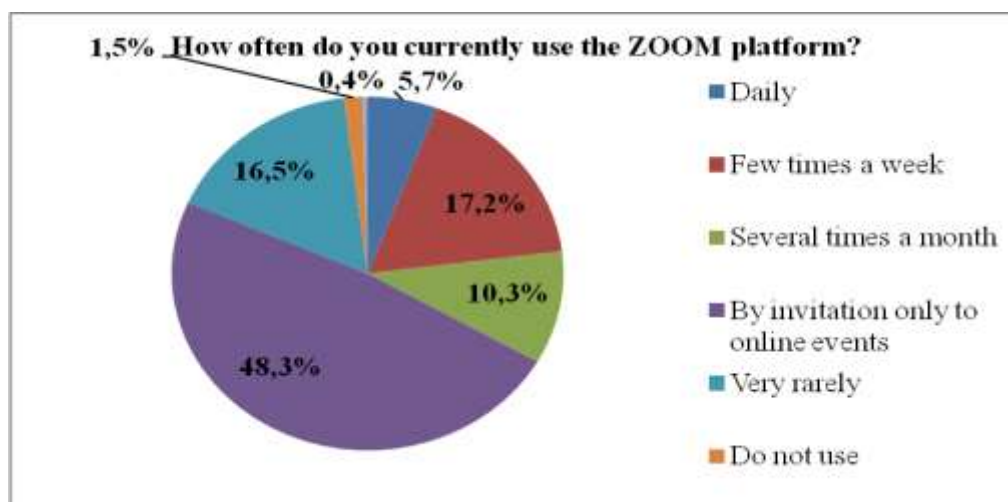

Figure 3

Conclusions

The ability to organize computer-mediated communication confirms that we now live in a unique time that allows us to change the forms and means of communicative interaction with society and the surrounding reality, as a result of which the language also undergoes significant modifications.

Successful computer communication requires compliance with the norms of online communication, which guarantees the success of interaction. Such norms make virtual communication real and predictable. At the same time, norms can be set on a personal level and take into account, say, the desired response time, communication style and tone.

Consciously or unconsciously, communicants build their discursive strategies based on knowledge about the communication situation, knowledge of the principles of speech communication and the illocutionary forces of speech acts, knowledge of the conditions of discourse functioning, both in the generation and in the perception of speech.

The totality of these basic knowledge and cognitive structures serve as the basis for the perception, processing and generation of information in the process of discursive interaction. Thus, the questions discussed above suggest that the transition from live to online communication is difficult, since the direct proportion between the apparent geometric distance and interpersonal acquaintance changes profoundly both quantitatively and qualitatively.

In this sense, it is necessary to take into account different strategies for influencing communication participants during the period of globalization and integration. Taking into account the results of the study, further consideration of the qualitative and quantitative indicators of various online software tools is of interest.

References

- 1 Ключев Е.В. Речевая коммуникация / Е.В. Ключев. — М.: Рипол Классик, 2002. — 315 с.
- 2 Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт. — М.: Прогресс, 2000. — 400 с.
- 3 Потебня А.А. Полное собрание трудов. Мысль и язык / А.А. Потебня. — М.: Лабиринт, 1999. — 300 с.
- 4 Якобсон Р. Избранные работы / Р. Якобсон. — М.: Прогресс, 1985. — 460 с.
- 5 Divakova G. Most Effective Tools and Rules of Online Communication [Electronic resource] / G. Divakova. — 2020. — Access mode: <https://www.getmailbird.com/online-communication/>
- 6 María Amor Barros del Río. Teaching English to Special Educational Need Students through an Online Tool TESOL Quarterly [Electronic resource] / María Amor Barros del Río, Concetta Maria Sigona, Leticia Blázquez Arribas, Elena Alcalde Peñalver. — Vol. 55. — Iss. 3. — P. 694–707. — Access mode: <https://doi.org/10.1002/tesq.3038>
- 7 Lin C.-H. Interactions and learning outcomes in online language courses [Electronic resource] / C.-H. Lin, B. Zheng, Y. Zhang // Br J Educ Technol. — 2017. — 48. — 730–748. Access mode: <https://doi.org/10.1111/bjet.12457>.
- 8 Joost W.M. Verhoeven. Active Employee Communication Roles in Organizations: A Framework for Understanding and Discussing Communication Role Expectations [Electronic resource] / W.M. Verhoeven Joost, Madsen Vibeke Thøis // International Journal of Strategic Communication. — 2022. — Vol. 16. — Iss. 1. — P. 91–110. — Access mode: <https://doi.org/10.1080/1553118X.2021.2014503>
- 9 Yerahmetkyzy Zh. Teaching children's literature to school children through digital educational resources [Electronic resource] / Zh. Yerahmetkyzy, Sh. Akimbekova, T. Kulgildinova, L. Adilbekova, Ye. Alashbayev, U. Ibragimova // World Journal on Educational Technology: Current Issues. — 2022. — Vol. 14. — No. 5. — P. 1332–1342. — Birlesik Dunya Yenilik Arastirmave Yayincilik Merkezi. — Access mode: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1074349>.
- 10 Ibraimova Zh. Formation of communicative competence of foreign university students through technologies / Zh. Ibraimova, A. Sadenova, G. Mashinbayeva, A. Sarymbetova, Sh. Akimbekova, G. Muzhygova // World Journal on Educational Technology: Current Issues. — 2022. — Vol. 14. — No. 3, September. — 714–725 pages. — Birlesik Dunya Yenilik Arastirmave Yayincilik Merkezi.
- 11 Rotondi V. Connecting alone: Smartphone use, quality of social interactions and well-being [Electronic resource] / V. Rotondi, L. Stanca, M. Tomasuolo // Journal of Economic Psychology. — 2017. — Vol. 63. — Pages 17–26. — Access mode: <https://doi.org/10.1016/j.joep.2017.09.001> <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0167487017302520>.
- 12 Paradisi P. Online Communication and Body Language [Electronic resource] / P. Paradisi, M. Raglianti, L. Sebastiani // Front Behav. Neurosci. — 2021. — Vol. 15. — Access mode: <https://doi.org/10.3389/fnbeh.2021.709365>. PMID: 34557076; PMCID: PMC8452979. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8452979/>
- 13 5 effective skills for online communication. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://browsermedia.agency/blog/5-tips-for-online-communication/>
- 14 Цурикова Л.В. Проблема естественности дискурса в межкультурной коммуникации / Л.В. Цурикова. — Воронеж, 2002. — 257 с.

Г.А. Куребаева, Ш.С. Кенесбаева, Т.Б. Кабышев

Тиімді онлайн өзара әрекеттесудің кейбір ерекшеліктері

Мақалада виртуалды кеңістіктегі байланыс мәселелері қарастырылған. Зерттеудің мақсаты виртуалды қарым-қатынастың тиімділігін бағалау және онлайн-байланыс процесінде әртүрлі қызмет салалары өкілдерінің қажеттіліктерін талдау. Байланыс процесінің тиімділігін қамтамасыз ету үшін виртуалды байланыс арқылы жеке байланыстың жоқтығын өтеу үшін өзара әрекеттесудің әртүрлі формаларының үйлесімі қажет. Деректер онлайн сауалнама арқылы жиналды. Сауалнама *Google Forms* онлайн құралының көмегімен жасалды және әлеуметтік желілер арқылы сілтеме арқылы жіберілген ерікті анонимді сауалнама түрінде жүргізілді. Ұсынылған зерттеу сауалнамасының мақсаты әртүрлі коммуникациялық мәселелерді шешу шеңберінде онлайн өзара әрекеттесу құралдарын сәтті пайдалану бойынша ағымдағы жағдайды анықтау. Сауалнама нәтижелері онлайн коммуникаторлар ZOOM платформасын онлайн байланыс үшін маңызды құрал ретінде анықтағанын көрсетті. Атап айтқанда, онлайн өзара әрекеттесу кәсіби қызмет, оқыту және әлеуметтік қарым-қатынас және олардың жалпы қарым-қатынас процесіне қанағаттануына оң әсер ету үшін тұрақты өзара әрекеттесуді сақтаудың маңызды факторы ретінде сипатталды. Зерттеуге сәйкес, қашықтықтан қарым-қатынаста тактика мен стратегияға қатысты жаңа мүмкіндіктер беріледі. Коммуникативті жағдайдың құрылымы мен қасиеттеріне, сондай-ақ коммуникаторлардың сипаттамаларына әсер ететін әлеуметтік және мәдени факторлар қарым-қатынастың сәттілігін немесе сәтсіздігін анықтайды. Әр түрлі онлайн-бағдарламалық құралдардың сапалық және сандық көрсеткіштерін нәтижені болжай отырып одан әрі зерттеу, онлайн-дискурстың лингвомоделін жақсартуға қызығушылық тудырады.

Кілт сөздер: виртуалды орта, компьютерлік байланыс, онлайн өзара әрекеттесу, қашықтағы технологиялар, коммуникация стратегиялары.

Г.А. Куребаева, Ш.С. Кенесбаева, Т.Б. Кабышев

Некоторые особенности эффективного онлайн взаимодействия

В статье рассмотрены вопросы коммуникации в виртуальном пространстве. Целью исследования является оценка эффективности виртуального общения и анализ потребностей представителей различных сфер деятельности в процессе онлайн общения. Для обеспечения эффективности процесса коммуникации необходимо сочетание различных форм взаимодействия, чтобы компенсировать отсутствие личного контакта посредством виртуального общения. Данные были собраны с помощью онлайн анкетирования. Анкета была создана с использованием онлайн инструмента *Google Forms* и проводилась в виде добровольного анонимного опроса, который был разослан по ссылке через социальные сети. Целью опроса представленного исследования было выявление текущей ситуации по успешному использованию инструментов онлайн взаимодействия в рамках решения различных коммуникационных задач. Результаты опроса показали, что онлайн коммуникаторы определили платформу ZOOM как важный инструмент для онлайн общения. Онлайн взаимодействие, в частности, было названо важным фактором поддержания стабильного взаимодействия для профессиональной деятельности, обучения и социального общения, вовлечения пользователей и позитивного влияния на их удовлетворенность процессом общения в целом. Согласно исследованию, язык в дистанционном общении наделяется новыми функциями, касающимися тактики и стратегии общения. Социальные и культурные факторы, влияющие на структуру и свойства коммуникативной ситуации, а также характеристики коммуникантов определяют успех или неудачу коммуникации. Дальнейшее изучение качественных и количественных показателей различных онлайн программных инструментов представляет интерес для улучшения лингвомоделирования онлайн дискурса с прогнозированием результата.

Ключевые слова: виртуальная среда, компьютерно-опосредованная коммуникация, онлайн взаимодействие, удаленные технологии, коммуникативные стратегии.

References

- 1 Kluyev, E.V. (2002). *Rechevaia kommunikatsiia* [Speech communication]. Moscow: Rapol Klassik [in Russian].
- 2 Gumboldt, V. (2000). *Izbrannye trudy po yazykoznaniiu* [Selected works in linguistics]. Moscow: Progress [in Russian].
- 3 Potebnya, A.A. (1999). *Polnoe sobranie trudov. Mysl i yazyk* [The complete works. Thought and language]. Moscow: Labirint [in Russian].
- 4 Yakobson, R. (1985). *Izbrannye raboty* [Selected works]. Moscow: Progress [in Russian].
- 5 Divakova, G. (2020). Most Effective Tools and Rules of Online Communication. Retrieved from <https://www.getmail-bird.com/online-communication/>

- 6 María Amor Barros del Río, Concetta Maria Sigona, Leticia Blázquez Arribas, & Elena Alcalde Peñalver. Teaching English to Special Educational Need Students through an Online ToolTESOL Quarterly, 55, 3, 694–707. Retrieved from <https://doi.org/10.1002/tesq.3038>
- 7 Lin, C.-H., Zheng, B., & Zhang, Y. (2017). Interactions and learning outcomes in online language courses. *Br J Educ Technol*, 48: 730–748. Retrieved from <https://doi.org/10.1111/bjet.12457>
- 8 Joost W.M. Verhoeven, & Vibeke Thøis Madsen (2022). Active Employee Communication Roles in Organizations: A Framework for Understanding and Discussing Communication Role Expectations. *International Journal of Strategic Communication*, 16, 1, 91–110. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/1553118X.2021.2014503>
- 9 Yerahmetkyzy, Zh., Akimbekova, Sh., Kulgildinova, T., Adilbekova, L., Alashbayev, Ye., & Ibragimova, U. (2022). Teaching children's literature to school children through digital educational resources. *World Journal on Educational Technology: Current Issues*, 14, 5, 1332–1342. *Birlesik Dunya Yenilik Arastirmave Yayincilik Merkezi*. Retrieved from <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1074349>.
- 10 Ibraimova, Zh., Sadenova, A., Mashinbayeva, G., Sarymbetova, A., Akimbekova, Sh., & Muzhygova, G. (2022). Formation of communicative competence of foreign university students through technologies. *World Journal on Educational Technology: Current Issues*, 14, 3, 714–725. *Birlesik Dunya Yenilik Arastirmave Yayincilik Merkezi*.
- 11 Rotondi, V., Stanca, L., & Tomasuolo, M. (2017). Connecting alone: Smartphone use, quality of social interactions and well-being. *Journal of Economic Psychology*, 63, 17–26. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.joep.2017.09.001> <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0167487017302520>
- 12 Paradisi, P., Raglianti, M., & Sebastiani, L. (2021). Online Communication and Body Language. *Front Behav Neurosci*, 15. Retrieved from <https://doi.org/10.3389/fnbeh.2021.709365>. PMID: 34557076; PMCID: PMC8452979. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8452979/>
- 13 5 effective skills for online communication. Retrieved from <https://browsermedia.agency/blog/5-tips-for-online-communication/>
- 14 Tsurikova, L.V. (2002). Problema estestvennosti diskursa v mezhkulturnoi kommunikatsii [The problem of naturalness of discourse in intercultural communication]. Voronezh [in Russian].

Information about authors

Kurebayeva G.A. — (contact person) Candidate of philological sciences, associate professor, «Alikhan Bokeikhan University», Semey, Kazakhstan. E-mail: gkurebaeva@yandex.ru;

Kenesbayeva Sh.S. — Candidate of philological sciences, Senior Lecturer of Shakarim University, Semey, Kazakhstan;

Kabyshv T.B. — Candidate of philological sciences, Senior Lecturer of Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

А.И. Сейтимова*, Е.Е. Түйте, Б.А. Қалиев

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: sejtimova_a@mail.ru, eldos_t_e@mail.ru, Kaliyev-69@mail.ru)

Қазақтың құсбегілік лексикасы

Мақалада құсбегілік кәсібінде пайдаланатын жыртқыш құс атауларына қатысты сөздердің тура және ауыс мағынадағы қолданысы, олардың жасалу жолдары сөз болған. Тілімізде жыртқыш құстарды қолға үйретуден қалыптасқан, орныққан тұрақты сөз тіркестері, мақал-мәтелдер, эпитет, теңеулер жеткілікті. Жыртқыш құс атауларына қатысты мақал-мәтелдердің тақырыптық жағынан жіктелуі, олардың көбіне елдік, ерлік, бірлік, ар-ұят мәселесіне қатысты болып келетіндігі көрсетіледі. Фразеологиялық тұтас-тық, фразеологиялық бірлік, фразеологиялық тізбек ретінде келетін тұрақты тіркестердің тіліміздегі қолданысы, олардың құрылымдық ерекшеліктері, сөздік қорымызды байытудағы орны сөз етіледі. Бұ-ған қоса жыртқыш құс атауларына қатысты сөздердің тілдік нормаға айналып, бір жүйеге келіп орны-ғуы, қыран құстардың символдық қасиетке ие болып, авторлық қолданыстан орын алуы, стильдік қыз-меті, қолданылу аясы бастапқы кезде тура мағынадан немесе белгілі бір авторлық қолданыстан туып, уақыт өте келе түрлі тілдік амал-тәсілдермен ауыс мағынада қолданылуы, грамматикалық жағынан тұ-рақталып, сөйлеуші тілінің көркемдегіш құралына айналып отыруы баяндалады. Көркем шығарма мы-салдары арқылы қандай мақсатта қолданылып тұрғандығы көрсетіледі.

Кілт сөздер: жыртқыш құстар, бүркіт, сұңқар, ителгі, құсбегілік, қазақ, көшпелі, мақал-мәтел, фразео-логизм, ұғым, ауыспалы мағына, символ, эпитет, теңеу.

Kipicne

«Құс жетім — ерте түлек салынбаса, Салатын саятшысы табылмаса» – деп, Ақан сері айтқандай, түркі халықтары, соның ішінде құсбегілікті дәстүрге айналдырған қазақ халқының да бұл кәсіпті игеруі ертеден-ақ атадан балаға мұра ретінде беріліп, бүгінде жалғасын тауып келеді. Табиғатқа етене жақын болған ата-бабаларымыз ертеден жыртқыш құстарды қолға үйретіп, өзінің күнделікті өмірінің бір бөл-шегіне айналдырған. Аң аулап, саят құрудың нәтижесінде осыған қатысты сан алуан түсініктер мен ұғымдарды қалыптастырды. Себебі кез келген халықтың сөз байлығы өзін қоршап жатқан объективті болмыс әсерінен туындайды, сөйтіп әлем бейнесінің тілдік көрінісі жасалады. Жыртқыш құстарға бай-ланысты атаулар тіліміздің морфологиялық формалары арқылы түрленіп, сөзжасамдық тәсілдері мен тілдің көркемдегіш құралдары негізінде жаңа ұғымдарды туғызған. Осындай қолданыстарды біз тілдік қарым-қатынаста, көркем шығармада пайдаланамыз, сөз байлығының бір көрінісіне айналған. Көбіне адамдардың қайтпас қайсарлығын, ержүрек батырлығын сипаттағанда ауыспалы мағынада осы жыр-тқыш құс атауларымен, іс-әрекетінен туындаған қимылдарымен суреттеп жатамыз.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Құсбегілікпен айналысып, бұл кәсіптің қызығына батпаған көшпелі халықтар кемде-кем шығар. Тіпті бұл кәсіппен сонау V-VIII ғасырдағы өмір сүрген ата-бабаларымыз түркілердің айналысуын қазақ ауыз әдебиеті үлгілерінен, аңыз-әңгімелерден, сондай-ақ түрлі сөздіктерден, атап айтқанда, М. Қашқа-ридың «Диуани лұғат ит-түрк», В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» (СПб., 1905), С.Е. Маловтың «Древнетюркский словарь» (Л., 1969) т.б. еңбектерден байқаймыз. Қазақ тілінде жыр-тқыш құс атауларының тілдік табиғатына немесе құсбегілік кәсібіне қатысты жазылған лингвистика-лық еңбектер көп емес. Осы жұмысымызда «Қазақ мақал-мәтелдері», «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі», «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі», «Құстар тіршілігі» т.б. тақырыпқа қатысты еңбектерді пай-далана отырып, құсбегілік саласындағы жыртқыш құстарға қатысты мақал-мәтелдердің тақырыптық аясы, тұрақты тіркестердің қалыптасуы, осыған қатысты пайда болған басқа да тілдік қолданыстардың мағынасын ашуға, көркем шығармадағы қолданысын көрсетуге талпыныс жасалды. Сонымен қатар кейбір көркем әдебиеттер де пайдаланылды. Жалпы тіл білімінде құс атауларына байланысты көптеген салғастырмалы зерттеулер жүргізілген (Н.Ю. Костина, К.А. Сахибуллина, М.В. Кутьева, О.Б. Сима-кова, т.б.), кітаптар жазылған (Ж. Бабалықов, А. Тұрдыбаев, Ә. Марғұлан, Е. Раушанов), ғылыми ма-қалалар (Kamil Önal, Serkan Köse, Б.М. Сүйеркүл, Н.Н. Бигелдиева, А.Е. Болыс, т.б.) жарық көрген.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: sejtimova_a@mail.ru

Алайда құс атаулары жүйесі бөлек тілдер материалында көбірек қарастырылған, ал салыстырмалы тарихи аспектіде жүргізілген зерттеулер әзірге аз екен.

Р. Әлімбаев пен Ж. Төреходжаевтың «Құстар тіршілігі» еңбегінде құсбегілік кәсібінің адамзат баласының тарихында алатын орны, кімдердің бұл кәсіпке ден қойғандығы жан-жақты баяндалады. «Құспен аң аулаудың мәнісі — саятшы адам аңды өзі атып алмай, әдейі үйретілген, еті қатқан, бапталған қыран құспен алдырады. Аңды құспен ілдіру мылтықпен не басқадай әдіспен аулаудан гөрі өнімді келеді. Құспен аң аулау әр жерде әр түрлі болған. Оның себебін географиялық жағдаймен байланыстыруға болады. Мәселен, Орта Азияда бүркіт және ителгімен, Қара теңіз жағалауында қырғимен, Түркменстанда ителгімен, Батыс Еуропада лашын, қаршығамен, Ресейде сұңқармен, ал біздің ежелгі қазақтар бүркіт, қаршыға, ителгі және тұйғын сияқты жыртқыш құстармен аң аулаған. XVII-XVIII ғасырларда Ресейде жас жыртқыш құстарды ұстау тәсілдерін үйрету, оларды қолда бағып баптау, аңға салу әдістерін үйрету жөнінде кәсіптік аң аулау шаруашылықтарында арнаулы бөлімдер құрылған.

Жақсы үйретілген, тәжірбиелі, аңға түсетін құстар сол кезде өте қымбат бағаланған. Мысалы, герцог Бургундскийдің түріктерге тұтқынға түскен баласын 12 ақсұңқар беріп қайырып алғанын біз тарихтан жақсы білеміз. Тіпті осы ғасырдың бас кезінде Түркменияда ителгінің бағасы бір түйенің құнына бара-бар болған» [1, 100]. Саятшылық дәстүрі бұл да — «сегіз қырлы, бір сырлы» адамның өнері. Екінің бірі бұл кәсіппен шұғылданбаған. Тек табиғаттың сырын тереңінен түсінетін, икемді әрі төзімді, ержүрек адамдар ғана айналысқан. «Қазақ қоғамында қыран құстармен аң аулау ерекше орын алған. «Құсбегі» атанған адамдар қоғамда әлеуметтік тұрғыдан аталып, өзіндік статус иеленді. Қыран құстармен аң аулау әрбір әлеуметтік топ үшін өзіндік мақсатқа ие болды. Негізінен үлкен шығын мен қаражатты талап ететін бұл түр ауқаттылар үшін сейіл, серуен және демалыс түрінде орын алды. Қарапайым қазақтардың қыран құспен аң аулауы аз кездесті» [2, 52]. Біздің зерттеу жұмысымызда баяндау, сипаттау, лексика-семантикалық, ғылыми талдаулардың лингвокогнитивтік, этнолингвистикалық әдістері қолданылды.

Нәтиже және оның талқылануы

Халқымыздың ертеден-ақ жыртқыш құстарды қолға үйретіп, серуен құрып, саятшылық жасағаны тарихи ақиқат. Кез келген халықтың тіл байлығы танымына, мәдениетіне, өзін қоршаған орта жағдайына, айналысқан кәсібі мен шаруашылығына, бастан кешкен түрлі жағдайына т.с.с. қатысты қалыптасады. Бір кереметтілігі — жерімізде кездесетін әрбір жыртқыш құстардың қоректенуіне, мінез-құлқына, дене пішініне және т.б. тіршілік ету жағдайына байланысты дәл ат қоя білген. «Құсты қолға үйрету, құс арқылы аң аулау — түркі тектес халықтарда кездесетін ерекше дүние десек те болады. Құсты тану, оны мәпелеу, оны ұғу, керек болған жағдайда емдеу, әркімнің қолынан келе бермейтін ерен еңбек. Мәселен, қыран бүркітті баптау үшін, оның алдымен мінез-құлқын, жан-дүниесін зерттеу қажет. Содан кейін ғана оны күту, баптау, түлету, үйрету жолдары жасалады. Сыр-сипатына, жасына қарай құстарға ат қойған, әбзел-жабдықтарын атаған, сөйтіп, тілімізде құсбегі атауларына қатысты, термин сөздер, диалект сөздер, фразеологизмдер, кәсіби сөздер пайда болған» [3, 215]. Осылай көшпелілер, оның ішінде халқымыз жыртқыш құстарға және оларды қолға үйретуге қатысты түрлі тілдік бірліктерді қалыптастырды. Біз жұмысымызда мақал-мәтелдерді, тұрақты тіркестерді, түрлі көркемдегіш тәсілдер арқылы жасалған сөздердің қолданысын сөз етеміз. Енді осыларға тоқталсақ.

Жыртқыш құстарға қатысты мақал-мәтелдер. Жыртқыш құс атауларына қатысты жасалған мақал-мәтелдердің тақырыптық топтары әр алуан. Көбіне елдік, ерлік, бірлік, ар-ұят мәселесіне қатысты болып келеді. Мысалы:

Елдік мәселесіне байланысты: «Тұғырына саңғыған сұңқар қонбас, үйірінен адасқан тұлпар оңбас», «Сұңқар қиясын сағынады, торғай ұясын сағынады», «Құс балапаны үшін тозаққа түседі», «Ақсұңқар туар жем үшін, ер жігіт туар ел үшін» т.б.

Ерлік-батырлық туралы: «Қиядағы қызыл түлкіні қияннан соққан бүркіт алады», «Қыран қияда түлеп, қияда өседі», «Қыран құстың баласы ұшса келмес ұяға», «Құс патшасы — бүркіт...», «Құс төресі — бидайық, ит төресі — құмайық», «Ақсұңқар қаққызбай іледі», «Бүркіт саңқылдаса, киік күйбектейді», «Қыран жүйрік пе, Қиял жүйрік пе», «Қас сұңқардың баласы шыңнан тоят тілейді, қас тұлпардың баласы, шапқан сайын үдейді» т.б.

Бірлік, ел билеу ісі туралы: «Топтанып ұшқан торғайға тұрымтай да бата алмас», «Қыранды қырғи қолдайды», «Басына тұрымтайдың бақыт қонса, самұрық қызмет етер панасында», «Құс қосағымен ұя салады» т.б.

Жақсы, жаман қасиеттерге байланысты: «Қыраннан қыран туады, жыланнан жылан туады», «Жондағы екі құстан, қолдағы бір құс артық», «Сұңқар самғауынан белгілі, жапалақ жалбаңынан белгілі», «Жақсы құсқа жаман құс баппен ғана теңелер», «Жапалақты мақтасаң да, сұңқар болмас», «Ерте ояңған құс тойып алып тұмсығын сүртеді, кеш ояңған құс көзінің былшығын сүртеді», «Аптыққан сұңқар аң ілмес», «Күйкентайдың күйін тапсаң — сұңқардай» т.б.

Ар-ұят, намысқа байланысты: «Аспандағы құсты жердегі жем ұятқа қалдырады», «Екі сұңқар таласса, бір қарғаға жем болар», «Сұңқар масаға сұқтанбас т.б.

Ақыл, білім, мақсатқа байланысты: «Қиядағыны қыран ғана көреді, ұядағыны жылан ғана көреді», «Құс жеткен жеріне қонар», «Құстың сәні — қос қанаты, қос қанаты сенері», «Ойланyp алмай құс та ұшпас», «Әуелі қанаттан, самғауға сосын талаптан», «Құс қосағымен ұя салады», «Жыртқыш құстың ғұмыры қысқа», «Торғайдың тұзағына лашын түспес» т.б.

Отанға, жерге байланысты: «Сұңқар орманға тартар, тұлпар қорғанға тартар», «Қыран көкті құшады, теңіз іздеп ұшады», «Туған елің — қыраның қалқып ұшқан, Туған жерің — тұғырың келіп қонған» т.б.

Жас ерекшелікке байланысты: «Бағың асқан шағында — құзғын салсаң қаз ілер, бағың тайған шағында — түйғын салсаң аз ілер», «Баба бүркіт барлап ұшады, бала бүркіт парлап ұшады» т.б. [4].

Мақал-мәтелдерден бөлек, грамматикалық байланысы жағынан бір-бірінен ажыратуға келмейтін бір бүтін единица болып қолданылатын тілімізге әбден орнығып, сіңісті болып кеткен жыртқыш құс атауларына қатысты қалыптасқан тұрақты тіркестерде бар. Олардың тілімізде саны да, сапасы да жеткілікті, яғни бұл сөздік қорымыздың байлығын көрсетеді. Тілімізде қолданып жүрген жыртқыш құс атауларынан өрбітін сан түрлі фразеологизмдердің дүниеге келуіне құстардың сан алуан іс-әрекеттері себеп болған. Жыртқыш құс атауларына байланысты тұрақты тіркестердің пайда болуы түркі, оның ішінде қазақ халқы құсбегілік кәсіппен айналыса бастағаннан бастап қалыптасты. Уақыт өте келе сол құс атауларына қатысты сөздердің тілдік нормаға айналып, бір жүйеге келіп орнығуынан, қыран құстардың символдық қасиетке ие болып, авторлық қолданыстан орын ала бастағаннан келіп шығады. Осыған байланысты қазақ тілінде (түркі тілінен бері) бір ғана құс атаулыға, соның ішінде, жыртқыш құстарға (атауларына, қимылына, өжеттілігіне т.б.) байланысты тұрақты тіркестердің сөздік қорымызды байытудағы орны ерекше, сонымен қатар басқа тілдермен салыстырғанда, төл тіліміздің өзгешелігі — жыртқыш құс атаулыға байланысты туған фразеологизмдердің әдеби қолданысы айрықша. Олардың стильдік қызметі (экспрессивті-эмоционалды бояуы), қолданылу аясы бастапқы кезде тура мағынадан немесе белгілі бір авторлық қолданыстан туып, уақыт өте келе ауыс мағынаға өтіп, грамматикалық (құрамы, құрылысы) жағынан тұрақталып, сөйлеуші тілінің көркемдегіш құралына айналып отырған. Құс салып, саятшылық құру өнері құс жайы поэзиясында көп жырланып, көптеген айшықты сөз келісімдерін жасаған. Мысалы:

*1. Түйғын құстай алыстан,
Тоят тілер деуші едім.
Бунағы алтын беліне
Семсер ілер деуші едім. Немесе:*

2. «Асаубай Саққұлақпен аталас, екеуі де тірі тұрып төбелерінен құс ұшырмайтын қызыл тілдің майталманы, Саққұлақ туысқаны үшін қаны қайнап, Шыңғыспен шек-қарыны аралас Құнанбайға кеп салмақ салған» (Р. Тоқтаров «Абайдың жұмбағы»).

Жоғарыдағы бірінші мысалда ақынның *алыстан тоят тілеу* тұрақты тіркесі нағыз батыр жауын алыстан мұқатады дегенді білдірсе, екінші мысалдағы жазушының *төбесінен құс ұшырмау* дегені ешкімге дес бермейтін, былайша айтқанда, «ауыздыға сөз, тұяқтыға жол бермейтін» дегеннің баламасы ретінде ауыс мағынада келіп, сөйлемге көркемдегіш сипат беріп тұр.

Тіл білімі ғылымында фразеологизмдерді біртұтас мағынасы мен құрамындағы компоненттерінің ара-қатынасына қарай жіктеп бөлуде, қазақ тілші ғалымдары В.В. Виноградовтың классификациясына сүйенген [5, 183]. Қазақ тілі фразеологизмдері фразеологиялық тұтастық, фразеологиялық бірлік және фразеологиялық тізбек болып үш топқа бөлінеді. Ал орыс ғалымы Н.М. Шанский мен В.В. Иванов фразеологизмдерді семантикасына қарай (фразеологические сращения, фразеологические единства, фразеологические сочетания және фразеологические выражения) төртке бөледі [6, 75]. Жалпы біз, құс атаулыға байланысты тұрақты сөз тіркестерін жоғарыдағы көрсетілген жіктеулерге сүйене отырып, мына секілді бағытта топтастырып көрсеткіміз келеді:

1. Фразеологиялық тұтастық. Құрамындағы компоненттері бір-бірімен әбден жымысып, ажыратуға келмейтін тұрақты тіркестер. Бұл тұрақты тіркесті құраған сыңарлар бір-бірімен мағыналық

жағынан жуыспай, өзара алшақ тұрады: *қыран-топан күлді, қыран жапқандай күлді, ала қанат қар* — ақ таңдақ жер, ала-құла еріген жер, *тілімен құс ұстаған* — тәтті сөз, шығарып салма әңгіме мағынасында немесе жүйрік, тұлпар, *сайып қыран, аузымен құс тістеген* т.б. Мысалы: «*Қыз сөзін назар сала тыңдай қалған Ақан:*

– *Жақсы айттың-ау, Тоқтым, – деп тағы қайталап, ат үстіндегі жабуға қызыға, тойымсыз көзбен күлімсірей қарап тұрдыда, тебіреніп кетті:*

– *Ауызымен құс тістеген дүлдүлім, қаз мойныңды тағы иіп, мөлдіреген миаудай, төңкерілген тостағандай көзіңмен, Сарыарқаның самал желпіп, алтын күні аялаған етек жеңі кең көсілген сағым сары беліндей, шашағымен жер сипаған үстіндегі жабуыңа тағы, тағы қарашы...*» (С. Жүнісов «Ақан сері»).

2. Фразеологиялық бірлік. Бұлар да орын тәртібі жағынан өте тиянақты келеді. Бұлардың жасалуына алғашқы еркін тіркесті мағынасы тікелей әсер еткен. Содан уақыт өте келе, мұндай тіркестер ауыс мағынада қолданылған: *жем басардан айырылды* — тегеуріні қайтты, күш-қуаты азайды, *тегеуріні батты* — соққысы қатты тиді, *ителгідей жұтынды* — сақтану, *құладын ұшпас дала* — мекенсіз жапан тұз, сор дала, т.б. Мысалы: «*Сондағы шұбырған даласы осынау жатқан, бір кезде құлан жортпас, құладын ұшпас дала, шөл дала атанған Балқаш пен Алатаудың арасы еді*» (Ә. Әбішев «Найзагай»).

3. Фразеологиялық тізбек. Бұл да өзінің алғашқы мағынасынан алшақ жете қоймаған, ауыс мағынадағы сөз тіркестері. Бұл тұрақты тіркестің ерекшелігі құрам сыңарларының ішкі мағына жағынан бір-біріне ұқсас болып, сәйкес келуінде. Мысалы, *мұз балақ, қыран құс* — бүркіт, сұңқар, қаршыға тектес жыртқыш құстардың қырымнан шалар қырағылығын, қиыннан ілер алымын білдіретін ортақ аты; ауыс мағынада: алғыр, батыр, ержүрек), *қас қыран* — шын қыран, нағыз қыран, *томаға тұйық* — томсарып, көпшіліктен шеттеп жүретін, сөзге араласпайтын кісі немесе ешкіммен байланысы жоқ, өзімен-өзі, *қаршыға көз(ді)* — өткір, жанарлы т.б. [7]. Мысалы: «*Маңдайы кере қарыс, қаршыға көз, әсем жіңішке, қою мұртты жүзі желге тотыққан қара торы жігітке қараған үлкен, сұлу көзінде албырттық та, мұң да бар*» (С. Жүнісов «Ақан сері»).

Құс атаулыға байланысты фразеологизмдердің структуралық, яғни құрылымы-құрылысы жағынан бөлуде біраз ерекшеліктер бар. Олар: бірі — тіркес, екіншісі — сөйлемшелер ретінде келу қасиеті. Мысалы:

1. Тіркес ретінде келетін құс атаулыға байланысты фразеологизмдердің морфологиялық, яғни құрылымдарының жасалуында көбінесе зат есімдер мен сын есімдердің атқаратын рөлі ерекше: *ұзақ сонар, бақыт құсы, ала қанат қар, ақ жем, қас қыран, мұз балақ, қыран құс* т.б. Мысалы: «*Көз жанары оңша таймағанмен, бұрынғы саңқылдаған тап-таза ашық, сұңқар даусы жарықшақтанып, тамағында үнемі кесе көлденең бірдеме тұрғандай жұтына беретін би, осы жолы да қайта-қайта жөткерініп, қарлыққан үнмен ұзақ сонарға түсіп сөйлей кетті*» (С. Жүнісов «Ақан сері»).

2. Ал сөйлемше ретінде келетін фразеологизмдердің жасалуына басты негіз болатын сөз табы — етістіктер. Мысалы: *қыран жапқандай қылды, тырнағынан шыға алмады, жем басардан айырылды, басынан құс ұшырмады, тегеуріні батты, алыстан тоят тіледі, ителгідей жұтынды*, т.б. Көбінесе бұлардың сөйлем ішінде (контексте) атқаратын қызметі — үстеулік қызмет. Мысалы: «*Зарлық бала ойнайды, Арыстандай құлпырып, Ителгідей жұтынып*» [7].

Фразеологизмдердің стильдік қызмет үшін де маңызы өте зор. Осындай құс атаулыға байланысты тұрақты тіркестердің тіліміздегі қолданысы бейнелік құрылысы жағынан тыңдаушыны, я болмаса оқырман қауымды эстетикалық ләззатқа, отанды сүйге (патриотизмге), ерлікке т.б. тәрбиелей отырып, олардың сөздік қорын молайтады, тілін көркемдейді. Мысалы: «*Ауық-ауық артына қарайды — көрсем деп көксейтіні де, көкsegіне жеткендей қызыға көретіні де — өзіне жер шарының күмбезіндей көрінетін Қарқаралының шынарлы шыңы. Ол алыстаған сайын сұлуланып біресе бүркіттің томағасына, біресе батырлардың дулығасына ұқсайды екен. Қиялы қанат қағып сол тауға қарай ала жөнеледі*» (Ә. Әбішев «Найзагай») – дегендегі қиялы қанат қағу, немесе «*Баланың ой қанаты тауға да, тасқа да соғып тұрған ендігі қасірет осы*» (Ә. Әбішев «Найзагай») — дегендегі ой қанаты тұрақты тіркестері қиял немесе ойдың құс сияқты ұшқырлығын бейнелік түрде көркемдеп, әсерлеп жеткізіп тұр.

Фразеологизмдер қатарына идиома, фраза, мақал-мәтелдер жататыны белгілі [8, 81]. Осының ішінде мақал-мәтелдердің фразеологизмдерге қатысының ерекшеліктері бар. Негізінен, тұрақты сөз тіркестерге мақалдан гөрі мәтелдер жақынырақ келеді. Себебі фразеологизмдер мәтелдер сияқты бір ұғымды (құбылысты) нақты айтпай, түспалдап, жанамалап, меңзеп айтады. Мақал-мәтелдер де тұрақты сөз тіркестері сияқты қолдану барысында контексте тұтастай даяр, сол қалпында жұмсалады. Мысалы:

«Бірақ Құнанбайдың мықты жері Тобықты іші болса, әлсіз жері де осы Тобықтының ішінде. «Құс қанатымен ұшып, құйрығымен қонады». Сол қанаты мен құйрығы ел ішінде өзі тұтас ру басылар. Осы Байсал, Бөжейлер» (М. Әуезов «Абай жолы»). Немесе:

«Кезекті енді Қотан жырау алды:

– *Құс ұша түзеледі, бетің жаңа жөнделді, Қазтуғаным, – деді ол, сен бастаған әуендімен ұлғайта түсейін...*» (І. Есенберлин «Көшпенділер»). Бұл жердегі «құс қанатымен ұшып, құйрығымен қонады» және «құс ұша түзеледі» деген мәтелдерден біз, белгілі бір тұтастықты, автор қолданысындағы көркемдегіш құралдың бейнелегіш сипаттағы мәнін аңғарамыз. Автордың қолданысында «құс қанатымен ұшып, құйрығымен қонады» немесе «құс ұша түзеледі» дегені контексте құстың ұшуы, я болмаса қонуы жайында емес, ауыспалы мағынада белгілі бір мақсатты жүзеге асыру үшін, оқырман қауымның жан дүниесіне эстетикалық тұрғыдан әсер ету үшін көркемдегіш құрал ретінде қолданып тұр.

Тіліміздегі басқа да сөз тіркестері сияқты құс атаулыға байланысты фразеологиздер де моносемиялы және полисемиялы болып келеді. Моносемиялы фразеологизмдер бір ғана мағынаға ие болса, ал полисемиялы фразеологизмдер көп мағыналы болып келеді. Мысалы:

Ақжем —

1. Қанын суға сорғызған ет (Құсбегі құсына етті ақ жем етіп береді) [9].
2. Су сорып, ағарып кеткен (Балтыры ақ жем балықшы, Қайықшы Қалтай не күйде) [9].

Ақ сұңқар —

1. Қыран құс.
2. Ер-азамат баламасы.

Қанды балақ —

1. Зорлықшыл, озбыр адам туралы айтылады.
2. Қыран құс (Қыран құс бүркіті тұғырда жұтынып отыр екен).

Қандыкөз —

1. Қыран құс туралы айтылады (Томағасын тартқанда бір қырымнан, Қыран құс көзі көріп самғанда, «Төмен ұшсам, түлкі өрлеп құтылар» – деп, қанды көзі қайқаң қағып шықса аспанға) (Абай).
2. Қара ниет, зорлық-зомбылық [9].

Жыртқыш құс атауларының стильдік, ауыс мағынадағы қолданысын сөз еткенде, ең алдымен жыртқыш құстардың іс-әрекетіне байланысты туған ұғымдарға түсініктеме беріп кету керек. Қыран құстардан аңшылықта көбіне бүркіт, сұңқар, қаршыға мен қырғи сияқты құстар ұстаған. Салтанатқа атақты сұңқар ұстаған; қаршығаны қаз-үйрек, дуадақ сияқты құстарға; қырғиды көбіне бөдене секілді тік ұшатын құстарға; бүркітті түлкі, қоян қасқырға салып отырған. Іс-әрекетіне орай, көбіне тұйғын мен сұңқар ұша бергенде сыпыра қағып түсуге, көтеріліп кеткен құсты қуа жетіп, іліп түсуге бейім болса, лашын мен ителгі — қуған құсының үстіне шығып-ап биіктен теуіп, басынан бұруге ыңғайлы. Ал қаршыға жер бауырлап ұрлана ұшады да, олжасының астына тұспа-тұс жетіп-ап, жарқ етіп бірақ көтеріліп, үйрек немесе қаздың жемсауына жармасады [3, 102]. Міне, осындай аң мен құс аулаудағы қасиеттеріне орай, тілімізде ауыспалы әдеби ұғымдар пайда болған. Яғни, қыран құстарды әрекетіне, мінезіне, бітіміне қарай бөліп, олар туралы халқымыз көптеген ұғымдар туғызған. Мысалы, бүркітті алғырлығына қоса, құдірет күш иесі, сұңқарды салтанатқа, атаққа ұстап, бекзадалықтың, паңдықтың, өрліктің, сұлулықтың баламасы ретінде атаса, қаршығаны, қырғиды шапшаңдылықтың, ішкі уыттың молдығын білдіретін балама, яғни символ ретінде қолданған. «Жаратылысынан табиғатпен етене жақын қазақ құс тәңірісі — бүркітті қолға үйрету арқылы жастардың бойына қайсарлық, сезімталдық, жүректілік, қырағылық, сабырлық қасиеттерін сіңірген» [10, 85]. Оған дәлел ретінде мына бір өлеңнен үзінді келтірілдік:

*Бүркіттен қыран құс болмас,
Баулуы жетпей бөрі алмас,
Бидайықтан алғыр құс болмас,
Бұйырмаса екеу түгіл, бірді алмас,
Сұңқардан сұлу құс болмас,
Қауырсыны қатпай өш алмас.*

Демек, бұдан шығатын қорытынды, тіліміздегі құс атауларына байланысты кездесетін сөз тіркестерінің ара-жігін, мағынасын ашуда стильдік қолданыстың маңызды рөл атқаратынын ескерген жөн. Мұндай тіркестерді сөйлем ішінде қолдану — ол, біріншіден, автордың құсбегілік кәсібі жайында хабары бар екендігін танытса, екіншіден, сол сөйлемге экспрессивті-эмоционалды реңк үстейді. Мысалы: «Сақ-құлақ шешеннің:

– Сейтен мен Тайжан туралы не ой түйдің? – деп қасақана бүйірден қосқан сұрағына:

– Екеуі де теңдесі жоқ сұңқар азаматтар екен. Жан ашуларында өлімге бас тіккен шын қаһармандық белгісі тұр. Аңғалдықпен құрулы торға өздері кеп түскені өкінішті екен, – деді» (Р. Тоқтаров «Абайдың жұмбағы»). Немесе: «Үстіне қаршығадай қонып отырған Гүлия сол қырбақталып көз қызықтырар даладан өзге дүниені көріп те, сезіп те келе жатқан жоқ» (О. Бөкеев «Өз отынды өшірме»).

Бірінші мысалдағы Сейтен мен Байжанды сипаттауда автор сұңқарды негізге ала отырып, екі азаматтың бойына сұңқарға тән қасиетті сиғызып тұр. Егерде сұңқардың орнына екінші мысалдағы қаршығаны қойсақ, ол образды ашуда әлдеқайда болар еді. Демек сұңқардың экспрессивтілік сипаты қаршығаға қарағанда әлдеқайда күштірек. Ал екінші мысалдағы Гүлияны суреттегенде оны сұңқарға я болмаса қырғиға теңеуде, Гүлияның образы санаға қонымсыз, күлкілі шығар еді. Демек Гүлияның образын ашудағы «қаршыға» жоғарыда көрсеткеніміздей (дуадақ, қаз-үйрек, т.б. ұсақ құстарды ұстау тарапынан) нәзіктіктің баламасы ретінде алынып, сөйлемде орынды қолданылып тұр.

Жыртқыш құс атауларының ауыс мағыналарының берілу жолдары әсіресе, құбылтудың әр түрлі тәсілдері арқылы жүзеге асады. Яғни тура мағынадан ауыс мағынаға ауысып, образды ашуда бұл тәсілдердің тілімізде алар орны ерекше.

1. Метафоралық тәсіл. Бұл тәсіл көбінесе ауыстырудан туындап, тура мағынадағы сөздің семантикасынан алшақ кетпей, айтылар ойдың экспрессивтігін күшейтеді. Мысалы: «*Мұны сезген Қылышбай етекпен сақалын саулалап, жөткірінді де бір-екі ырғалып, қомданып алды. Бұл — сөйлер кездегі ежелгі әдеті. Қайраты қайтып, қуаты кемісе де кәрі бүркіт әлі де бір қайқайтып соғар әлеуеті барын осы арада бір көрсеткісі келді*» (С. Жүнісов «Ақан сері»).

2. Теңеулер арқылы. Жыртқыш құстарды теңеулер арқылы образдау көркем шығарманың поэтикалық құндылығын арттырады. Мысалы, теңеулер арқылы жасалған құс атауларына байланысты сөздердің немесе сөз тіркестерінің жасалу тәсілдері мен жолдары төмендегідей:

1) Синтетикалық тәсіл:

а) *-дай, (-дей)* жұрнағының сөз соңына жалғанып, бір затты не құбылысты басқа затпен теңеу арқылы жасалады. Мысалы: «*Рәшида қанатын қомдап, ұшуға ыңғайланған лаиындай, қолға қонатын емес, елтілдеп ұшып жүр*» (З. Ақышев «Жаяу Мұса»).

ә) *-ше* жұрнағы арқылы жасалады: «*Шекер мойнын ит ала қаздың айғырындай созып, бүркітше түйіліп, бурадай шабынып: «Болмайды дегені не?»...*» (Ж. Аймауытов. Шығармалары).

2) Аналитикалық тәсіл:

а) *сияқты, тәрізді, бастанып* сөздерінің тіркесіп келуі арқылы. Мысалы: «*Мысқылышыл, әзіл-күлкісі бірде-бір тыйылмайтын Жиреніе тұлкімен ойнаған бүркіт сияқты. Ақырын бір алла біледі, – деп қаз көрген қаршыға бастанып, мойнын қылқан еткізді*» (М. Әуезов «Абай жолы»).

Сонымен қатар тілімізде эпитеттің де көркем образ жасауда өзіндік мәні зор: қаршыға көз, сұңқар дауысты, сұңқар азамат т.б. Мысалы: «*Маңдайы кере қарыс, қаршыға көз, әсем жіңішке, қою мұртты желге тотыққан қара торы жігітке қараған үлкен, сұлу көзінде албырттық та, мұңда бар...*» Осындағы қаршыға көз дегеніміз — өткірлі, жанарлы көз, демек образды суреттеуде сөйлем ішінде доминанттық қызмет атқарып тұр [11, 58].

Жыртқыш құс атауларының стильдік қызметін сөз еткенде, қаламгердің өзіндік қолданыстарына да тоқтала кеткен жөн. Қазақтар қыран құстарды өздеріне кие тұтып, қасиетті санап отырған. Осыған байланысты тілімізде бірнеше ұғым, түсініктер пайда болған. Осындай ұғым түсініктерді жекелеген авторлар өздерінің төл шығармаларында орында қолданып, айтар ойынын стильдік бояуын арттырып, нақтылай білген және қыран құстарды кие тұтып, қасиет санаған. Мысалы:

«...*Астындағы ақбоз тұлпарының тоқпақтай кекілінің үстіне көне заман гұрпымен «бақ құсы» — аппақ сүттей тұрымтайды отырғызып алған. Егер тұрымтай жсау көргенде қорқып ұшып кетпесе, батырдың жолының оң болары хақ. Ал жсау қарасын көргенде тұрымтай қаша жөнелсе, онда батырға бұл айқас қауіпті. Бақсы-балгерлер заманында жаман ырымнан сескеніп батырлар атының басын кейін бұрады*» (І. Есенберлин «Көшпенділер»). Демек, жоғарыдағы мысалдан шығатын қорытынды «тұрымтай» бұл тек жыртқыш құстың рөлін атқарып қоймай, тілімізде эвфемизмді туғызуда маңызы зор. Яғни жаугершілік замандағы батырлардың түсінігінде «тұрымтай» бақ әкелетін құс болып есептелінген. Осыған ұқсас, қазақтар теңге алу дәстүрін жорамалдап қыран құстармен байланыстырғанын төмендегі көркем шығармадағы мысалдан байқауымызға болады:

«– *Көргенім, өзім де талай құлағам да, талай ілгенмін, қазақтар осыны қайдан үйренді екен?*

– *Оны мен де білмеймін, сірә, қыран бүркіттен үйренген болар.*

– *Жерде жатқан жемді құстың бәрі де іліп әкете береді ғой, теңге алуды қазақтың бәрі бірдей*

неге біле бермейді?

— Құстың да бәрі бірдей емес, олардың да жердегіні аспаннан іле алмай қалбалақтап, сасқалақтап қалатындары аз емес. Қаймықтастан қалықтамай зуыл қағып аққан күйі келіп іле жөнелетін қырандар ғана. Қазақтардың ішінде де қалықтап қалбалақтайтын жағалтайы да, самғап келіп ілетін, қасқайып қайта көтерілетін қыраны да бар» (Ә. Әбішев «Найзағай»).

Құсбегілік — қазақтың тектілігін, жігіттердің серілігін, жүректілігін көрсететін өнер. Ата кәсібіміз бен салт-дәстүрімізді ұрпақтан ұрпаққа жалғайтын халқымыздың төл өнерін ЮНЕСКО ұйымы адамзаттың материалдық емес мәдени мұра тізіміне енгізген (Аддис-Абеба қаласы, Эфиопия, 28.11-02.12.2016) [12, 58]. Академик Ә. Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде» атты этнолингвистикалық сөздігінде құсқа қатысты атаулардың жалпы тізімінің өзінде 389 тілдік бірлік келтірілген, солардың әрқайсысы өз ішінен бірнеше түрге жіктеледі. Сөздікте олардың әрбіріне жеке түсіндірме берілген [13, 61]. Осылайша, қазіргі қазақ тілінің сөздік қорында ерекше орын алатын құс атауларының басым бөлігіне қатысты қызықты мәліметтерге этнолингвистикалық сөздіктің алпыс беті арналған. Мұның өзі қазақтардың тұрмысы табиғатпен етене жақын болғанын, адам өмірі мен құстар тіршілігі арасындағы тығыз байланысты айғақтай түседі.

Қазіргі антропоэлекті парадигма шеңберінде қарастырсақ, құс атаулары «ғалам бейнесі» ұғымы негізінде зерттеледі. Адамтану бағытында дамып жатқан заманауи зерттеулерде бұл термин этностың құндылықтар жүйесіне қатысты көзқарастары жиынтығын білдіреді, дүниетанымынан хабар береді. Бұл мәселе — енді бөлек тақырып.

Тіл білімінде сөз мағынасына толық лексика-семантикалық талдау жасау сөздің үш өлшемін қамтиды. Бір мағыналы немесе көпмағыналы сөз семантикасының құрылымын анықтау эпидигматикалық талдау деп аталады және сөздің ішкі мәндік құрылымын ашады, оның лексика-семантикалық варианттарының арасындағы байланыстарды анықтайды, лексикалық мағынаның типтерін, мағыналар ауыспалылығын, лексика-семантикалық варианттардың семалық құрамын, олардың семалық өзара әрекеттестігі түрлері мен тәсілдерін айқындайды. Сонымен эпидигма дегеніміз — қазіргі тіліміздегі көпмағыналы сөздің тарихи тұрғыдан қалыптасқан, бір-бірінен туындайтын мағыналарының сатылы жиынтығы. Мысалы: *Құс 1*. Дене пішіні әртүрлі, қауырсынды, қанатты, екі аяқты, тұмсықты, көбіне ұшып жүріп тіршілік ететін жәндік. *Құс 2*. Сән үшін және қауырсынын, етін, жұмыртқасын пайдалану үшін қолда өсірілетін, ауланатын құс [14, 33] деген сияқты талдана береді. Саятшылардың айтуынша, жалпы құс атаулы біріне-бірі қарама-қайшы жаратылған екі үлкен топқа бөлінеді. Оның бірі — желбесін құстар, екіншісі — тұяқты құстар.

Желбесін құс — етін, жұмыртқасын жеп, мамық жүнін шаруаға жарататын пайдалы құстар тобы. Тұяқты құстар — жаратылысынан түйсігі мол, сезгіш болғандықтан, аңшылық кәсіпке ең керектісі саналған. *Бүркіт, қаршыға, сұңқар* сияқты қыран құстар осы топқа жатады. Халқымыз қанаттыларды қорегіне қарай етпен қоректенетін, яғни еті жеуге жарамсыз, аң-құс аулауда пайдаланылатын «*жыртқыш құстар*» (*қыран, бүркіт, кезқұйрық, жапалақ, үкі, қарға, т.б.*) және жем-шөппен қоректенетін, сондықтан еті жеуге жарамды саналатын «*адал құстар*», яғни *тауық, қаз, үйрек, күрке тауық* сияқты үй құстары немесе жабайы құстар деп бөлген. Сондай-ақ түркі халықтарының танымында киелі құстар ретінде орныққан: *аққу, көк кептер, бүркіт, үкі, қарлығаш* сияқты орнитонимдерге қатысты қызықты танымдық мәліметтерді түрлі аңыз, айтыс, әңгімелерден де кездестіруге болады. Мысалы, түрік ғалымы Serkan Köse *Үкі* орнитонимінің түркі мәдениетіндегі орнын аңыздар негізінде сипаттап, бай тілдік материал ұсынған. Бұдан бөлек, тілімізде құстың «ұшу//кону» әрекеттеріне қатысты түсінілетін «*бақыт құсы*», «*көңіл құсы*», «*арман құсы*» сияқты коннотаттық мағыналары бар. Олардың сөзжасамдағы қолданысы ассоциативті мәні арқылы қабылданады. «Құс» сөзінің қатысуымен жасалып, қалыптасқан тілдік бірліктерді бір семантикалық өріс шеңберінде қарастырсақ, оған мыналар жатады: *Арман құсы. Аузымен құс тістеген. Бақыт құсы. Басынан құс ұшырмады. Бейбітшілік құсы. Дәулет құсы. Жортқан /жүгірген/ аң, ұшқан құс атаулы. Жыл құсы. Ит жүгіртіп, құс салды. Көлінен құсы ұшты. Көңіл құсы. Қиял құсы. Құсың құтты болсын, т.б.* [15, 36]. Тізімді жалғастыра беруге болады. Құсқа қатысты фразеологизм, мақал-мәтел, әсіресе поэтикалық қолданыстар саны мұнымен шектелмейді. Алайда мақсатымыз — олардың санын анықтау емес, мазмұнына үңіліп, мағыналық шеңберінің кеңеюіне тарылуы, яғни ауыспалы мәнде жұмсалуды сияқты құбылыстарға талдау жасау. Жалпы өзгеру, даму — тілдің табиғатына тән қасиет. Демек тіл-тілде сөз мағынасының да өркен жайып дамуы заңды. Бұл — тіл ұстанушының когнитивтік санасымен тығыз байланысты жүретін үдеріс. Сананың дамуына байланысты ұғым өрісі де ұлғаяды, ал ол сөз мағынасының дамуына әсер етеді.

Қорытынды

Қорыта келгенде, жыртқыш құс атауларына байланысты сөздердің стильдік қолданысы тіліміздегі лексикалық және грамматикалық заңдылықтардың сақталуына басты негіз болып табылады. Тіліміздегі құсбегілік кәсібінде қолданатын жыртқыш құс атауларына байланысты кездесетін тұрақты сөз тіркестер — басқа елдер (көбінесе батыс) тілдерінде аса ұшыраспайтын, тіпті кездеспейтін ерекше бір тілдік құбылыс. Ақын не жазушы болмасын шығармасында осы құс атауларына байланысты тұрақты сөз тіркестерін, мақал-мәтелдерді қолдана отырып, өзінің ойын, өзіне тән дүниетанымын оқырман қауымға әсерлі етіп жеткізеді. Қыран құстардың қайталанбас ерлігі, дүниетанымымызға тән ерекшелігі — күнделікті өміріміздің айқын көрінісі: мінез-құлқымыз, іс-әрекетіміз, кәсібіміз т.б. Бұдан шығатын қорытынды:

- этнолингвистикалық зерттеу мәселелерін халықтың сан ғасырлық тәжірибесінен түзілетін аялық білімімен сабақтастықта қарастыру — ұлттық болмыс пен діл сипатының ерекшелігін анықтауда және түсіндіруде айрықша басымдыққа ие болады;
- халқымыз көшпелі тұрмысында жабайы құстарды аулау, қолға үйрету, бағып-баптау ісін ежелден меңгергендіктен, құсбегілік қазақ танымындағы айрықша маңызды өнер түрі ретінде саналған;
- қазақ тіліндегі құс атаулары қатысуымен жасалған фразеологизмдер, паремиялар аксиологиялық әлем бейнесін құраушы негізгі тілдік материал болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Әлімбаев Р. Құстар тіршілігі / Р. Әлімбаев, Ж. Төреходжаев. — Алматы: Қайнар, 1972.
- 2 Ишкалова Г.И. Қазақ халқының дәстүрлі аңшылығы: тарихи-этнологиялық зерттеу (XVIII ғ. – XX ғ. басы). Филол. д-ры (PhD) ... дисс. / Г.И. Ишкалова. — Алматы, 2023. — 185 б.
- 3 Сейтимова А.И. Жыртқыш құстарды қолға үйретуде қалыптасқан тілдік бірліктер / А.И. Сейтимова, Е.Е. Түйте // TILTANYM. — 2023. — № 2 (90). — Б. 211-220.
- 4 Қазақ мақал-мәтелдері. — Алматы: Ана тілі, 1993. — 173 б.
- 5 Қалиев Ғ. Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы / Ғ. Қалиев, Ә. Болғанбаев. — Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. — 259 б.
- 6 Шанский Н.М. Современный русский язык / Н.М. Шанский, В.В. Иванов. — М.: Просвещение, 1987. — 191 с.
- 7 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі / І. Кеңесбаев. — Алматы: Ғылым, 1977. — 711 б.
- 8 Балақаев М. Қазақ тілінің стилистикасы / М. Балақаев, М. Томанов, Е. Жанпейісов, Б. Манасбаев. — Алматы: Дәуір, 2005. — 255 б.
- 9 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 10 томдық / Жалпы редакциясын басқарған А. Ысқаков. — Алматы, 1961.
- 10 Ишкалова Г.И. Қазақ халқының тіршілікке жүйесіндегі аңшылықтың рөлі (XIX–XX ғ. басы) / Г.И. Ишкалова, А.Б. Қалыш // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. — 2022. — № 1. — Б. 80–88.
- 11 Кәмалашұлы Б. Қазақ халқының салт-дәстүрлері / Б. Кәмалашұлы. — Улаан-Баатар: Китаб ХХК, 2013. — 475 б.
- 12 Хинаятұлы Б. Саятшылық / Б. Хинаятұлы, Қ.М. Исабеков. — Алматы: «Алматыкітап» ЖШС, 2007. — Б.11–13.
- 13 Екімыңжылдық дала жыры / Бас редактор Ә. Нысанбаев. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2000. — 752 б.
- 14 Сәдуақасұлы Ә. Ат баптау, құс салу, ит жүгірту / Ә. Сәдуақасұлы. — Алматы: Шартарап, 1998. — 128 б.
- 15 Ештаева Н.А. Қазақ және батыс тілдері / Н.А. Ештаева. — Алматы: Қазақ университеті, 2017. — 361 б.

А.И. Сейтимова, Е.Е. Түйте, Б.А. Калиев

Лексика казахского языка, связанная с обучением ловчих птиц охоте

В статье рассмотрены наименования слов, относящиеся к группе «Хищные птицы», употребляемые в прямом и переносном значениях, а также способы их образования. В языке функционирует достаточное количество устойчивых словосочетаний, пословиц, эпитетов, сравнений, которые появились в результате одомашнивания хищных птиц. Приведена тематическая классификация данной группы пословиц и поговорок, отражающая вопросы относительно страны, чести, единства, совести. Показана частотность употребления устойчивых словосочетаний, представляющих собой фразеологическую целостность, фразеологическую единицу, фразеологическую цепочку и их структурные особенности, место в обогащении словарного запаса. Кроме того, речь идет о том, что слова, относящиеся к названиям хищных птиц, стали языковой нормой, единым целым, приобрели символические свойства и стали

предметом авторского употребления, стилистической деятельности, сфера применения которых изначально возникла из буквального значения, или из определенного авторского употребления, и со временем была заменена различными языковыми приемами, грамматически закрепились, речь говорящего стала художественным инструментом. На примерах художественного произведения показана цель их употребления.

Ключевые слова: хищные птицы, беркут, сокол, сокол-балобан, птицеводство, казах, кочевник, пословицы и поговорки, фразеологизм, понятие, переносное значение, символ, эпитет, сравнение.

A.I. Seitimova, Ye.Ye. Tuyte, B.A. Kaliyev

Kazakh vocabulary associated with training birds of prey for hunting

The article discusses the names related to the group “birds of prey”, which are used in direct and indirect meanings, as well as the ways of their formation. The language has a significant quantity of collocations, proverbs, epithets, comparisons which appeared as a result of the domestication of wild birds. Not only the subject classification of this group of proverbs and sayings is given in the following work, reflecting questions concerning the country, valor, unity, and conscience, but also the usage of collocations representing phraseological integrity, phraseological unit, phraseological chain and their structural features, and its place in the vocabulary enrichment. Besides, the following work states the fact that the words related to the names of birds of prey have become a linguistic norm, a single unity, have acquired symbolic properties and have become the subject of author's usage, stylistic activity; the scope of which originally arose from a literal meaning, or from a certain author's usage, and over time has been replaced by various linguistic techniques, thus grammatically fixed, the speaker's speech has become an artistic tool. Fiction and imaginative writing are bright examples where the purpose of their usage is shown.

Keywords: birds of prey, golden eagle, falcon, saker falcon, birding, Kazakh, nomad, proverbs and sayings, phraseology, concept, figurative meaning, symbol, epithet, comparison.

Referenses:

- 1 Alimbaev, P., & Torekhodzhaev, J. (1972). Qustar tirshiligi [Bird life]. Almaty: Qainar [in Kazakh].
- 2 Ishkalova, G.I. (2023). Qazaq khalqynyn dasturli anshylygy: tarikhi-etnologialyq zertteu [Traditional hunting of the Kazakh people: historical and ethnological research]. Almaty [in Kazakh].
- 3 Seitimova, A.I., & Tuite, Y.Y. (2023). Zhyrtqysh qustardy qolga uiretude qalyptasqan tildik birlikter [Linguistic unities formed in connection with the reflection of the predatory bird domestication process]. Almaty [in Kazakh].
- 4 (1993). Qazaq maqal-matelderi [Kazakh proverbs]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 5 Qaliev, G., & Bolganbaev, A. (2006). Qazaq tilinin leksikologiasy men frazeologiasy [Lexicology and phraseology of the Kazakh language]. Almaty: Sozdik-Slovar [in Kazakh].
- 6 Shanski, N.M., & Ivanov, V.V. (1987). Sovremenniy russkii yazyk [Modern Russian language]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 7 Kenesbaev, I. (1977). Qazaq tilinin frazeologialyq sozdigi [Phraseological dictionary of Kazakh language]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 8 Balaqaeve, M., Tomanov, M., Zhanpeisov, Ye., & Manasbaev, B. (2005). Qazaq tilinin stilistikasy [Stylistics of the Kazakh language]. Almaty: Daur [in Kazakh].
- 9 Iskakov, A. (Ed.). (1961). Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. Almaty [in Kazakh].
- 10 Ishkalova, G.I., & Kalysh, A.B. (2022). Qazaq khalqynyn tirshilik qamy zhuiesindegi anshylyqtyn roli [The Role of Hunting in the Subsistence System of the Kazakh (XIXth – early XXth Centuries)]. *Qazaq ulttyq universitetinin khabarshysy. Tarikh seriesy — Bulletin of the Kazakh National University. The series is historical*, 1, 80–88 [in Kazakh].
- 11 Kamalashyly, B. (2013). Qazaq khalqynyn salt-dastyrleri [Traditions of the Kazakh people]. Ulaan-Baatar: Kitab KhKhK [in Kazakh].
- 12 Khinatyly, B., & Isabekov, K.M. (2007). Sayatshylyq [Hunter]. Almaty: “Almatykitap” ZhShS [in Kazakh].
- 13 Nysanbayev, A. (Ed.). (2000). Ekimynzhylidyq dala zhyry [A two millennia of Steppe song]. Almaty: Qazaq entsiklopediasy [in Kazakh].
- 14 Saduqasuly, A. (1998). At baptau, qus salu, it zhugirtu [Grooming a horse, hunting with a hunting bird, dog hunting]. Almaty: Shartarap [in Kazakh].
- 15 Eshtaeva, N.A. (2017). Qazaq zhane batys tilderi [Kazakh and Western languages]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].

Information about the authors

Seitimova, Aidana Ibraimqyzy — Doctoral student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: seitimova_a@mail.ru;

Tuite, Yeldos Yergazyuly — Assoc. Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: eldos_t_e@mail.ru;

Kaliyev, Bektursyn Amankulovich — Assoc. Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: Kaliyev-69@mail.ru.

М. Қонқал^{1,2*}, Н.Г. Шаймердинова¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Astana International University, Астана, Қазақстан
(E-mail: meruyertkonkal@gmail.com, : nurila1607@mail.ru)

Қазақстандағы саны аз және жойылу қаупі бар түркі тілдеріне жүргізілген социолінгвистикалық зерттеу нәтижелері

Мақалада Қазақстан аумағындағы саны аз және жойылып бара жатқан түркі тілдес халықтардың ана тілін қолдану деңгейі мен ұрпақтан-ұрпаққа берілуі мәселесі зерттелген. Мақаланың мақсаты — түркі тілдес ұлт өкілдерінің ана тілін әлеуметтік ортада қолдануы мен тілдерді дамыту мәселесін қарастыру. Зерттеу барысында Қазақстандағы саны аз және жойылу қаупіндегі түркі тілдес этностар арасында социолінгвистикалық сауалнама жүргізіліп, нәтижелері ұсынылды. Зерттеу нәтижелері ұлт өкілдерінің жасы, жынысы және ана тілін қолдану аясына, салт-дәстүрлерінің сақталу деңгейіне негізделеді. Тілдердің жойылу себептеріне әкелетін және қолданылу аясын тарылтатын әртүрлі факторлар келтірілген. Сонымен бірге мақалада этностар арасында жүргізіліп отырған сауалнама нәтижелері егжей-тегжейлі талданған.

Кілт сөздер: саны аз тілдер, жойылу қаупіндегі тілдер, түркі халықтары, сауалнама, анализ, социолінгвистика.

Kipicne

Тілдердің сөйлеушісінің азаюы мен жойылып кетуіне алып келетін көптеген саяси факторға, соғыс жылдары, қуғын-сүргін, жер аудару, әртүрлі табиғи апаттардың болуы, мәдени-экономикалық себептердің салдарынан туындайтын әртүрлі факторлар болып табылады. Сондай-ақ саны аз тілдердің қолданылу аясының тар болуы, экономикалық мәселелер ана тілінің қолданысының ареалын шектеулі болуына алып келуі мүмкін. Осы орайда Кристал өзінің классификациясында тілдердің жойылуында физикалық және мәдени факторлардың айырмашылығына назар аударады. «Оның ішінде физикалық факторлар негізінде жер сілкінісі болуы, су тасқыны салдары, цунами т.б. табиғи құбылыстары, мәдени фактор негізінде салт-дәстүрлер, рәсімдер, әдет-ғұрыптар мен жалпы өмір салтының да тілдердің өмір сүру ортасына тікелей байланысты бола отырып адамдардың яғни тілдердің азаюы мен жойылу себептеріне әкеліп соғады», – деді [1].

Тіл — мәдени мұраның тасымалдаушысы, ал тілдік бірлік — ұлттық бірліктің мәдени негізі. Тіл мен жазу ел құрудың негізгі элементтері, ұлттық мәдениеттің негізгі тасымалдаушысы мен символы, ұлттық бірегейліктің буыны болып табылады. Қазақстан — көпұлтты мемлекет. Көпұлтты және көптілді ел ортақ тілі ретінде кең әлеуметтік маңызы бар тілді таңдай отырып, елдегі өмір сүріп жатқан барлық ұлттар мен этникалық топтардың ана тілінде сөйлеуіне ешқандай тосқауыл қоймайды. Қазақстанның кең байтақ даласында көптеген ұлттар мен ұлыстар бейбіт мекен етіп жатыр. Мемлекеттік тіл — қазақ тілімен қатар қарым-қатынас тілі ретінде орыс тілінің қолданылуы елдегі басқа ұлт өкілдерінің де қатынас тілі деуге болады. Қазақстанға қоныс аударған түркі тілдес халықтардың басым бөлігі дерлік кеңестік кезеңнен кейінгі халықтар болғандықтан этностар арасындағы орыс тілінің қолданысы өте ауқымды [2].

Зерттеудің негізі болып отырған Қазақстан аумағындағы түркі тілдес халықтардың ана тілінің ұрпақтан-ұрпаққа берілуі мен әлеуметтік ортада, қоғамда қолданылу деңгейі мәселесі. Түркі тілдес халықтар тілдері әлемдік кеңістікте аса зор мәнге ие. Түркі тілдері — түркі әлемі мәдениетінің тасымалдаушысы, негізгі мәдениет пен түркі тілдес ұлттар бірлігінің маңызды символы деуге болады. Сонымен қатар барлық әлем тілдері сияқты тілге қауіп төну мәселесі түркі тілдерін де айналып өтпейді. Әлемдегі түркі тілдерінің қауіптілік жағдайы ұлт өкілдерінің географиялық орналасуы мен тұрғылықты жеріндегі ана тілінің қолданысына тікелей байланысты [3].

Әлемдегі ең ірі Ethnologue тілдер каталогының мәліметтері бойынша әлемде 7000-нан астам тіл бар [4]. Олардың жартысы ана тілінен айрылған. Түркі әлемінің өзіндік ерекшелігі лингвистикалық және мәдени-тарихи жоспардың әртүрлі бағыттарында зерттеледі. Ежелгі түркі тілінің грамматикалық

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: meruyertkonkal@gmail.com

құрылымынан бастап тілдік өзекті тақырыптардың барлығы М. Ердал, Роно Таш, Л. Йохансон, Е. Чата, И.В. Кормушин және т.б. ғалымдардың назарын аударып келеді. Ғалымдардың пайымдауынша әлемнің көптеген бөліктерінде ғасырдың аяғында тілдердің біршамасы жоғалып кету қаупінде. Саны аз және жойылып кету қаупіндегі түркі халықтардың тілінің бірегейі қарайым, қарашай, балқар, хакас, долған, құмық, шор, саха, қырым татарлары, чуваш, тува, тофа, ноғай тілдері де осы мәселеге тап болып отыр [5]. Соңғы жылдары әлсіз тілдердің жойылып кетуі — мәдени өзгерістерге үлкен сынақ және адам байлығының жоғалуына әкеліп соқтыруы мүмкін. Сонымен қатар, тілдің жоғалуы сол тілді сөйлеуші топтардың жоғалып кетуіне әкеледі. Тіл — ана тілін ойлау тәсілінің тікелей көрінісі. Тілдің жоғалуы адамның ойлау тәсілін жеңілдетуді күшейтеді, адамның ойлау тәсілінің деградациясына әкеледі, адамзат үшін бұл өте қауіпті үрдіс. Жойылып кету кету қаупі төнген тілдер, яғни сөйлеушісі азайған, тілдің қолданылу функциялары аз, жеткіншек ұрпақ қолданбайтын және екі-үш ұрпақ ішінде жойылу қаупі бар тілдер [6]. Ана тілін қолдану функциясымен байланысты көптеген факторларды атауға болады, мысалы, ана тілінде сөйлейтін халқының үлесін жоғалту, тілдік қауымдастықтардағы ана тілінің үлесі, адамдардың ана тілін қолдану қабілеті, ана тілін қолдану ауқымы, этникалық топтардың тілдік тұжырымдамасы және тілдік құрылымдық жүйенің төмендеуі. Бренцингер жалпы тілдің көзқарастар саясатын екіге бөледі, яғни мемлекеттік тілдік көзқарастар және оның ішіндегі ұлттар өкілдерінің ана тіліне қатынасы [7]. Бүгінгі таңда мәдениеттердің араласуы мен ортақ этностықтың ұлғаюы мәдени және ұлттық дамудың ортақ заңдары екенін толық түсінуіміз керек. Әлемдік тіл және ұлттық даму заңы тұрғысынан тіл әрқашан көптілділікте дамиды, ал мәдениет қарым-қатынаста дамып, өзгереді [8]. Осы ретте кейбір анахронизмдер азайды немесе тіпті жойылды, кейбір тілдер, бірнеше этникалық топтар үшін мәдениеттер, ортақ халық, ортақ тіл қоғамның дамуымен көбірек дамиды, әртүрлі ұлттық тілдер аз болады. Бұл мәдени және ұлттық дамудың тарихи заңы, барлық ұлттардың негізгі мүдделеріне жауап беретін тарихи прогресс. Әрине, бұл өте ұзақ тарихи процесс [9].

Саны аз тілдердің ана тілінде сөйлеуі мен жазуы саны аз этностардың күнделікті өмірінің маңызды коммуникативті құралы, сонымен қатар ұлттық мәдениеттің маңызды тасымалдаушысы және эмоциялардың байланысы, сонымен қатар елдің құнды мәдени ресурсы болып табылады [10].

Тілдің өміршендігінің ең бірінші көрінісі — сөйлеушісінің болуы. Қазіргі таңда Қазақстанда эзербайжан, түрік, қарайым, құмық, ноғай, татар, өзбек, ұйғыр, түркмен, чуваш, қырым татарлары, хакас, долған, қарашай, гагауыз, саха, башқұрт, ахысқа түріктері т.б. 25-тен астам түркі тілдес халықтар өмір сүруде. Түркі тілдес ұлт өкілдері әр түрлі аймақтарда орналасқан. Қазақстан халқының ұлттық санағының соңғы мәліметтеріне сәйкес кейбір ұлттар арасында өсім және сәйкесінше кему де байқалады [11]. Түркі тілдес халықтар Қазақстан жеріне сталиндік репрессия, соғыс жылдарында, күштеп депортациялау және түрлі жағдайларда қоныс аударған [12]. Этникалық топтардың халқын мәжбүрлеп қоныстандыру, олардың бұрынғы отандарының нақты жойылуына себеп болды. Жер аударылғандардың басым бөлігі қарапайым адамдар және олардың жартысы кішкентай балалар болса, екінші жартысы негізінен әйелдер мен қарт адамдар болды.

Әдістері

Осы зерттеу барысында Қазақстандағы саны аз және жойылу қаупіндегі түркі тілдері: қарашай, балқар, құмық, ноғай, қырым татарлары, хакас, гагауыз, саха тілдері қарастырылып, ұлт өкілдері арасында сауалнама жасалып және сұхбаттасу жүргізілді. Сауалнама және сұхбаттасу нәтижелерін талдай келе Қазақстандағы түркі тілдес халықтардың өз ана тілін қаншалықты жиі қолданатыны және тілдердің өмір сүру деңгейі мен оларды сақтап қалудағы негізгі мәселелер талданды.

Зерттеу жұмыстың тәжірибесінде мәліметтерге қол жеткізу үшін зерттеуде докторант және ғылыми жетекшісі тарапынан дайындалған 27 категориялық сұрақты қамтитын 5 фактордан: *қатысушы туралы жалпы мәлімет, мекенжайы мен қоныс аудару себептері, білімі және тілдік бөлім, діні мен мәдениетінен тұратын «Әлеуметтік-лингвистикалық зерттеу»* тақырыбында сауалнама жүргізілді. Сынақтан өткізу барысында сауалнама сұрақтары мамандар тарапынан сенімділік көрсеткіші сынақтан өтіп, негізделген. Сауалнаманы онлайн жүргізуге ыңғайлы болу үшін Гугл формасында құрастырылды және кейбір қарт кісілер үшін қиындық туғызатындықтан сауалнаманың қағаз нұсқасы дайындалып жүргізілді [https://rb.gy/qhy4yt]. Алынған мәліметтерге сапалық зерттеу анализдері негізінде талдау жасалды. Сауалнамаға түрлі этнос өкілдерінен қатысушылардың 49-ы ер және 55-і әйел болды. Жүздік фреканс көрсеткіштерінде ер қатысушылар саны 52,8 % және 47,2 % әйелдерді құрайды (1-кесте).

Респонденттердің гендерлік таралымы

Жынысы	f		%
Әйел	55		52,8
Ер	49		47,2
Жалпы саны	104		100,0

Яғни зерттеуге қатысушылардың саны жынысы тұрғысынан тепе-теңдікті сақтағандықтан, зерттеудің шынайылық көрсеткіші жоғары деп бағаланады.

Деректердің жинақталуы және нәтижелері

Саны аз және жоғалып бара жатқан түркі тілдерін зерттеуге арналған біздің сауалнамamızда этникалық топты құрайтын халық санының азаюымен қатар, әрбір нақты тілге қатысты қолданушысының болуы да маңызды.

Тілдерге қауіп төну дәрежесі қолдану саласының деңгейіне орай бірқатар критерийлермен анықталып отырады. Қауіпті бағалауға көмектесетін критерийлерді 1991 жылы Фишман бастапқыда сегіз критерий және 2003 жылы ЮНЕСКО тоғыз критерий, сондай-ақ, Льюис пен Симонс 2010 жылы бірнеше бөлімшеден тұратын он критерий ұсынды. Осы бағалау критерийлерін салыстыра отырып, 2012 жылы Дүйер жойылып кету қаупі төнген бағалау критерийінің он екі нұсқадан тұратын нұсқасын жасады.

Осы мақалада Қазақстандағы саны азайған және жойылу қаупі бар деп танылған түркі тілдерінің жағдайы қарастырылған. Осы бағытта деректер жинақталып, сауалнама және сұхбаттасу нәтижелері ұсынылған.

Тілдердің әлеуметтік-лингвистикалық зерттелуіне бағытталған сауалнамаға Шығыс Қазақстан, Алматы, Батыс Қазақстан, Атырау, Маңғыстау, Ақмола, Түркістан, Жамбыл, Қостанай, Қызылорда, Ақтөбе облыстарынан жалпы саны 8 ұлт өкілінен 104 адам қатысты. Олардың ішінде 53 қырым татары, 3 тува, 13 қарашай, 39 балқар, 3 саха, 2 құмық, 3 ноғай, 1 хакас этносының өкілі.

Сауалнаманың **I-бөлімінде** қатысушы туралы жалпы мәліметтер: ұлты, жасы, тұрғылықты мекенжайы мен азаматтығы сұралады. Зерттеуге қатысушылардың жасы 15-75 жас аралығын құрайды. Бұл жас аралығы сауалнамада берілген жас шектеулеріне сай келетіндіктен, зерттеу анализдерінің жарамдылық көрсеткішін арттырады.

Сауалнама сұрақтарын категориялық талдау нәтижесінде **II. Мекенжайы мен қоныс аудару себептері** бөлімінде берілген жауаптарға сәйкес, қатысушылардың көпшілігі Қазақстанда дүниеге келген және қатысушылар тұрғылықты мекенжайын өзгертпеген. Сауалнамаға қатысушылардың *отбасылары ҚР-на қашан және қандай себеппен қоныс аударғандығын* анықтау нәтижесінде берілген жауаптарға сүйенсек, Қазақстанға қоныс аудару кезеңі 1937-1984 жылдар аралығын қамтиды. Қоныс аудару себептері 1937-1938 жылдар аралығындағы сталиндік қуғын-сүргін және репрессия, Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңіндегі депортация, тың және тыңайған жерлерді игеру мақсатында, өз еркімен және жұмыс барысымен көшіп келгендер. *«Сіздің жанұяңызда шетелге көшіп кеткендер бар ма?»* деген сұраққа 12 респондент «ия» деп жауап береді. Жанұя мүшелерінің, әсіресе қарт кісілердің туған отанына оралуы, сонымен бірге орта жастағы туыстары оқу-жұмыс барысында кеткендіктері айтылады. Біршамасы Ресейге, Қарашай-Черкесс Республикасына, Германияға, Түркияға, Америка Құрама Штаттары мен Молдоваға қоныс аударған (2-кесте).

Респонденттердің туыстарының шетелдерге көшу жағдайы

Жауаптар	f		%
Ия	12		11,5
Жоқ	92		88,5
Жалпы саны	104		100,0

Социолінгвистикалық сауалнаманың **III. Біліміңіз** бөліміндегі берілген жауаптарды талдайтын болсақ: *«Білім алу тіліңіз қандай?»* сұраққа барлық сауалнамаға қатысушылардың 1-еуі ғана толықтай қазақ тілінде білім алса, қалған 103 қатысушы орыс тілінде білім алған. Атқаратын қызметі мен кәсібін

талдау барысында жұмыссыздар мен үй шаруасындағы әйелдер саны және зейнеткерлер басымдық танытуда. Одан кейінгі орында студенттер мен оқушылар болса, қалған пайыздық көрсеткіштерді бухгалтер, мемлекеттік қызметкер, мұғалім және жеке кәсіпкерлер мен әншілер құрайды.

Сауалнаманың **IV. Тілдік** бөліміндегі *«Сіз ана тіліңізді қаншалықты жиі қолданасыз?»* сұрағына сауалнамаға қатысушы түркі тілдес ұлт өкілдерінің 10,2%-ы үлкендер арасында, туыстарыммен қарым-қатынас жасауда, 18,3 %-ы жиі қолданбаймын, 8,3%-ы тек отбасында қолданатындарын және 22,3 %-ы мүлдем қолданбайтынын айтқан. Бұл пайыздық көрсеткіштер ұлт өкілдерінің ана тілін қоғамда көп қолданбайтынын, яғни, ана тілі отбасында және туыстарымен қатынаста ғана қолданумен шектелетіндігін көрсетеді (3-кесте).

3 - к е с т е

Респонденттердің ана тілін қаншалықты жиі қолдануы

Жауаптар	f		%
Отбасында	9		8,3
Туыстармен	11		10,2
Әрдайым қолданамын	42		40,9
Жиі қолданбаймын	19		18,3
Мүлдем қолданбаймын	23		22,3
Жалпы саны	104		100,0

«Өз ана тіліңізде сөйлеген кезде қай тілдердегі сөздерді қосасыз?» сынды категориялық сұраққа 2,8 %-ы қазақ тілінен; 95,8 %-ы орыс тілінен; 1,4 %-ы түрік, ағылшын тілдерінің сөздерін қосатындығын айтқан.

Сонымен қатар мәдени, бұқаралық ақпарат құралдары тілдеріне қатысты *«Сіздің тұратын еліңізде ана тіліңізде газеттер, журналдар, кітаптар шыға ма?»*, *«Сіздің ана тіліңіздегі телехабарлар бар ма?»* деп сұралғанда респонденттердің 95,8 %-ы *«жоқ»* деп жауап берсе, 0,1 %-ы ана тіліндегі телехабарлар шықпайтындығын, бірақ, басқа шет мемлекеттерде газет-журналдар шығарылатынын және сол елдерге барғанда алып оқитындарын, сондай-ақ Қазақстанға келгенде мәдени орталықтарда жиналып, жексенбілік мектептер сабақтарында талқылайтындарын айтады.

Социолінгвистикалық сауалнаманың **V. Дін және мәдениет** бөліміндегі *«Сіздің ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарыңыз сақталды ма?»* деген сұраққа қатысушылардың 37,5 %-ы «иә» деп жауап берсе, 4,2 %-ы білмеймін, 4,25 %-ы ауылдық жерлерде тұратын қарт туыстарының арасында сақталғанын айтса, 4,2 %-ы «жоқ» деген жауапты таңдаған. Осы орайда *«Сіздің отбасыңызда қандай этникалық салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар қолданылады?»* сұрағына әр ұлт өкілі ұстанатын әдет-ғұрыптарымен, салт-дәстүрлерімен бөліскен. Атап айтатын болсақ, қырым татарлары Хыдырлез, қыз ұзату салтын ұстанса, құмық ұлтының өкілдері Наурыз мейрамы, Айран күн мерекелерін тойлайтындығы белгілі болды. «Хыдырлез» — қырым татарларының молшылық пен берекені білдіретін ұлттық мерекесі. Мерекенің атауы бүкіл әлемді аралап, адамдарға көмек көрсетуші мұсылман әулиелері Қыдыр мен Ілиястың есімдерінен шыққан. Қырым татарлары арасында мамыр айының басында осы мереке атап өтіледі. Айтарлық, бұл мереке Қырымда жыл сайын салтанатты түрде атап өтіледі, қырым татар халқының мәдениетін, тарихын, өмірін баяндайтын көрмелер, ұлттық спорттық ойындар көрсетіліп, халық әндерін айтып, би билеп, ұлттық тағамдар әзірленеді. Адамдар егіннен мол астық алуға, молшылық болуға дұға жасайды. Хыдырлез дәстүр бойынша қырым татар халқының шығармалық, сәндік, қолданбалы өнерінің көрмесі [13]. Түркі тілдес халықтардың тілдерімен қатар ұстанатын дәстүрлері, мерекелерді тойлауында да көптеген ұқсастықтар бар. Сауалнамаға қатысушылар барлық түркі халқына ортақ Наурыз мерекесін, Құрбан айт мерекесін тойлайтынын және келін түсіру мен бала дүниеге келгендегі барлық дәстүрлерді ұстанатындығын анық көрсеткен. Ал, ноғай ұлтының өкілі ұлттық дәстүрлерді ұстанбайтынын, ұмытып қалғанын жеткізді.

Қазақстан аумағындағы тұрып жатқан түркі тілдес ұлттардың қазақ дәстүріне сіңісіп, мәдениетінен тыс қалмағандығын да байқауға болады. Түркі мәдениеті тоғысатын, барлық түркі халықтарына тән жаңа күннің бастауы, Ұлыстың ұлы күні Наурыз мерекесін барлық түркі тілдес ұлт өкілдері дерлік тойлайтындығы байқалды. Айта кетерлік бір жағдай, жүргізілген зерттеулерден байқағанымыздай, түркі халықтарының басқа түркі ұлының өкілдерімен отау құрып, дәстүрінің араласуы да кездеседі [14]. Сонымен бірге қазақ халқының тарихи тартыс ойыны бәйге, отау құрумен байланысты сырға салу,

қыз ұзату, беташар, келін түсіру, құда түсіру, жас баланы қырқынан шығару, көрімдік беру, тойбастар сынды дәстүрлерін ұстанатынын айтқан.

Қатысушылардан қандай дінді ұстанатындығы туралы сұралғанда, 70 %-ы ислам дінін, 12 %-ы православ, 12 %-ы будда, 8 %-ы христиан діндерін ұстанатынын, ал ислам дінін ұстанушылар барлық діни ғұрыптарды ұстанамын деп жауап берген (4-кесте).

4 - кесте

Респонденттердің діни таралымы

Жауаптар	f		%
Мұсылман	70		67,4
Христиан	7		6,7
Будда	13		12,5
Православ	14		13,4
Жалпы саны	104		100,0

Сауалнамаға қатысушы респонденттер *ана тіліндегі халық ауыз әдебиеті үлгілері, ертегілер, аңыздар, мифтер, тарихи поэмаларды білесіз бе?* деген сұраққа 20,8%-ы білмеймін деп жауап берсе, 79,2%-ы әртүрлі халық ауыз әдебиеті шығармалары, ертегілер, аңыздар, тарихи поэмаларды білетінін айтып, атауларын келтірген. Мысалы, қырым татары өкілдері «Арзы қыз» («Арзы қызы»), «Аю-Даг» туралы аңыз-әңгімелерін білетінін айтқан. Арзы қыз — көрікті де қылықты, қас сұлу қырым қызы болады. Қыздың бойжеткен шағында тұрмысқа беру үшін салтанат құрылып, той басталады. Ал, Арзы қыз ауыл ішіндегі өзінің сүйікті орны субұрқаққа барып, онымен қоштаспақшы болған сәтінде, қас-көйлер ұрлап кетеді. Қызды Стамбулға күндікке сатады. Бір жылдан кейін Арзы қыз ұл табады. Бірақ баланың өмірге келуі өзінің еркіндігіне, туған жеріне, әке-шешесіне деген сағынышын баса алмайды, ақырында қыз бөбегімен Босфорға құлап кетеді. Сол күннен бастап әр жыл сайын осы күні әлгі субұрқақтың басына қолында баласы бар пері қыз келіп су ішіп тұрады деген аңыз бар [15]. Сондай-ақ, «Аю-Даг» қырым халқының махаббат пен сүйіспеншілік туралы аңыздарының бірі.

Тува өкілі өзінің ана тіліндегі «Мой друг золотой Олень», «Золотой мальчик» повесін, «Золотая птичка» туындыларын, балқар ұлтының өкілі «Арбаз», «Сосруйбо», «Соорий сарқырамасын», ағайынды қыздар туралы «Лейла и Фатима» аңыз-әңгімелерін, қарашай ұлты өкілі «Қожа» ертегісін, «Хамят» поэмасын және әр түрлі мақал-мәтелдерін, құмық өкілі Ирчи Казак романдарын, «Мен Охтеммен», «Друзья Пастуха» ертегісін, «Хитрый байбурак», «Сорок братьев» шығармаларын білетінін айтқан. Әр ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа жетіп келген халық ауыз әдеби туындылары, аңыз-әңгіме, ертегілері бар. Бірақ, осы түркі халықтарының арасындағы махаббатқа, достыққа, туған жерге қатысты шығармаларында, тіпті ертегілерінде де ұқсастықтар барын көре аламыз.

Зерттеу сұрақтарының соңында *«Сіз өз жауаптарыңызға тағзы нені қосқыңыз келеді?»* бөлімінде сауалнамаға қатысушылар ана тілінің қолданылуы, сақталу мен тілді ұрпақтан ұрпаққа жеткізудегі негізгі мәселелерге қатысты өз ойларын білдіреді. *«Мен ана тілімді жақсы көремін, құрметтеймін және ана тіліміздің басқа тілдер сияқты тірі болғанын қалаймын. Біздің тарихымыз сақталмаса келешегімізде болмайды», «Мен қазақ тілін түсінемін, ол қарашай тіліне өте ұқсас келеді. Егер астанамызда 3-4 қарашай отбасы тұратын болса, біз бір-бірімізбен ана тілімізде қарым-қатынас жасайтын едік. Олай болмағандықтан ана тілінде қатынас аз, қарашай тілінде берілетін телехабарлар, мәдени орталықтар, тіпті газеттерде шығарылмайды. Сондықтан біз тілді ұмыта бастаймыз», «Барлық адамның ұлтына, жынысына, жасына қарамастан алға жылжу өте маңыды»* сынды пікірлерімен бөлісті.

Қорытынды

Зерттеу жұмысындағы социолінгвистикалық сауалнама нәтижелері көрсеткендей Қазақстандағы саны аз және жойылу қаупіндегі тілдер өкілдері өз ана тілдерін отбасында, туған-туыстары арасында қарым-қатынас тілі ретінде қолданса, қазақ тілі мен орыс тілін мектептер мен мемлекеттік мекемелерде, жұмыс орындарында, әлеуметтік ортада жиі қолданылатындығы байқалады.

Сонымен қатар, саны аз және жойылу қаупіндегі тілдер сөйлеушілері білім алу, жұмыс жасау, қоғамда қатынас жасау тілі ретінде орыс тілін басымдылықпен қолданатындығын көрсетеді. Тіпті аудандар мен қала тұрғындарының тілдік-мәдени орталықтарының жоқ болуы, оқу және әдеби жазба материалдары, телебағдарламалар, газет-журналдар өз ана тілдерінде шығарылмайды. Мұның бәрі

саны аз және жойылу қаупіндегі түркі тілдерінің қолданысын төмендетеді, ал кейбір адамдар осы себептерге байланысты тіпті ана тілін ұмытып қалғандығын алға тартады. Көптеген шынайы тілдік құбылыстар мен олардың құрамындағы бай мәдени құбылыстар тез жоғалады. Бұл жағдайлар түркі тілдерінің мұрасы мен дамуында үлкен дағдарысқа әкеліп соқтырады, ал тілдердің жойылып кету қаупі жақындай түседі.

Зерттеу барысында сауалнамаға қатысқан және сұхбат берген респонденттер жауабынан байқағанымыздай, олардың ана тіліне деген сүйіспеншілігін, оны келесі ұрпаққа беруге үміттенетіндігін, ана тілінің болашағынан үмітті екендігін көре аламыз.

Кез келген ұлттың өкілдері өз ұлтының көркем тарихы мен мәдени дәстүрлерін әдет-ғұрыптарын, өмір салтын құрметтейді. Осы теңдессіз құндылықтарды келесі ұрпаққа жеткізу үшін ана тілінің маңызы алғашқы орында. Әр халық ұлттық тіл мен мәдениеттің болуы мен дамуына алаңдайды, олар толығымен қалыпты болуы және сақталуы керек. Мемлекет елдегі барлық ұлттар мен ұлыстарды, саны аз этнос өкілдерінің салтын, әдет-ғұрыптарын құрметтеу және мәдени әртүрлілікті сақтау қағидаттарына сәйкес қорғауы және қолдауы керек. Мәдениеттердің араласуы және этносаралық қауымдастықтың ұлғаюы барлық этникалық топтар халықтарының негізгі мүдделеріне, мәдени және ұлттық даму заңдарына сәйкес келетін тарихи прогресс болып табылады.

Қазіргі заманғы ғылыми-техникалық білімді оқытуға, сонымен қатар саны аз және жойылу қаупіндегі тілдердің дәстүрлі мәдениетін мұрагерлікке, дамытуға және жаңашылдыққа баса назар аударатырып, сапасын үнемі жетілдіріп отырса, осылайша тілдік мәдениеттері мұра болып, дами алады, өскелең ұрпақтары өз ұлтының дәстүрлі мәдениетін сақтайды. Шын мәнінде, осы аталған түркі тілдес халықтардың ана тілдері мен жазулары білім беру, әдебиет, өнер, журналистика, баспа ісі, радио, кино және теледидар, электронды БАҚ және т.б. салаларда кеңінен пайдаланылса және халық тілдерімен алмасуда кеңінен қолданылса, елдегі барлық түркі тілдес халықтардың мәдени өмірі бай және алуан түрлі болар еді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Crystal D. *Language Death* / D. Crystal. — London: Routledge. — 2000. — P. 167–169.
- 2 Fierman W. *Language and Education in Post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-Medium Instruction in Urban Schools* / W. Fierman. — *The Russian Review*. — 2006. — P. 65, 98–116.
- 3 Johanson L. *Discoveries on the Turkic Linguistic Map* / L. Johanson. — Stockholm. — 2000. — P. 5.
- 4 *Ethnologue: Languages of the World*. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://store.ethnologue.com/>.
- 5 Moseley C. *Atlas of The World's Languages in Danger* (Ed.) / C. Moseley. — Paris: UNESCO Publishing. — 2010.
- 6 Eker S. *Tehlikedeki türk dilleri III / Endangered turkic languages III* / S. Eker, Ü.Ç. Şavk // *International Turkic Academy International Hoca Ahmet Yesevi Turkish-Kazakh University*. — Ankara-Astana. — 2016. — P. 1–4.
- 7 Brenzinger Matthias et al. *Language vitality and endangerment* / Matthias Brenzinger. — Paris, UNESCO Ad Hoc Expert Group Meeting on endangered languages. — 2003. — Accessed mode: <http://www.unesco.org/culture/en/endangeredlanguages> (Accessed: 09.08.2023).
- 8 Smith Anthony D. *States and homelands: the social and geopolitical implications of national territory* / Anthony D. Smith // *Millenium: Journal of International Studies*. — 1981. — 10 (3). — P. 187–202.
- 9 Baker C. *Attitudes and language* / C. Baker. — Clevedon: Multilingual Matters. — 1992.
- 10 Bhavna D. *Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power* (London, Routledge) / D. Bhavna. — 2007.
- 11 Итоги национальной переписи населения 2021 года в Республике Казахстан: стат. сб. — [Электронный ресурс]. — Астана, 2021. — Режим доступа: <https://stat.gov.kz/national/2021/>. (Дата обращения: 09.08.2023).
- 12 Международный проект «Взаимодействие тюркских языков и культур в постсоветском Казахстане». — 2014–2017. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://tyurki.weebly.com/>. (Дата обращения: 09.08.2023).
- 13 Куртиев Р.И. *Календарные обряды крымских татар* / Р.И. Куртиев. — Симферополь: Крымучпедгиз, 1996. — С. 65.
- 14 Жолдасбеков М. *История, язык и этнокультура тюркских народов Казахстана* / М. Жолдасбеков, Н. Шаймердинова, М. Калдыбаев, Р. Каликов, Б. Жиёмбай, А. Диханбаева. — Нур-Султан: Free Flight, 2020. — С. 79.
- 15 Кудаш С. *Крымские эскизы* / С. Кудаш // *Октябрь*. — 1939. — № 1. — С. 20.

М. Конкал, Н.Г. Шаймердинова

Результаты социолингвистического исследования малочисленных и исчезающих тюркских языков в Казахстане

В статье рассмотрен вопрос об уровне использования и передаче из поколения в поколение родного языка малочисленных и исчезающих тюркоязычных народов на территории Казахстана. Целью статьи является изучение вопросов о развитии языков и использовании родного языка представителями тюркоязычных национальностей в социальной среде. В ходе исследования был проведен социолингвистический опрос среди тюркоязычных этносов Казахстана, малочисленных и находящихся на грани исчезновения. В результате исследования авторы учитывали возраст, пол представителей этноса и сферу употребления родного языка, а также уровень сохранения традиций и обычаев. Приведены различные факторы, приводящие к разрушению языков и сужающие сферу их применения.

Ключевые слова: малочисленные языки, языки, находящиеся на грани исчезновения, тюркские народы, анкетирование, анализ, социолингвистика.

M. Konkal, N.G. Shaimerdinova

Results of a sociolinguistic study of vulnerable and endangered Turkic languages in Kazakhstan

In the article the issue of the level of use and transmission from generation to generation of the native language of the vulnerable and disappearing Turkic-speaking peoples in Kazakhstan was considered. The purpose of the article is to consider the issues of language development and use of the native language by representatives of Turkic-speaking nationalities in the social environment. In the course of the study, a sociolinguistic survey was conducted among the Turkic-speaking ethnic groups of Kazakhstan that are vulnerable and on the verge of extinction. The results of the study are based on the age, gender and sphere of use of the native language, the level of preservation of traditions and customs. Various factors leading to the causes of the destruction of languages and narrowing the scope of their application are given. The article also analyzes in detail the results of the survey conducted between ethnic groups.

Keywords: vulnerable languages, endangered languages, Turkic peoples, questionnaire, analysis, sociolinguistic.

References

- 1 Crystal, D. (2000). *Language Death*. London: Routledge. 167–169.
- 2 Fierman, W. (2006). Language and Education in Post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-Medium Instruction in Urban Schools. *The Russian Review*, 65, 98–116.
- 3 Johanson, L. (2000). *Discoveries on the Turkic Linguistic Map*. Stockholm.
- 4 Ethnologue: Languages of the World. Retrieved from <https://store.ethnologue.com/>.
- 5 Moseley, C. (2010). *Atlas of The World's Languages in Danger* (Ed.). Paris: UNESCO Publishing.
- 6 Eker, S., & Şavk, Ü.Ç. (2016). Tehlikedeki türk dilleri III [Endangered turkic languages III]. *International Turkic Academy International Hoca Ahmet Yesevi Turkish-Kazakh University*, 1–4. Ankara-Astana.
- 7 Brenzinger Matthias et al. (2003). *Language vitality and endangerment*. Paris, UNESCO Ad Hoc Expert Group Meeting on endangered languages. Retrieved from <http://www.unesco.org/culture/en/endangeredlanguages> (Accessed: 09.08.2013).
- 8 Smith, Anthony D. (1981). States and homelands: the social and geopolitical implications of national territory. *Millenium: Journal of International Studies* 10 (3), 187–202.
- 9 Baker, C. (1992). *Attitudes and language*. Clevedon: Multilingual Matters.
- 10 Bhavna, D. (2007). *Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power* (London, Routledge).
- 11 (2021). Itogi natsionalnoi perepisi naseleniia 2021 goda v Respublike Kazakhstan: Statisticheskii sbornik [The results of the national population census of 2021 in the Republic of Kazakhstan Statistical collection]. Astana. Retrieved from <https://stat.gov.kz/national/2021/> [in Russian].
- 12 (2014–2017). Mezhdunarodnyi proekt «Vzaimodeistvie tuiorskikh yazykov i kultur v postsovetском Kazakhstanе». [International project “Interaction of Turkic languages and cultures in post-Soviet Kazakhstan”]. Retrieved from <https://tyurki.weebly.com/> [in Russian].
- 13 Kurtiev, R.I. (1996). *Kalendarnye obriady krymskikh tatar* [Calendar rituals of the Crimean Tatars]. Simferopol: Krymuchpedgiz [in Russian].

14 Zholdasbekov, M., Shajmerdinova, N., Kaldybaev, M., Kalikov, R., Zhiembay, B., & Dihanbaeva, A. (2020). Istorii, yazyk i etnokultura tuirkskikh narodov Kazakhstana [History, language and ethnoculture of the Turkic peoples of Kazakhstan]. Nur-Sultan: Free Flight [in Russian].

15 Kudash, S. (1939). Krymskie eskizy [Crimean sketches]. *Oktyabr*, 1, 20 [in Russian].

Information about author

Konkal, Meruyert — Master of pedagogical sciences, Faculty of International Relations, Department of Turkology, Doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan Senior Lecturer, Pedagogical Institute, Astana International University, Astana, Kazakhstan. Email: meruyertkonkal@gmail.com;

Shaimerdinova, Nurila Gabbasovna — Doctor of philological sciences, Faculty of International Relations, Department of Turkology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. Email: nurila1607@mail.ru.

Г.Ж. Кучумова*, Д.Р. Мухамеджанова, А.Б. Ибраева

*Maqsut Narikbayev University, Астана, Казахстан
(E-mail: g_kuchumova@kazguu.kz)*

Корпусная лингвистика как методология проведения эмпирических языковых исследований и ее развитие в Казахстане

В современной лингвистической науке широкое распространение приобретает методология корпусного анализа, с помощью которого возможно проведение эмпирических лингвистических исследований на базе корпусов или цифровых данных текстового материала. Настоящая статья посвящена раскрытию основных принципов и подходов корпусной лингвистики, а также анализу ее развития в казахстанской лингвистической науке. Для нахождения ответа на поставленную эмпирическую задачу нами был проведен контент-анализ статей, связанных с корпусной лингвистикой или корпусным анализом и опубликованных в двух казахстанских журналах. Результаты анализа показали, что использование методологии корпусного анализа слабо распространено среди казахстанских лингвистов, однако интерес к этой методологии начинает расти. Кроме того, было выявлено, что статьи, использующие корпусный анализ, лимитированы в применении разнообразных и более продвинутых методов корпусной лингвистики, что говорит о необходимости усовершенствования методологической подготовки лингвистов-корпусников в Казахстане. Авторами также предложены рекомендации по развитию корпусной лингвистики в стране.

Ключевые слова: корпусная лингвистика, корпусный анализ, корпус, лингвистическая наука, лингвист-корпусник.

Введение

В зарубежной лингвистической науке для проведения языковых исследований широко используется методология корпусной лингвистики, или раздела языкознания, занимающегося созданием и анализом текстовых корпусов [1; 2]. Становление корпусной лингвистики в современном ее понимании, то есть когда язык изучается с помощью компьютерных технологий, связывают с развитием компьютерных технологий [2; 16], благодаря которым стало возможно быстро создавать и хранить огромные базы данных текстового материала.

В зарубежной литературе корпусная лингвистика чаще всего понимается как методология проведения языковых исследований на основе анализа текстовых корпусов [1; 3]. Под корпусом понимается совокупность аутентичных текстов или образцов языкового пользования, представляющая собой компьютеризированную базу данных и используемая в целях лингвистических исследований [3; 21]. Методологические особенности корпусной лингвистики во многом определяют ее растущую популярность в языковой науке, что подтверждается появлением новых корпусов на различных языках. Первый электронный лингвистический корпус — *the BROWN corpus* — был создан в 1961 году в Брауновском университете (США) [4; 15]. Этот корпус, содержащий один миллион слов, состоит из текстов на американском варианте английского. В настоящее время существуют лингвистические корпуса, созданные как на основе других вариантов английского языка, так и на других языках, например, армянском, грузинском, испанском, казахском, немецком, португальском, румынском, русском, санскрите, турецком и т.д.

Сегодня корпусная лингвистика и ее аналитические методы используются для проведения эмпирических исследований в различных областях лингвистики. Настоящая статья раскрывает особенности корпусной лингвистики как методологии проведения эмпирических языковых исследований, а также обсуждает современное состояние ее развития в Казахстане.

Материал и методы

Для понимания современного состояния развития корпусной лингвистики в Казахстане было решено проанализировать количество и содержание научных статей, использующих методологию

* Автор-корреспондент. E-mail: g_kuchumova@kazguu.kz

корпусного анализа и публикуемых в научных журналах страны. На наш взгляд, такие данные могут служить показателем использования корпусного анализа в исследованиях казахстанских лингвистов и, соответственно, развития корпусной лингвистической науки в Казахстане.

Для сбора данных были выбраны два научных журнала, входящих в перечень журналов, рекомендуемых Комитетом по обеспечению качества в науке и высшем образовании Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, для публикации результатов исследования:

1. «Вестник Казахского национального университета. Серия филологическая» (далее — Вестник КазНУ).
2. «Вестник Евразийского национального университета им. Л. Гумилева. Серия филология» (далее — Вестник ЕНУ).

Поиск интересующих нас статей осуществлялся на Интернет-сайтах выбранных журналов с использованием ключевого слова «корпус» (также на английском языке «corpus») в заголовках и текстах статей. Для окончательной выборки статей и их анализа применялся контент анализ заголовков, аннотаций и разделов статей, описывающих методологию исследования.

Обзор литературы

Особенности корпусной лингвистики

Появление и развитие корпусной лингвистики связано с теоретическим сдвигом в понимании природы языка. Лингвисты-корпусники придерживаются мнения, что языковые правила и их изменения связаны с тем, как язык используется на практике, а точнее в коммуникативном процессе [2; 14]. Соответственно, чтобы понять, как устроен и функционирует определенный язык, необходимо изучить его использование в коммуникативном контексте. Другими словами, знания о языке как системе можно получить, изучая язык в действии. Корпусная лингвистика позволяет это делать на основе анализа огромных баз данных текстового материала, насчитывающего не только миллионы, но и миллиарды слов. Таким образом, изучение языка в корпусной лингвистике опирается не на интуицию исследователя, а на эмпирический материал — корпус.

Несмотря на то, что корпусная лингвистика имеет дело с текстами (письменными или устными), по сравнению с другими текстовыми анализами (например, стилистический анализ), она обладает своими особенностями. Во-первых, в корпусной лингвистике исследователь не изучает текст как целое, а фокусирует свое внимание на его фрагментах или лингвистических единицах разного уровня в зависимости от поставленной задачи, например, словах, словосочетаниях или предложениях. Во-вторых, тексты, входящие в корпус, не изучаются лингвистом-корпусником с целью понятия их содержания, а анализируются лишь повторяющиеся языковые феномены или образцы языковой коммуникации. В-третьих, корпусная лингвистика дает возможность получить представление о языке как системе, в то время как текстовый анализ как таковой позволяет изучить определенный образец языка в действии [2; 18], выраженный, к примеру, одним литературным произведением или коллекцией трудов одного автора. Кроме того, корпусная лингвистика позволяет применять как количественный, так и качественный подход к лингвистическому анализу. Другими словами, можно анализировать семантику слова или словосочетания в языковом контексте и в то же время выявлять взаимосвязь языка и демографических данных его носителей.

Корпус и его характеристики

Для более ясного понимания как применяется методология корпусной лингвистики на практике необходимо понимать, что есть корпус. Корпус — это совокупность аутентичных текстов или образцов языкового пользования, представляющая собой компьютеризированную базу данных и используемая в целях лингвистических исследований [3; 2]. При этом тексты, входящие в корпус, могут быть как письменными, так и устными. В последнем случае образцы устной речи записываются на аудио, транскрибируются и собираются в корпус.

Лингвистический корпус должен в идеале обладать тремя характеристиками — быть аутентичным, репрезентативным и аннотированным. Под *аутентичностью* корпуса понимается его «естественность» или то, что коллекция текстов, входящая в корпус, должна быть представлена образцами «естественного» языка [1; 30] или языка, используемого в реальной коммуникативной ситуации. Однако аутентичность лингвистического корпуса не так легко обеспечить. Этот вопрос особо актуален при создании корпусов устных текстов, которые при транскрибировании теряют часть своих как лингвистических, так и паралингвистических особенностей, например, информацию о тональности речи или акценте говорящего. В случае, когда необходимо записывать устную речь для последующего

анализа, аутентичность может полностью теряться, так как под наблюдением участники исследования могут использовать менее «естественный» язык, к примеру, быть более лингвистически «аккуратными» при выражении своих мыслей или в общении друг с другом. Этот феномен Stefanowitsch [3; 25] называет *парадоксом наблюдателя* и советует при сборе лингвистических данных быть более креативным для обеспечения минимального нарушения «естественной» коммуникации участников исследования.

Под *репрезентативностью* корпуса понимается его «сбалансированность» [5; 13], а именно его способность отражать, например, определенный язык посредством его разнообразных видов коммуникативной вариативности или функциональных стилей, например, художественного, научного, публицистического, разговорного и т.д. Предполагается, что результаты исследования, основанного на репрезентативном корпусе определенного языка, могут быть обобщены на этот язык как систему. В этом отношении методология корпусной лингвистики схожа с количественной методологией социологических исследований. Соответственно, при создании лингвистического корпуса, исследователь должен обдуманно подходить к выборке текстов и структуре корпуса, если он планирует обобщить результаты своего анализа на определенный язык или функциональный стиль.

Кроме включения в корпус различных функциональных стилей или видов текста, репрезентативность корпуса обеспечивается его размером. Считается, что, чем больше корпус, тем более он сбалансирован. В идеале, чтобы корпус репрезентировал определенный язык или функциональный стиль, он должен соответствовать двум требованиям — обладать вариативностью языковых дискурсов или видов текста и быть достаточно большого размера [6; 79]. Например, Современный корпус американского английского (Corpus of Contemporary American English) состоит из восьми разных видов дискурса (тексты фильмов, блогов, интернета, устной речи, фантастики, журналов, газеты и научной литературы) и насчитывает один миллиард слов.

Для проведения комплексных и сложных анализов, корпус также должен быть *аннотирован*. Другими словами, его надо *реконтекстуализировать*, или подвергнуть лингвистической разметке [3; 38; 1; 32], то есть включить в корпус метаданные или информацию о паралингвистических свойствах текстов, входящих в корпус, лингвистических параметров слов, составляющих корпус, а также данные о создателях текстов или условиях, при которых тексты были созданы. К паралингвистическим свойствам письменных текстов относятся размер, цвет и стиль шрифта, специальные обозначения или символы. Для устных текстов обычно предоставляется информация об интонации, совмещении речи, длины пауз и т.д. Под лингвистическими параметрами слов понимается информация о их части речи и словарной форме. Если в корпус включена такая дополнительная информация, то корпус считается *таггированным* и *лемматизированным* [7; 38]. Данные о создателях текстов обычно включают такую информацию, как возраст, пол, этническую принадлежность, образование, локацию и т.д. Данные об условиях создания текста могут включать жанр текста или описание ситуации, при которой текст был создан, например на шумной улице или в конференц-зале. Таким образом, можно сказать, что реконтекстуализация корпуса способствует его аутентичности, то есть дополнительная информация о текстах корпуса помогает лингвисту-корпуснику лучше понимать с каким корпусом он имеет дело.

Следует отметить, что аннотирование корпуса очень трудоемкий и долгий процесс [4; 6]. Однако сейчас уже есть пакеты программного обеспечения для анализа языковых корпусов, которые могут автоматически за пару минут таггировать и лемматизировать разработанный корпус. К такому программному обеспечению относится *LancsBox*, инновационный корпусный инструмент, разработанный в Университете Ланкастер (Великобритания) группой исследователей под руководством Brezina [7].

Типы корпусов

Корпуса создаются для проведения лингвистических исследований разнообразных по своей тематике и методологии. В зависимости от поставленных целей и задач исследования создаваемые корпуса могут быть различных типов. Так, по форме языка различают корпуса письменной речи и устной речи (тексты разговоров, бесед, дискуссий и т.п.) [8; 39, 9; 54]. По содержанию или тематике, корпуса бывают общие, то есть содержат тексты из разных тематических областей, например, как Британский национальный корпус (BNC: British National Corpus), или специализированные, то есть включающие группу текстов определенного тематического или профессионального направления, например, как Корпус мнений Верховного Суда США (Corpus of US Supreme Court Opinions) или Корпус фильмов (The Movie Corpus).

По языковому принципу корпуса бывают одноязычные, параллельные и сравнительные [1; 69]. Большинство корпусов являются одноязычными, то есть содержат текстовый материал на одном

языке. Параллельные корпуса, напротив, состоят из двух и более одноязычных корпусов, при этом эти корпуса являются переводом друг друга. Другими словами, в параллельном корпусе каждый текст одного одноязычного корпуса имеет свой перевод в другом одноязычном корпусе, входящем в этот же параллельный корпус. Часто такие корпуса используются в переводческой практике. Примером такого корпуса служит Англо-норвежский параллельный корпус (ENPC: English-Norwegian Parallel Corpus). Сравнительные корпуса — это корпуса, состоящие также из двух и более одноязычных корпусов, которые содержат разные тексты, но разработаны по одному принципу, что позволяет сравнивать корпуса и их данные, так как они схожи в плане выборки текстов. Например, *the CHILDES corpus*, представляющий собой базу транскриптов детской речи на 24 языках, является сравнительным (CHILDES — child language corpus in many languages | Sketch Engine).

По временному принципу корпуса могут быть диахроническими, мониторинговыми и синхронными. Диахронические корпуса — это корпуса, которые создаются на базе текстов, относящихся к определенному историческому промежутку. Например, Корпус исторического американского английского (COHA: corpus of Historical American English) содержит сто тысяч текстов (или 400 миллионов слов), опубликованных в период с 1810 по 2009 год (English Corpora: most widely used online corpora. Billions of words of data: free online access (english-corpora.org)). Этот корпус позволяет лингвистам исследовать широкий спектр исторических изменений в американском английском с большой точностью. Временной подход к разработке корпуса также присущ для мониторинговых корпусов. Главное отличие их только в том, что такие корпуса регулярно или постоянно пополняются и обновляются. Другими словами, такие корпуса «растут». Примером такого корпуса является Корпус интернет-новостей (NOW: News on the Web Corpus). Работа над созданием этого корпуса началась в 2010 году. Сейчас он насчитывает более 15 миллиардов слов данных, собранных из 21 англоязычной страны. Сам корпус растет примерно на 200–220 миллионов слов в месяц (English Corpora: most widely used online corpora. Billions of words of data: free online access (english-corpora.org)). Синхронные корпуса создаются на основе текстового материала, принадлежащего к одному историческому времени. Например, ранее упомянутый *the BROWN corpus* состоит из текстов, опубликованных в 1961 году (BROWN Corpus search online | Sketch Engine).

Следует отметить, что нелегко отнести корпус к определенному типу. Один и тот же корпус может одновременно относиться к разным типам.

Применение корпусного анализа

Корпусный анализ применяется практически во всех направлениях современной лингвистики. В лингвистической науке его первыми пользователями были лексикографы [4; 3], изучающие семантику слов и фраз и их использование в речи для составления лингвистических словарей. Сейчас же корпусный анализ используется в вопросах исторического развития языка, изучении диалектов, анализе особенностей стилей речи, грамматике, фонетике и фонологии, фразеологии, социолингвистике, изучении политического дискурса и т.д. Примерами таких исследований являются: (1) статья Jiang и Hyland [10], в которой авторы представили результаты анализа меняющейся обеспокоенности международной прессы в течение 2020 года о разворачивающихся событиях, связанных с пандемией COVID-19; (2) статья Zawadzka-Palucka [11], рассматривающая репрезентацию украинских беженцев в польской прессе в начале российского вторжения 2022 года; (3) статья Y  n-Khanh [12], в которой исследователь рассказывает как средства массовой информации Вьетнама освещают проблемы аутизма, являющегося общественной проблемой страны; (4) статья Willis [13], где представлены результаты исследования о том, как британские политики обсуждают вопросы, связанные с изменением климата; (5) статья Tagliamonte и Smith [14] о том, как использование наречия *obviously* меняется во времени на территории Великобритании и Канады; (6) статья Adam [15], раскрывающая взгляды университетов Великобритании на внедрение технологий в преподавание и обучение.

Корпусный анализ применяется также в практической деятельности. Например, в области преподавания языков, корпусный анализ используется для разработки учебного материала или выявления неких стандартов применения языка в коммуникации для составления контрольных заданий. Корпусный анализ также используется в переводческой деятельности для повышения качества и скорости перевода. В судебной экспертизе корпусный анализ применяется для подтверждения авторства [4; 7].

Основные виды корпусного анализа

Методы корпусного анализа различны и могут базироваться как на количественном, так и на качественном подходе к исследуемому материалу. В настоящей статье мы описываем основные методы

корпусного анализа, а именно частотный анализ, дистрибутивный анализ, анализ коллокаций и конкордансы.

Под *частотным анализом* в корпусной лингвистике подразумевается подсчет частоты использования определенного слова-токена или словоформы в корпусе. Если корпус лемматизирован, то частотный анализ также показывает частоту использования определенной леммы [7; 42]. Зачастую корпусный анализ начинается с метода частотного анализа, потому что он показывает описательную статистику о корпусе, а именно, какие слова входят в корпус и в каком количестве, а также какие слова наиболее или наименее частотны.

Частота использования токена или леммы в корпусе может выражаться в двух статистических мерах — абсолютной и относительной [3; 143]. Абсолютная частота — это количество употреблений словоформ в корпусе. Такая частота выражается целым числом. Относительная частота показывает отношение количества употреблений определенной словоформы к количеству всех словоформ в корпусе, то есть его размеру. Относительная частота, также известная как *нормализованная*, является дробным числом. Например, в *the BROWN corpus* абсолютная частота артикля *the* составляет 69 971, или этот артикль встречается в этом корпусе 69 971 раз. Его же относительная частота равна числу 59 515,6. Данное число было получено при делении абсолютной частоты артикля *the* на размер корпуса, то есть количество всех его словоформ, а именно 1 007 299 токенов, и умножении полученного числа на взятую основу *нормализации*, в данном случае число 1 000 000, так как корпус состоит из более одного миллиона токенов. Следует отметить, что нормализация — это способ корректировки подсчета абсолютной частоты токена в корпусах разного размера, чтобы их можно было точно сравнивать [16; 263].

Применение частотного анализа в исследовательской практике можно продемонстрировать исследованием, выполненным Alexiou и Kokla [17], которые изучили, насколько мультсериал «Свинка Пеппа» подходит для изучения английского языка для начинающих. Они сравнили словарный запас мультфильма (корпус 1) со списком слов программы, рассчитанной для детей начальной и средней школы, а именно готовящихся к сдаче Cambridge Young Learners English Test (корпус 2). Сравнивая слова и их абсолютную частоту в двух корпусах, они пришли к выводу, что просмотр мультсериала может способствовать овладению уровнем Cambridge English: Young Learners, так как мультсериал использует 84,87 % словарного запаса из списка слов, необходимого для сдачи Cambridge Young Learners English Test.

Дистрибутивный анализ показывает распределение токена или леммы в корпусе [18; 122], а точнее по его текстам или категориям текстов, организованным по какому-либо признаку, например, стилю речи, году, гендерному признаку, локации и т.д. Другими словами, дистрибутивный анализ показывает, насколько равномерно словоформы распределены в текстах корпуса. Этот тип анализа также известен под названием дисперсионный анализ. Стандартное отклонение (*sd*) является классической мерой дисперсии [7; 10]. Например, две разные словарные формы *a* и *b* могут использоваться в одном и том же корпусе с одинаковой частотой. Однако частота применения *a* в каждом тексте или категории текстов корпуса может быть одинаковой, в то время как *b* может встречаться только в одном тексте или категории текстов корпуса. Другими словами, можно утверждать, что по сравнению со словоформой *b*, словоформа *a* равномерно распределена в корпусе. Дистрибутивный анализ широко применяется в создании словарей или словарных списков на базе корпуса [19; 116]. Рисунок 1 демонстрирует результаты дистрибутивного анализа словоформы *news* в Корпусе Интернет-новостей (NOW: News on the Web Corpus)

Frequency by country (Return to frequency by year)				
SECTION	FREQ	SIZE (M)	PER MIL	CLICK FOR CONTEXT (SEE ALL)
United States	3311447	6,804.3	486.67	
Canada	944182	2,018.3	467.82	
Great Britain	991457	2,337.7	424.11	
Ireland	706682	1,184.4	596.65	
Australia	590094	1,302.3	453.11	
New Zealand	332819	645.7	515.48	
India	1004574	1,859.9	540.14	
Sri Lanka	49751	136.1	365.59	
Pakistan	258624	386.8	668.67	
Bangladesh	49664	97.0	512.14	
Malaysia	270249	378.2	714.48	
Singapore	452312	610.7	740.65	
Philippines	319796	490.4	652.15	
Hong Kong	104326	83.9	1,243.72	
South Africa	689588	796.6	865.72	
Nigeria	606228	887.9	682.75	

Рисунок 1. Результаты дистрибутивного анализа словоформы *news* по географическому признаку на базе Корпуса Интернет-новостей (NOW: News on the Web Corpus)

Анализ коллокаций, или словосочетаний двух и более слов, имеющих признаки синтаксически и семантически целостной единицы, применяется для выявления слов, часто используемых друг с другом в корпусе [20; 107], что применимо, например, в преподавании или изучении иностранного языка или в переводческой деятельности. Кроме того, анализ коллокаций способствует пониманию *атмосферы* лингвистического контекста, в которой используется слово [21]. Другими словами, изучая с какими словами коллоцируется определенная словоформа, можно понять, как феномен или процесс, обозначаемый этой словоформой, репрезентируется, например, в политическом дискурсе или в языке газеты. В корпусной лингвистике используется несколько статистических мер коллокаций. Некоторые из них, такие как логарифмическая вероятность (*LL*) и *t*-показатель (*t-score*) основываются на частоте коллокации в корпусе. Другие, например, *z*-показатель (*z-score*) и *MI*-показатель (*MI-score*) базируются на эксклюзивности коллокации (рис. 2)

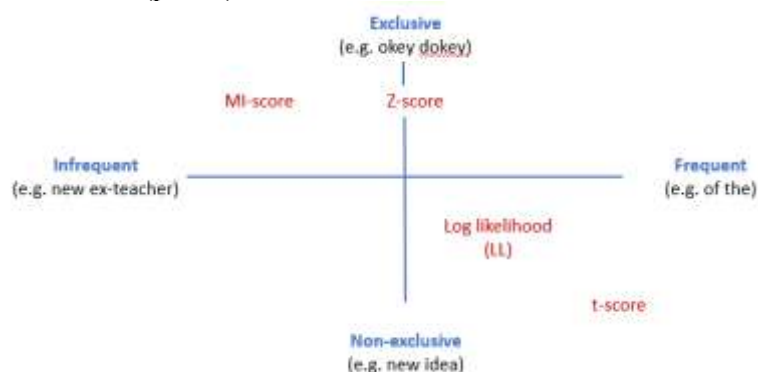

Рисунок 2. Меры анализа коллокаций [7; 74]

Примером использования анализа коллокаций может служить исследование Willis [13], в котором автор изучал политический дискурс британских политиков, и как в нем представлена проблема изменения климата. Так, например, анализируя коллокации словоформы *carbon*, было выявлено, что она чаще всего используется с такими словами, как *storage*, *capture*, *low*, *budget*, *price* и *economy*. Автор пришел к выводу, что проблема изменения климата обсуждается в британском политическом дискурсе в техническом плане, то есть ссылаясь на исследования, описывая ее природу, говоря о ее последствиях на окружающую среду и экономику, в то время как социальный компонент проблемы, а именно влияние изменения климата на здоровье и жизнедеятельность людей, не получает широкого обсуждения.

Конкордансы — это отрезки текстов, которые формируются на основе поискового слова или фразы [5; 32]. Анализ конкордансов позволяет собрать большое количество примеров использования определенной словоформы в ее исходном контексте в одном месте. Рисунок 3 демонстрирует список конкордансов со словоформой *eye*.

Анализ конкордансов, по сути, основан на качественном подходе к исследованию. Другими словами, исследователь их рассматривает (читает), классифицирует по интересующему его принципу, обобщает примеры похожих употреблений интересующей его словоформы и интерпретирует их, представляя свои результаты в качестве определенных тематических категорий.

ID	Source	Word	Context
1	AK7 W_news_british_rmt_sports	eye	of a man pursuing his hobby and getting more and more embarrassed as the public eye focused upon him. The first pinnacle of his athletic achievement's
2	HBM W_fict_prose	eye	boy with one eye. As I woke from the dream I heard his glass eye not like a marble across the cold kitchen floor. I sat shivering in the
3	OKT W_ac_humanities_arts	eye	's need to acquire' the habit of distinguishing the appearance of objects to the eye, from the judgment which we form by sight, of their colour, distance
4	ATF W_fict_prose	eye	amused Crete. Everybody wants land, somebody else's. One country has to eye on another. And that comes down to the individual. Remember our grant
5	CBC W_news_other_social	eye	by Cy Coleman and directed by Michael Ballham, combines the world of 1940s private eye films and musical comedy. Miss Gwynne, 30, will play Oola, a
6	AJJ W_fict_prose	eye	with Skinner. Farrar was back with the rest, holding a handkerchief to his eye. He had been converted. Anne did not like Clive, did not care
7	XPS W_fict_prose	eye	free of hatred. Cranston glanced at Athelstan out of the corner of his eye and smiled at the barbed reminder what was true of Fuke and others in the
8	FNY W_fict_prose	eye	same old packet. In the summer of 1844 Charlotte took me to see an eye doctor in Manchester. We stayed in rooms in the town. The doctor decided
9	EPV W_prosegraphy	eye	had to be content to occupy the episcopal city and from there keep a watchful eye on their enemies. The two Henrys, father and son, spent these last
10	XBS S_interview_oral_history	eye	of course they got knocked about a lot. Well now I, Bul's eye Lamps, that we carried at night, they were merely paraffin oil lamps
11	CH3 W_news_railroads	eye	screen: no contest, claiming a head clash caused the badly cut left eye that meant their man couldn't go on after the third round. Ben said:
12	BNG W_pop_folk	eye	I still badly miss it. There is no comparable magazine in England (Private Eye is incomprehensible and Viz, shall we say, lacks subtlety). Please accept
13	AGE W_fict_prose	eye	school-house garden. She beckoned to two of the bigger girls. 'Keep an eye on the young ones, my dears. I'll be with you in a
14	AJB W_news_british_rmt_arts	eye	it is with sadness, but with realism, that it closes. Private Eye. Punter's chief persecutor, has taken out an advertisement in the final edition
15	HJH W_fict_prose	eye	putting it away towards a house. And your Dad and I can keep an eye on you and make sure you're not overdoing it, for the sake of
16	ATT W_fict_prose	eye	But anyway, saying to father that you, who are the apple of his eye, and in whom he considers he's bred a lady, telling him that
17	CHD W_fict_prose	eye	as a raven's feather, united so one wing partially covered her patch-covered missing eye. She wore black goggles, moccasins and a black brassiere.
18	BZF W_commerce	eye	You turn down invitations to anything offbeat. # You can't look someone in the eye and say I love you. Your feelings of aversion are always triggered
19	AD9 W_fict_prose	eye	information this mysterious beauty wanted to hear about. He began to describe the Star Eye members one by one. And then recited the bits of gossip he'd

Рисунок 3. Список конкордансов со словоформой *eye* на примере Британского национального корпуса (BNC: British National Corpus)

Результаты и обсуждение

Развитие корпусной лингвистики в Казахстане

Поиск статей о корпусной лингвистике, или использующих методологию корпусного анализа, на Интернет-сайтах выбранных журналов показал 32 результата, которые включают 23 статьи Вестника Казахского национального университета и 9 статей Вестника Евразийского национального университета. После изучения заголовков, аннотаций и методологии этих статей 9 статей были исключены из дальнейшего анализа, так как они не были связаны с корпусной лингвистикой или корпусным анализом. Термин «корпус» в этих статьях использовался для обозначения некой базы текстов, собранных авторами для исследования вручную, или же для отсылки к словарному запасу анализируемого языка. Таким образом, только 23 статьи были выбраны для более детального дальнейшего контент-анализа.

Результаты анализа показали, что выбранные статьи были опубликованы в разные года. В Вестнике КазНУ статьи, относящиеся к корпусной лингвистике и корпусному анализу, вышли в свет в период с 2015 по 2019 год. Наибольшее количество из них было опубликовано в 2015 и 2016 годах. В Вестнике ЕНУ статьи о корпусной лингвистике, или использующие корпусный анализ, начались публиковаться относительно недавно с 2021 года. Согласно данным, их количество растет. По сравнению с 2022 годом, в 2023 году было выпущено 3 статьи только в первых двух томах журнала. Детальная информация о количестве и периоде статей выборки представлена в таблицах 1 и 2.

Таблица 1

Количество и период публикации статей, относящихся в корпусной лингвистике, в Вестнике КазНУ

2015 г.	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.
5	7	0	2	1

Таблица 2

Количество и период публикации статей, относящихся в корпусной лингвистике, в Вестнике ЕНУ

2021 г.	2022 г.	2023 г.
1	4	3

Однако при сравнении количества статей, относящихся к корпусной лингвистике, с количеством статей, опубликованных в этот же период в целом, получается, что их количество значительно меньше. Так, в Вестнике КазНУ доля таких статей составляет лишь 1,3 %, то есть 15 из 1 211. В Вестнике ЕНУ доля интересующих нас статей составляет около 5 %, точнее 8 из 163. Это говорит о том, что в Казахстане методология корпусного анализа не используется широко. Интерес к ней только начинает расти.

Анализ заголовков и аннотаций статей показал, что статьи написаны по разным направлениям лингвистики, а именно по социолингвистике, теории перевода, семантике, лексикологии, лексикографии, прагмалингвистике и методике обучения иностранному языку. Кроме того, согласно полученным результатам, большинство статей выборки (15 из 23) носят эмпирический характер, то есть основываются на анализе имеющихся корпусов (например, Национальном корпусе русского языка, Британском национальном корпусе, Современном корпусе американского английского) или самостоятельно созданных корпусов. На наш взгляд, это свидетельствует о том, что в Казахстане есть лингвисты, хотя и небольшое количество, которые обладают знаниями и навыками работы с корпусами, а также могут создавать свои собственные корпусы.

Однако детальный анализ описания методологии, использованной в рассматриваемых статьях, показал, что большинство авторов статей очень кратко описывают, как они проводили корпусный анализ, а именно недостаточное внимание уделяют описанию используемого корпуса (подкорпуса) и примененных методов корпусного анализа. Необходимо отметить, что краткое описание методологии исследования приводит к непониманию как применялся тот или иной метод корпусного анализа, что негативно сказывается на валидности и надежности самого исследования. Более того, эмпирические статьи в основном опираются на частотный анализ и анализ конкордансов, что, возможно, говорит о недостаточной методологической подготовке казахстанских лингвистов применять разнообразные и более сложные методы корпусного анализа с применением статистических мер. Последнее, необходимо помнить, что корпусный анализ позволяет предоставлять количественные данные не только касательно частотного анализа, но и конкордансов, коллокаций и других видов анализа. Однако в некоторых статьях такие количественные данные отражаются не в полной мере, что также ограничивает понимание всего процесса исследования, например выборку коллокаций или конкордансов.

Заключение

В настоящей статье были рассмотрены основы корпусного анализа и вопросы развития корпусной лингвистики в Казахстане. Важность корпусного анализа для проведения эмпирических лингвистических исследований растет. Интерес к нему также начинают проявлять и лингвисты Казахстана, которые применяют корпусный подход в своих исследованиях. Однако, как показали результаты анализа двух ведущих казахстанских журналов в области филологии, методологическая подготовка по корпусному анализу и написанию статей, основанных на методологии корпусной лингвистики, требует дальнейшего развития и усовершенствования.

Навыки проведения корпусного анализа могут быть развиты в рамках вузов. Для этого мы рекомендуем, во-первых, систематично проводить семинары или мастер-классы по корпусной лингвистике для исследователей университетов. На наш взгляд, для повышения качества корпусного анализа необходимо повышать знания лингвистов в области статистики, а также навыков использования в исследовании специальных программ для корпусного анализа, например *LancsBox* и *AntConc*. Во-вторых, для развития лингвистов-корпусников в стране необходимо внедрять продвинутые курсы корпусной лингвистики на уровне магистратуры и докторантуры. В-третьих, для повышения уровня владения методологией корпусной лингвистики нашим лингвистам необходим доступ к зарубежным журналам, публикующих статьи по корпусной лингвистике. Например, следующие журналы имеют высокую репутацию в мировом научном сообществе, поэтому доступ к ним может послужить некой площадкой изучения международного опыта применения корпусного анализа в прикладных лингвистических исследованиях:

1. Applied Linguistics (Q1).
2. International Journal of Corpus Linguistics (Q1).
3. International Journal of Applied Linguistics (Q1).
4. Corpus Linguistics and Linguistic Theory (Q1).
5. Applied Linguistics Review (Q1).
6. Australian Review of Applied Linguistics (Q1).
7. European Journal of Applied Linguistics (Q1).

В-четвертых, необходимо налаживать международные контакты с лингвистами-корпусниками для обмена опытом и проведения совместных исследований, что может также положительно отразиться на повышении профессиональной компетенции казахстанских лингвистов-корпусников. Последнее, вузы могут организовать курсы повышения квалификации для них зарубежом. Например, ежегодная Международная летняя школа, проводимая по корпусной лингвистике в Университете Ланкастер (Великобритания) для начинающих исследователей, как раз и служит для таких целей.

Список литературы

- 1 McEnery, T., & Wilson, A. (2001). *Corpus Linguistics: An Introduction*. Edinburg: Edinburg University Press.
- 2 Bonelli, E.T. (2010). Theoretical overview of the evolution of corpus linguistics. In M. McCarthy & A. O'Keeffe (Eds.). *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics* (pp. 14–28). NY: Routledge.
- 3 Stefanowitsch, A. (2020). *Corpus Linguistics: A Guide to the Methodology*. Berlin: Language Science Press.
- 4 McCarthy, M., & O'Keeffe, A. (2010). Historical perspective: What are corpora and how have they evolved? In M. McCarthy & A. O'Keeffe, (Eds.). *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics* (pp. 3–13). NY: Routledge.
- 5 Sinclair, J. (1991). *Corpus, Concordance, Collocation*. Oxford: Oxford University Press.
- 6 Crawford, W., & Csomay, E. (2016). *Doing Corpus Linguistics*. NY: Routledge.
- 7 Brezina, V. (2018). *Statistics in corpus linguistics: A practical guide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 8 Adolphs, S., & Knight, D. (2010). Building a spoken corpus: What are the basics? In M. McCarthy & A. O'Keeffe (Eds.). *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics* (38–52). Routledge.
- 9 Nelson, M. (2010). Building a written corpus: What are the basics? In M. McCarthy & A. O'Keeffe (Eds.). *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics* (pp. 53–65). NY: Routledge.
- 10 Jiang, F.K., & Hyland, K. (2022). COVID-19 in the news: The first 12 months. *International Journal of Applied Linguistics*, 32(2), 241–258 <https://doi.org/10.1111/ijal.12412>
- 11 Zawadzka-Palucka, N. (2022). Ukrainian refugees in Polish press, *Discourse and Communication*, 17(1), 96–111. <https://doi.org/10.1177/17504813221111636>
- 12 Yên-Khanh, N. (2023). Representation of autism in Vietnamese digital news media: A computational corpus and framing analysis. *Communication Research and Practice*, 9(2), 142–158. <https://doi.org/10.1080/22041451.2023.2167510>
- 13 Willis, R. (2017). Taming the climate? Corpus analysis of politicians' speech on climate change. *Environmental Politics*, 26(2), 212–231 <https://doi.org/10.1080/09644016.2016.1274504>
- 14 Tagliamonte, S., & Smith, J. (2021). Obviously undergoing change: Adverbs of evidentiality across time and space. *Language Variation and Change*, 33(1), 81–105. <https://doi.org/10.1077/S0954394520000216>
- 15 Adam, M. (2021). Sociotechnical imaginaries in the present and future university: A corpus-assisted discourse analysis of UK higher education texts. *Learning, Media and Technology*, 46(2), 204–217. <https://doi.org/10.1080/17439884.2021.1864398>
- 16 Biber, D., Conrad, S., & Reppen, R. (1998). Norming frequency counts. In *Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use* (pp. 263–264). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511804489.017>
- 17 Alexioul, T., & Kokla, N. (2019). Cartoons that make a difference: A linguistic analysis of Peppa Pig. *Journal of Linguistics and Education Research*, 1(1), 24–30. <https://doi.org/10.30564/jler.v1i1.314>
- 18 Egbert, J., Biber, D., & Gray, B., (2022). Designing and evaluating language corpora: A practical framework for corpus representativeness. Cambridge: Cambridge University Press.
- 19 Gries, S.T. (2020). Analyzing dispersion. In M. Paquot & S.T. Gries (Eds.). *A Practical Handbook of Corpus Linguistics* (pp. 99–118). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-46216-1_5
- 20 Xiao, Z. (2015). Collocation. In D. Biber & R. Reppen, (Eds.). *The Cambridge Handbook of Corpus Linguistics* (pp. 106–124). Cambridge: Cambridge University Press.
- 21 Baker, P., Gabrielatos, C., & McEnery, T. (2013). Sketching Muslims: A corpus driven analysis of representations around the word 'Muslim' in the British press 1998–2009. *Applied Linguistics*, 34(3), 255–278. <https://doi.org/10.1093/applin/ams048>.

Г.Ж. Кучумова, Д.Р. Мухамеджанова, А.Б. Ибраева

Корпустық лингвистика эмпирикалық тілдік зерттеулер жүргізу әдістемесі ретінде және оның Қазақстанда дамуы

Қазіргі лингвистикалық ғылымда корпустық талдау әдістемесі кең таралуда. Оның көмегімен корпустық немесе цифрлық мәтіндік материалдың деректеріне негізделген эмпирикалық лингвистикалық

зерттеулер жүргізуге болады. Мақала корпуслық лингвистиканың негізгі принциптері мен тәсілдерін ашуға, сондай-ақ оның қазақстандық лингвистика ғылымындағы дамуын талдауға арналған. Қойылған мақсаттарымызға жауап табу үшін біз екі қазақстандық журналда жарияланған корпуслық лингвистикаға немесе корпуслық талдауға қатысты мақалаларға контент-талдау жүргіздік. Талдау нәтижелері тіл мамандары арасында корпуслық талдау әдістемесін қолдану кең таралмағанын, бірақ бұл әдістемеге қызығушылықтың арта бастағанын көрсетті. Сонымен қатар, корпуслық талдауды қолданатын мақалалардың корпуслық лингвистиканың әртүрлі және неғұрлым жетілдірілген әдістерін қолдануда шектеулі екені анықталды, бұл Қазақстандағы корпус лингвистерінің әдістемелік дайындығын жетілдіру қажеттігін көрсетеді. Мақалада елімізде корпус лингвистикасын дамытуға қатысты ұсыныстар да берілген.

Кілт сөздер: корпуслық лингвистика, корпуслық талдау, корпус, лингвистика, корпус лингвисті.

G. Kuchumova, D. Muhamejanova, A. Ibrayeva

Corpus linguistics as a methodology for conducting empirical language studies and its development in Kazakhstan

The methodology of corpus analysis is widely spreading today in modern linguistics. This methodology enables linguists to conduct empirical language studies based on corpora or computerized text data. In this regard, this paper presents foundational principles and approaches of corpus linguistics, as well as examines its development in Kazakhstan. The empirical part of the study was based on content analysis of articles related to corpus linguistics or corpus analysis and published in two Kazakhstani research journals. The analysis showed that local researchers seldom use corpus analysis in their studies; however, the interest in this methodology seems to be growing. Moreover, we found that the application of corpus analysis is limited in variety and to less sophisticated methods which suggests that there is a need for enhancing methodological training in corpus linguistics in Kazakhstan. Some recommendations are also suggested in the paper on how to increase research capacity in corpus linguistics in the country.

Keywords: corpus linguistics, corpus analysis, corpus, linguistics, corpus-linguist.

Information about authors

Kuchumova, Gulfiya Zhasulanovna — PhD, Associate Professor, School of Liberal Arts, Maqсут Narikbayev University, 010010, Astana, Kazakhstan, g_kuchumova@kazguu.kz;

Mukhamejanova, Dinara Ramazanovna — PhD, Associate Professor, School of Liberal Arts, Maqсут Narikbayev University, 010010, Astana, Kazakhstan, dinara_mukhamejanova@kazguu.kz;

Ibrayeva, Anar Baurzhanovna — PhD, Teaching Professor, School of Liberal Arts, Maqсут Narikbayev University, 010010, Astana, Kazakhstan, a_ibrayeva@kazguu.kz.

Ж.Б. Сагнаева^{1*}, Р.А. Арынова², Р.Ж. Аубакирова³

¹Алихан Бокейхан Университет, Семей, Казахстан;

²Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан;

³Торайгыров Университет, Павлодар, Казахстан

(E-mail: biolog.55@mail.ru)

Трехязычная терминология при изучении в неязыковых группах обучающихся по специальности «Охотоведение и звероводство»

В статье представлены исследования, направленные на изучение освоения трехязычной терминологии в неязыковых группах обучения по специальности «Охотоведение и звероводство» сельскохозяйственных специальностей по дисциплине «Профессионально-ориентированный иностранный язык (английский)». Объектом исследования нами выбрана трехязычная терминология в процессе овладения иностранным языком в КазАТИУ имени С.Сейфуллина. Ступенчатость заключается в изучении разных смысловых и прямых переводов, применяемых в терминоведении. В терминологии сельскохозяйственных специальностей есть свои особенности. Освоение студентами двуязычной терминологии направлено на изучение государственной языковой политики и одного из иностранных языков, как вспомогательного связующего агента между специфическими понятиями в терминологии. Такой подход применяется и для смыслового раскрытия терминов на казахском языке. Такую характеристику и перевод на трех языках имеют названия диких животных. Необходимо различать термины, которые при изучении имеют несколько значений и звучаний, они применяются только при осмыслении процесса в данное время и данном месте. При формировании коммуникативных компетенций будущих специалистов необходимо учитывать психолого-педагогические трудности и особенности профессионально-ориентированных понятий в процессе овладения иностранными языками.

Ключевые слова: терминология, профессионально-ориентированный язык, коммуникативные компетенции, трехязычие, неязыковые группы, охотоведение.

Введение

Актуальность темы определяется тем, что студенты в обучении иностранному языку проявляют общий интерес к трехязычному подходу к языковой проблеме, и тем, что отсутствие единого подхода в специфическом изучении не дает исчерпывающих ответов на имеющиеся вопросы. Мы выявили, что этот пробел также усугубляет недостаточное оснащение учебно-методического обеспечения дисциплин базового направления полиязычного обучения студентов вузов Казахстана [1–9]. Необходимость освоения трехязычной терминологии при изучении в неязыковых группах обучающихся специальности «Охотоведение и звероводство» по дисциплине «Профессионально-ориентированный иностранный язык (английский)» диктуется расширением образовательных программ вузов [10–14] для подготовки высококвалифицированных сельскохозяйственных специалистов.

Проблемой качественного и дифференцированного подхода к преподаванию английского языка в профессиональном цикле базовой части образовательной программы является поиск решений задач в освоении его в неязыковых группах обучающихся специальности «Охотоведение и звероводство».

Материалы и метод исследования

Уровневая ступенчатость освоенного задания, которое заключается в изучении разных смысловых и прямых переводов, применяемых в казахском, русском и английском языках. Нами использовались общепринятые методы [15–18] в изучении иностранного языка, адаптированного к сельскохозяйственным специальностям: тестирование, анкетирование, электронные переписки, протоколы занятий. Специфичность исследований заключалась в том, что мы работали в неязыковых группах специальности охотоведения и звероводства. Такой подход нами применяется и для смыслового раскрытия понятий специальности на казахском языке [19, 20] при чтении и устном переводе текстов с использованием онлайн технологий (см.рис.).

* Автор-корреспондент. E-mail: biolog.55@mail.ru

Результаты и обсуждение исследований

В освоении сельскохозяйственных специальностей, в том числе охотоведения, в наших исследованиях были свои специфические особенности. Освоение студентами двуязычной терминологии было направлено на изучение государственной языковой политики и одного из иностранных языков, как вспомогательного связующего агента между специфическими понятиями в терминологии.

В специализации сельскохозяйственных специальностей, таких как охотоведение и звероводство в наших исследованиях, при изучении дисциплин встречались термины и слова, специфичные только для этих специальностей. Такую же характеристику и перевод на три языка имели названия диких животных.

Рисунок. Освоение иностранного языка в неязыковых группах сельскохозяйственной специальности «Охотоведение и звероводство» с использованием онлайн технологий обучения: слева — вход на занятие ZOOM технологий; справа — занятие с аудиотекстом

Освоение студентами трёхязычной специфики при развитии коммуникативной компетенции у обучающихся нами было направлено на изучение терминологии в траектории трех языков: казахского, английского и русского.

В нашем случае расширяется исследовательская сфера специфической терминологии и закрепление понятия основного термина с дополнением специализации и узкоспециальных направлений профессий.

Дословный перевод или смысловой различались раскрытием понятия самих терминов. Были термины, которые легко понимались обучающимися и мы дали характеристику их смысловому переводу. Такую же характеристику и перевод на трех языках мы дали диким животным, как *deer* [diə] – бұғы – олень, *fox* [fɒks] – түлкі – лиса, *bear* [beə] – аю – медведь, *elephant* ['elɪfənt] – піл – слон, *elk* [elk] – бұлан – лось, *hare* [heə] – қоян – заяц. Например, из насекомых: *bee* [bi:] – ара – пчела, *butterfly* ['bʌtəflaɪ] – көбелек – бабочка, *beetle* ['bi:tl] – қоңыз – жук, ['ləʊ.kəst] – шегіртке – саранча, *gnat* [næt] – шіркей – комар. Прямой и смысловой перевод мелких животных — это: *ferret* ['ferɪt] – күзен – хорёк, *bat* [bæt] – жарқанат – летучая мышь, *beaver* ['bi:və] – құндыз – бобр, *guinea pig* ['ɡmi piɡ] – теңіз шошқасы – морская свинка, *hedgehog* ['hedʒhɒɡ] – кірпі – ёжик. Домашние животные, такие как *dog* [dɒɡ] – ит – собака, *donkey* ['dɒŋki] – есек – осел, *calf* [kɑ:f] – бұзау – телёнок, *cow* [kaʊ] – сиыр – корова, *cat* [kæt] – мысық – кот, *goat* [ɡəʊt] – ешкі – козел, *rabbit* [ræbɪt] – үй қояны – кролик, переводились с точной характеристикой и имеют одинаковый смысловый перевод с английского языка на казахский и русский языки.

Специфичные для охотоведения некоторые слова мы выделили в таблице 1 при изучении английского языка обучающимися специальности «Охотоведение и звероводство».

Т а б л и ц а 1

Специфичные для специальности «Охотоведение и звероводство» некоторые слова при изучении обучающимися неязыковых групп английского языка

English	Транскрипция	Русский язык	Қазақша
---------	--------------	--------------	---------

1	2	3	4
hunting	[ˈhʌntɪŋ]	охота	аң аулау
wildlife	[ˈwaɪldlaɪf]	заповедник	қорық
arrow	[ˈærəʊ]	стрела	жебе
tortures	[ˈtɔːtʃər]	пытки	азаптау
poaching	[ˈpəʊtʃɪŋ]	браконьерство	браконьерлік
trapping	[ˈtræpɪŋ]	отлов	аулау
capture	[ˈkæptʃər]	захват	басып алу
non-migratory	[ˈnaɪmɪɡrətɔːrɪ]	оседлый	отырықшы
predator	[ˈpredətər]	хищник	хайуан
gathering	[ˈɡæðərɪŋ]	сбор	алым
birdwatching	[ˈbɜːtʃɪŋ]	наблюдение за птицами	құстарды бақылау

Мы исследовали то, что терминология птиц занимает немаловажное место в изучении иностранного языка.

Специальные термины многочисленной группы видов птиц мы выделили, основываясь на внутренней и внешней миграции животных, и среди них отметили названия, которые переводятся на языки не только по их истинному названию, но и с учетом их поведения, внешнего вида (в основном), мест дислокаций, биологических особенностей (табл. 2) и выявили довольно сложное освоение понятий классификации птиц.

Т а б л и ц а 2

Специальные термины видов птиц, выделенные нами на основании внутренней и внешней миграции

English	Транскрипция	Казақша	Русский язык
1	2	3	4
Chicken squad	[ˈtʃɪkɪn skwɒd]	Тауықтар отряды	Отряд куриных
Ptarmigan	[ˈtɑːmɪ.ɡən]	Аққұр	Белая куропатка
Tundra partridge	[ˈtʌn.drə ˈpɑːtrɪdʒ]	Тундра аққұры	Тундрьяная куропатка
Black grouse	[blæk graʊs]	Құр	Тетерев
Capercaillie	[ˌkæpərˈkeɪli]	Меніреуқұр	Глухарь
Grouse	[graʊs]	Сұр құр	Рябчик
Quail	[kweɪl]	Бөдене	Перепел
Gray partidge	[ɡreɪ ˈpɑːtrɪdʒ]	Шіл	Серая куропатка
Bearded partridge	[ˈbiədɪd ˈpɑːtrɪdʒ]	Сақалды шіл	Бородатая куропатка
Desert partidge	[ˈdezət dɪˈzɜːt]	Дала шілі	Пустынная куропатка
Mountain patridge	[ˈmaʊntən ˈpɑːtrɪdʒ]	Кекілік	Кеклик
Dark belly ular	[dɑːk ˈbel.i ʊlɑːr]	Қарабауыр ұлар	Темнобрюхий улар
Pheasant	[ˈfez.ənt]	Қырғауыл	Фазан

Некоторые специфические термины нами выявлены как издавна известные и носили разный характер профессионально-ориентированного языка: *falcon* [ˈfɔːlkən] – сұңқар – сокол, *canary* [kəˈneəri] – шымыш – канарейка, *blackbird* [ˈblækbɜːd] – қарақұйрық – чёрный дрозд, *black grouse* [blæk graʊs] – құр – тетерев, *chicken* [ˈtʃɪkɪn] – балапан, *shibi* – цыплёнок, *cock* [ˈkɒk] – әтеу – петух, *crane* [kreɪn] – тырна – аист, *crow* [krəʊ] – қарға – ворона, *cuckoo* [ˈkʊku] – көкек – кукушка, *duck* [dʌk] – үйрек – утка, *duckling* [ˈdʌklɪŋ] – үйректің балапаны – утенок, *eagle* [ˈiːɡl] – бүркіт – орёл, *hen* [hen] – тауық – курица, *heron* [ˈherən] – құтан – цапля, *hawk* [hɔːk] – қаршыға – ястреб, *goose* [ɡuːs] – қаз – гусь.

Общие термины, применяемая в животноводстве, характеризовали разные по смыслу процессы и названия. При их чередовании со сложными терминами по охотоведению переводы слов обучающиеся осваивали проще, без видимых трудностей (табл. 3).

Т а б л и ц а 3

Общие термины, применяемые в животноводстве, характеризующие разные по смыслу процессы и названия при их чередовании со сложными терминами по охотоведению

English	Транскрипция	Русский перевод	Қазақша аударма
---------	--------------	-----------------	-----------------

1	2	3	4
modern	[ˈmɑːdərn]	современный	қазіргі
advocate	[ˈædvəkeɪt]	адвокат	адвокат
necessary	[ˈnesəseri]	необходимые	қажетті
component	[kəmˈpəʊnənt]	компонент	құрауыш
prevent	[priˈvent]	предупреждения	ескертулер
trade	[treɪd]	торговля	сауда
distinguish	[dɪˈstɪŋɡwɪʃ]	различают	ажыратады
involve	[ɪnˈvɔːlv]	вовлечь	тарту
elimination	[ɪˌlɪmɪˈneɪʃn]	ликвидация	тарату
management	[ˈmænɪdʒmənt]	управление	басқармасы
maintain	[meɪnˈteɪn]	сохранить	сактау
absent	[ˈæbsənt]	отсутствует	жоқ
frequently	[ˈfriːkwəntli]	часто	жиі
part	[pɑːrt]	участие	қатысуы
regulatory	[ˈregjələtɔːri]	регулятивные	реттеуші
pest	[pest]	вредитель	зиянкестер
diseases	[ˌdiːziːzəz]	заболевания	аурудың
food	[fuːd]	питание	тамактану
recreation	[ˌriːkriˈeɪʃn]	отдых	демалыс
healthy	[ˈhelθi]	здоровый	салауатты
animal	[ˈænɪml]	животное	жануар
environment	[ɪnˈvaɪrənmənt]	среда	қоршаған орта
capacity	[kəˈpæsəti]	емкость	сыйымдылығы
natural	[ˈnætʃrəl]	натуральные	табиғи
check	[tʃek]	регистрация	тіркеу
release	[riˈliːs]	релиз	шығарылым
intent	[ɪnˈtent]	умысел	ниет
photography	[fəˈtəːɡrəfi]	фотографии	фотосуреттер
plant	[plænt]	завод	зауыт
condition	[kənˈdɪʃn]	состояние	жағдайы
pursuit	[pəˈsuːt]	результат	нәтижесі

Одинаковый перевод терминов во многих словарях не означал, что нельзя произвести их перевод на другие языки. В таблице 4 мы показали, что перевод можно сделать по характерным только для этого вида животного биологическим признакам или отличительной внешней черты, которые присущи только этому представителю животного мира.

Т а б л и ц а 4

Перевод на трех языках по характерным для вида животного биологическим признакам и отличительной внешней черты

English	Транскрипция	Русский пере- вод	Қазақша ау- дарма	Предлагаемый перевод
1	2	3	4	5
gorilla	[gəˈrɪlə]	горилла	горилла	үлкен маймыл
giraffe	[dʒɪˈrɑːf]	жираф	жираф	мойынды жануар
crocodile	[ˈkrɒkədail]	крокодил	крокодил	үлкен кесіртке
antelope	[ˈæntɪləp]	антилопа	антилопа	бөкен
poachers	[ˈpəʊ.tʃər]	браконьер	браконьер	заңсыз аңшы
practice	[ˈpræktɪs]	практика	практика	тәжірибе
manager	[ˈmænɪdʒər]	менеджер	менеджер	басқарушы

В таблице 5 мы представили некоторые слова, которые имеют несколько смысловых характеристик. Если не понимать сам процесс или значение слова, то можно попасть впросак или ошибочно объяснить ситуацию в данной местности и в данное время.

Слова, которые имеют несколько смысловых характеристик

English	Транскрипция	Русский перевод	Қазақша аудармасы
1	2	3	4
source	[sɔ:s]	источник, исток, начало, исходный текст, родник	дереккөз, қайнаркөз, бастау, түпнұсқа мәтін, қайнар
complete	[kəm'pli:t]	полный, законченный, абсолютный, совершенно, завершать, заканчивать, заполнять	толық, аяқталған, абсолютті, мүлде, аяқтау, бітіру, толтыру
advances	[əd'vɑ:ns]	продвигается, авансы, достижения	жылжу, аванс, жетістіктер
bug	[bʌg]	жук, клоп, насекомое, ошибка, подслушивать, устанавливать аппаратуру	қоңыз, қандала, жәндік, қате, тыңдау, жабдықты орнату
caterpillar	['kætəpɪlə]	гусеница, червяк, гусеничный (ход), гусеничный трактор, кровопийца	көбелек құрты, құрт, жыланбауыр (жүріс), шынжыр табанды (трактор), қансорғыш

При обучении иностранному языку сельскохозяйственных специальностей мы учитывали необходимость осмысления того, что одно слово на английском языке имеет несколько значений как на русском, так и на казахском языках (табл. 6).

Т а б л и ц а 6

Слова на английском языке, имеющие несколько значений на русском и казахском языках при обучении иностранному языку обучающихся сельскохозяйственных специальностей

English	Транскрипция	Русский перевод	Қазақша аудармасы
1	2	3	4
Prey	[prei]	добыча, жертва, охотиться, грабить, терзать, мучить, ловить	олжа, құрбан шалу, аң аулау, тонау, қинау, азаптау, аулау
Keen	[ki:n]	острый, сильный, голосить, причитать, плач по покойнику	өткір, күшті, жоқтау, жоқтау айту, өлгендер үшін жылау
Sense	[sens]	смысл, чувство, ощущение, значение, чувствовать, ощущать, понимать	мән, сезім, әсерлену, мағына, сезіну, сезу, түсіну
Vision	['vɪʒn]	видение, зрение, дальновидность, мечта, предвидение, проницательность	көріну, көру, көрегендік, арман, болжам, сұңғылалық
Define	[di'fain]	определять, устанавливать, обозначать, очерчивать, устанавливать	анықтау, орнату, белгілеу, сызып алу, орнату
Talon	['tælən]	коготь, талон, длинный ноготь	тырнақ, талон, ұзын тырнақ
Relatively	['relatɪvli]	относительно, сравнительно, соответственно, по поводу	біршама, салыстырмалы, тиісінше, қатысты
Large	[la:rdʒ]	большой, крупный, широкий, значительный, крупно, широко, пространно	үлкен, ірі, кең, маңызды, ірілеу, кеңдеу, кеңінен
tearing	['teriŋ]	разрыв, разрывающий, бешеный, неистовый	алшақтық, жарылыс, ашуланшақ, ашулы
piercing	['piəriŋ]	пронзительный, пронизывающий, резкий, просверливание, бурение	тесу, тесу, өткір, бұрғылау, бұрғылау
Flesh	[fleʃ]	плоть, мясо, тело, мякоть плода, сырое мясо, полнеть, разжигать, кровожадность	тән, ет, дене, жеміс түйіні, шикі ет, семіздік, қоздырады, қантөгістік
Female	['fi:meil]	женщина, самка, женская особь, матка, женский, женский пол	әйел, ұрғашы, ұрғашы дарак, жатыр, әйелдер, әйел жынысы

Продолжение таблицы 6

1	2	3	4
definition	[,defɪ'nɪʃn]	определение, четкость, описание, резкость, точность, ясность	анықтама, анықтық, сипаттама, нақтылық, дәлдік, айқындылық

eyesight	[ˈaɪsaɪt]	зрение, поле зрения, кругозор	көру, көру өрісі, көкжиек
Beak	[bi:k]	клюв, слезник, судья, учитель, директор, что-либо, напоминающее клюв	тұмсық, көз жасы, сот, мұғалім, директор, нәрсе, тұмсықты еске салады
generally	[ˈdʒenrəli]	вообще, обычно, как правило, в целом, в общем, в большинстве случаев	жалпы айтқанда, әдетте, жалпы, жалпы алғанда, кей жағдайда
size	[saɪz]	размер, объем, формат, величина, сечение, калибровать, проклеивать, шлихтовать	өлшемі, көлемі, пішімі, шамасы, калибрлеу, желімдеу, шлихталау
Carrion	[ˈkæriən]	падаль, мертвечина, дохлятина, отвратительный, гниющий	өлексе, өлі, өлімтік, жиіркенішті, шірік
occasionally	[əˈkeɪznəli]	иногда, изредка, время от времени, порой, случайно, подчас, нерегулярно	кейде, кей-кейде, ара-тұра, кей-кезде, кездейсоқ, кей уақытта, тұрақты емес
vulture	[ˈvʌltʃər]	гриф, стервятник, хищник	лашын, лашын, жыртқыш
eat	[i:t]	есть, кушать, съедать, поедать, закусить, разжевать, поглощать, грызть, разрушать	тамақ ішу, тамақтану, жеп тауысу, бәрін жеу, аздап тамақтану, жеп қою, сіңіру, шағу, жою
definition	[ˌdefɪˈnɪʃn]	определение, четкость, описание, резкость, точность, ясность	анықтама, анықтық, сипаттама, нақтылық, дәлдік, айкындылық
strong	[strɒŋ]	сильный, крепкий, прочный, сильно, решительно, сильные, здоровые	күшті, берік, мықты, күшті, батыл, күштірек, сау
feet	[fi:t]	ноги, стопы, лапы	аяқтар, табан, табаны
holding	[ˈhəʊldɪŋ]	удерживание, владение, закрепление, имущество, участок земли, вклад	ұстау, иелену, бекіту, мүлік, жер учаскесі, үлес
concept	[ˈkɒnsept]	концепция, понятие, идея, общее представление	тұжырымдама, түсінік, идея, жалпы түсінік
convergent	[kənˈvɜːrdʒənt]	сходящийся, конвергентный, сходящийся в одной точке, сближающийся	жинақты, конвергентті, бір нүктедегі жинақтылық, жақын
volution	[ˌevəˈluːʃn]	эволюция, развитие, перестроение, развертывание	эволюция, даму, қайта құру, күшейту
common	[ˈkɒmən]	общий, распространенный, обычный, частый, общее, выгон, пустырь, здравый смысл	жалпы, кең таралған, қарапайым, жиі, жалпылама, жайылым, бос жер, ақылға қонымды

Представленные нами термины с обозначением нескольких понятий дают понимание общезначимых слов при развитии коммуникативной компетенции у обучающихся и было направлено на изучение терминологии и понятий охотоведения с учетом специфики специальности в траектории трех языков: казахского, английского и русского.

Выводы

При освоении сельскохозяйственных специальностей мы идентифицировали понятия на иностранных языках, которые при изучении имеют несколько значений и звучаний, поэтому применяются только при осмыслении процесса в данное время и данном месте и, именно, по специальности «Охотоведение и звероводство». Однако есть одно «но». При формировании коммуникативных компетенций будущих специалистов сельскохозяйственных специальностей необходимо учитывать психолого-педагогические трудности и особенности профессионально-ориентированных понятий в процессе овладения иностранными языками в неязыковых группах.

Список литературы

- 1 Petrov A.N. Frozen infrastructures in a changing climate: Transforming human–environment–technology relations in the Anthropocene / A.N. Petrov, V. Kuklina, D. Streletskiy // *Ambio*. — 2023. — 52(7). — P. 1151–1154.
- 2 Sizov O. Dealing with sand in the Arctic city of Nadym / O. Sizov, V. Kuklina, R. Fedorov, D. Butakov D. // *Ambio*. — 2023. — 52(7). — P. 1198–1210.

- 3 Kuklina V. Combining community observations and remote sensing to examine the effects of roads on wildfires in the East Siberian boreal forest / V. Kuklina, O. Sizov, V. Bogdanov, A. Morozova, A.N. Petrov A.N. // *Network Arctic Science*. — 2023. — No. 9 (2). — P. 393–407.
- 4 Morozova A.O. Taiga Landscape Degradation Evidenced by Indigenous Observations and Remote Sensing / A.O. Morozova, K.E. Nyland, V.V. Kuklina // *Sustainability (Switzerland)*. — 2023. — 15(3). — P. 1751.
- 5 Sizov O. Urban Trees in the Arctic City / O. Sizov, R. Fedorov, Y. Pechkina, M. Michugin, A. Soromotin // *Case of Nadym Land*. — 2022. — 11(4). — P. 531.
- 6 Kuklina V. Fires on Ice: Emerging Permafrost Peatlands Fire Regimes in Russia's Subarctic Taiga / V. Kuklina, O. Sizov, E. Rasputina, V. Bogdanov, A.N. Petrov // *Land*. — 2022. — 11(3). — P. 322.
- 7 Sizov O.S. Assessing the availability of green infrastructure to resident of an arctic city / O.S. Sizov, R.Yu. Fedorov, Y.A. Pechkina, A.V. Soromotin, A.V. Fedash // *Arctica: Ecology I Economic*. — 2022. — 12(4). — P. 475–490.
- 8 Kuklina M. Emerging Land Use Challenges and Overlapping Interests in a Remote Community / M. Kuklina, V. Kuklina, N. Krasnoshtanova, E. Batotsyrenov, A. Trufanov // *Inner Asia*. — 2022. — 24(1). — P. 74–101.
- 9 Berestneva O. Development Challenges of Remote Rural Terrains: Network Ontology / O. Berestneva, A. Tikhomirov, A. Trufanov, E. Altangerel, Z. Dashdorj // *Lecture Notes in Networks and Systems*. — 2022. — Vol. 442. — P. 367–381.
- 10 Shadyul L.V. Territorial and geographical aspects of sable extraction, harvesting and sale of its skins — From Ancient Russia to the Russian Federation / L.V. Shadyul, Y.E. Vashukevich, E.V. Vashukevich // *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*. — 2022. — 981(4). — P. 142–146.
- 11 Мухортов Д.С. О специфике преподавания английского языка иноязычным магистрантам-филологам / Д.С. Мухортов // *Современные концепции научных исследований: сб. науч. работ IV Междунар. науч.-практ. конф.* — 2014. — Т.11, № 4. — С. 70–75.
- 12 Sagnayeva Zh.B. Features of studying the terminology of linguistic meaning in English in non-linguistic groups: Материалы Междунар. науч.-практ. конф. «Сейфуллинские чтения-18: «Молодежь и наука — взгляд в будущее». — 2022. — Т. I. — Ч. III. — С. 259, 260.
- 13 Тезекбаева Г.А. Английский язык: учеб.-метод. пос. / Г.А. Тезекбаева. — Экибастуз: ЕИТИ им. акад. К. Сатпаева, 2018. — 34 с.
- 14 Малецкая О.П. Английский язык [English]: учеб. пос. / О.П. Малецкая, И.М. Селевина. — СПб.: Лань, 2020. — 136 с.
- 15 Кононова Ю.Д. Английский язык для зоотехников и ветеринаров [Текст]: учеб. пос. для вузов / Ю.Д. Кононова, М.Н. Заикина. — СПб.: Лань, 2022. — 156 с.
- 16 Басенко Г.В. Лексика и терминология в профессионально-ориентированных текстах на английском языке: учеб. пос. / Г.В. Басенко. — Ростов н/Д.: Дон. гос. техн. ун-т, 2017. — 87 с.
- 17 Воронцова И.И. Английский язык: профессиональная терминология и основы перевода специальных и научных текстов: учеб. пос. / И.И. Воронцова, В.И. Уваров. — М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2017. — 134 с.
- 18 Бригинева В.Е. Англоязычная терминология альпинизма (структурный и когнитивно-дискурсивный подходы): автореф. дис. ... канд. филол. наук / В.Е. Бригинева. — Пятигорск, 2014. — 29 с.
- 19 Белозерцева Н.В. Обучение студентов иноязычной письменной деловой коммуникации: какую методику выбрать? / Н.В. Белозерцева, Е.А. Насонова // *Мир педагогики и психологии: Междунар. науч.-практ. журн.* — 2017. — № 12 (17). — С. 49–56.
- 20 Голованова Е.И. Когнитивное терминоведение: проблематика, инструментарий, направления и перспективы развития / Е.И. Голованова // *Вестн. Челяб. гос. ун-та*. — 2013. — № 24 (315). — *Филология: Искусствоведение*. — Вып. 82. — С. 13–18.

Ж.Б. Сағнаева, Р.А. Арынова, Р.Ж. Әубәкірова

Студенттердің тілдік емес топтарында «Аңшылықтану және аң шаруашылығы» мамандығында оқу кезіндегі үш тілді терминология

Мақалада «Кәсіптік-бағдарланған шет тілі (ағылшын)» пәні бойынша ауыл шаруашылығы мамандықтарының «Аңшылықтану және аң шаруашылығы» мамандығы бойынша оқытудың тілдік емес топтарында үш тілді терминологияны меңгеруді зерттеуге бағытталған зерттеулер келтірілген. Зерттеу нысаны ретінде біз С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университетінде шет тілін меңгеру барысында үш тілді терминологияны тандадық. Қадам жүйесі терминдік зерттеулерде қолданылатын әртүрлі семантикалық және тікелей аудармаларды зерттеуден тұрады. Ауыл шаруашылығы мамандықтары терминологиясының өзіндік ерекшеліктері бар. Студенттердің екітілді терминологияны меңгеруі мемлекеттік тіл саясатын және шет тілдерінің бірін терминологиядағы нақты ұғымдар арасындағы көмекші байланыстырушы агент ретінде зерделеуге бағытталған. Бұл тәсіл қазақ тіліндегі терминдердің семантикалық ашылуы үшін де қолданылады. Жабайы жануарлардың атауларында үш тілде осындай сипаттама және аударма бар. Зерттеу кезінде бірнеше мағыналары мен дыбыстары бар терминдерді ажырату қажет, олар белгілі бір уақытта және белгілі бір жерде процесті түсіну кезінде ғана

қолданылады. Болашақ мамандардың коммуникативті құзыреттерін қалыптастыру кезінде шет тілдерін меңгеру процесінде психологиялық-педагогикалық қиындықтар мен кәсіби бағдарланған ұғымдардың ерекшеліктерін ескеру керек.

Кілт сөздер: терминология, кәсіби бағдарланған тіл, коммуникативтік құзыреттіліктер, үштілділік, тілдік емес топтар, аңшылық шаруашылығы.

Zh.B. Sagnaeva, R.A. Arynova, R.Zh. Aubakirova

Trilingual terminology when studying in non-linguistic groups of students in the specialty of “hunting and fishery”

In this article the studies that are aimed at studying the development of trilingual terminology by students in non-linguistic groups of Kazakh and Russian languages, mainly in the specialty “Hunting and fur farming” among agricultural specialties are presented. We have chosen trilingual terminology in the process of mastering a foreign language at the University. Stepping consists in the study of different semantic and direct translations used in the terminology of the Kazakh, Russian and English languages. The names of wild animals have the characteristics and translation in three languages. It is necessary to distinguish between terms that, when studied, have several meanings and sounds, therefore, they are used only when comprehending the process at a given time and place. When forming the communicative competencies of future specialists, it is necessary to take into account the psychological and pedagogical difficulties and features of professionally oriented concepts in the process of mastering foreign languages.

Keywords: terminology, professionally oriented language, communicative competencies, trilingualism, non-linguistic groups, hunting management.

References

- 1 Petrov, A.N., Kuklina, V., & Streletskiy, D. (2023). Frozen infrastructures in a changing climate: Transforming human–environment-technology relations in the Anthropocene. *Ambio*, 52(7), 1151–1154.
- 2 Sizov, O., Kuklina, V., Fedorov, R., & Butakov, D. (2023). Dealing with sand in the Arctic city of Nadym. *Ambio*, 52(7), 1198–1210.
- 3 Kuklina, V., Sizov, O., Bogdanov, V., Morozova, A., Petrov, A.N. (2023). Combining community observations and remote sensing to examine the effects of roads on wildfires in the East Siberian boreal forest. *Network Arctic Science*, 9 (2), 393–407.
- 4 Morozova, A.O., Nyland, K.E., & Kuklina, V.V. (2023). Taiga Landscape Degradation Evidenced by Indigenous Observations and Remote Sensing. *Sustainability (Switzerland)*, 15(3), 1751.
- 5 Sizov, O., Fedorov, R., Pechkina, Y., Michugin, M., & Soromotin, A. (2022). Urban Trees in the Arctic City. *Case of Nadym Land*, 11(4), 531.
- 6 Kuklina, V., Sizov, O., Rasputina, E., Bogdanov, V., Petrov, A.N. (2022). Fires on Ice: Emerging Permafrost Peatlands Fire Regimes in Russia’s Subarctic Taiga. *Land*, 11(3), 322.
- 7 Sizov, O.S., Fedorov, R.Yu., Pechkina, Y.A., Soromotin, A.V., & Fedash, A.V. (2022). Assessing the availability of green infrastructure to resident of an arctic city. *Arctica: Ecology I Economic*, 12(4), 475–490.
- 8 Kuklina, M., Kuklina, V., Krasnoshtanova, N., Batotsyrenov, E., Trufanov, A. (2022). Emerging Land Use Challenges and Overlapping Interests in a Remote Community. *Inner Asia*, 24(1), 74–101.
- 9 Berestneva, O., Tikhomirov, A., Trufanov, A., Altangerel, E., & Dashdorj, Z. (2022). Development Challenges of Remote Rural Terrains: Network Ontology. *Lecture Notes in Networks and Systems*, 442, 367–381.
- 10 Shadyul, L.V., Vashukevich, Y.E., & Vashukevich, E.V. (2022). Territorial and geographical aspects of sable extraction, harvesting and sale of its skins — From Ancient Russia to the Russian Federation. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Scienc*, 981(4), 142–146.
- 11 Muhortov, D.S. (2014). O spetsifike prepodavaniia angliiskogo yazyka inoiazыchnym magistrantam-filologam [On the specifics of teaching English to foreign-language undergraduates-philologists]. *Sovremennye kontseptsii nauchnykh issledovani: sbornik nauchnykh rabot IV Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Modern concepts of scientific research: collection of scientific papers of the IV International Scientific and Practical Conference*, 11, 4, 70–75 [in Russian].
- 12 Sagnayeva, Zh.B. (2022). Features of studying the terminology of linguistic meaning in English in non-linguistic groups: Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Seifullinskii chteniia-18: «Molodezh i nauka — vzgliad v budushchee» [Materials of the International scientific and practical conference “Seifullin readings-18: “Youth and science — a look into the future”] (pp. 259, 260). Vol. I, Part III [in Russian].
- 13 Tezekbaeva, G.A. (2018). Angliiskii yazyk. Uchebno-metodicheskoe posobie [English language. Educational and methodical manual]. Ekibastuz: EITI imeni akademika K. Satpaeva [in Russian].

- 14 Maletskaia, O.P., & Selevina, I.M. (2020). Angliiskii yazyk: uchebnoe posobie [English language. Educational manual]. Saint-Petersburg: Lan [in Russian].
- 15 Kononova, Yu.D., & Zaikina, M.N. (2022). Angliiskii yazyk dlia zootekhnikov i veterinarov: uchebnoe posobie dlia vuzov [English for livestock specialists and veterinarians. Study guide for universities]. Saint-Petersburg: Lan [in Russian].
- 16 Basenko, G.V. (2017). Leksika i terminologiiia v professionalno-orientirovannykh tekstakh na angliiskom yazyke: uchebnoe posobie [Vocabulary and terminology in professionally oriented texts in English: a textbook]. Rostov na Donu: Donskoi gosudarstvennyi tekhnicheskii universitet [in Russian].
- 17 Vorontsova, I.I., & Uvarov, V.I. (2017). Angliiskii yazyk: professionalnaia terminologiiia i osnovy perevoda spetsialnykh i nauchnykh tekstov [English: professional terminology and basics of translation of special and scientific texts]. Moscow: Rossiiskii gosudarstvennyi gumanitarnyi universitet [in Russian].
- 18 Brigrinevich, V.E. (2014). Angloiazychnaia terminologiiia alpinizma (strukturnyi i kognitivno-diskursivnyi podkhody) [English terminology of mountaineering (structural and cognitive-discursive approaches)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Piatigorsk [in Russian].
- 19 Belozerceva, N.V., & Nasonova, E.A. (2017). Obuchenie studentov inoiazychnoi pismennoi delovoi kommunikatsii: kakuiu metodiku vybrat? [Teaching students, foreign language written business communication: what method to choose?]. *Mir pedagogiki i psikhologii: Mezhdunarodnyi nauchno-prakticheskii zhurnal — The World of Pedagogy and Psychology: An international scientific and practical journal*, 12 (17), 49–56 [in Russian].
- 20 Golovanova, E.I. (2013). Kognitivnoe terminovedenie: problematika, instrumentarii, napravleniia i perspektivy razvitiia [Cognitive Terminology: Issues, Tools, Directions and Prospects for Development]. *Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya: Iskusstvovedenie — Bulletin of the Chelyabinsk State University, Philology: Art criticism*, 24 (315), Issue 82, 13-18 [in Russian].

Information about authors

Sagnaeva, Zhanar Berikzhanovna — Doctoral student, Alikhan Bokeyhan University, Semey, Kazakhstan. E-mail: zhanarochka_s@mail.ru;

Arynova, Raykhan Akhmetovna — Doctor of biological sciences, docent, Kazakh Agrotechnical University named after S. Seifullina, Astana, Kazakhstan. E-mail: biology.55@mail.ru;

Aubakirova, Rakhilya Zhumataevna — Doctor, professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: kama_0168@mail.ru.

Б.А. Жүнісова¹, Ж.М. Баймұрынов^{2*}

¹*Атамүрік университеті Түркітану институты, Ерзурум, Түркия;*

²*«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан
(bayan75-75_75@mail.ru, janbolat_b_m@mail.ru)*

«Йана» тұлғасының қазіргі сипаты мен қызметі

Қазақ тіл білімінде жалғаулықтардың грамматикалық қызметін зерттеу профессор Р. Әміровтен басталып, онан бері де бірнеше диссертация қорғалды. Алайда жалғаулықтардың грамматикалық табиғаты түгелдей анықталып болды деуге әлі ертерек. Мәселен, бір ғана «және» тұлғасының өзіне қатысты қаншама түйткілді мәселе бар. Бұған, біріншіден, «және» тұлғасының грамматикалық функциясының уақыт өте келе кеңейіп қалғандығы, екінші жағынан, жалғаулықтар лингвистикалық табиғаты бойынша күні бүгінге дейін зерттеліп бітпегені себеп болып отыр. Мақалада «және» тұлғасының грамматикалық ерекшелігі «тағы» және «қайта» тұлғаларымен салыстырыла қаралады. Өйткені бұл тұлғалардың өзара квазисиноним болатын мүмкіндігі бар. Мұның себебі ең әуелі тарихи даму процесімен байланысты. Сондықтан ертедегі «йана», қазіргі «және» тұлғасының тарихи даму сатысына орай транспозициялануын арнайы зерттеу қажеттігі туындайды. Нәтижесінде «және» тұлғасының грамматикалық функциясы ғылым талабына орай мүлде жаңаша көзқараста сипатталып отыр. Атап айтқанда, бүгінде жалғаулық ретінде ғана танылып жүрген «және» тұлғасының этимологиясы сараланып, сөйлемде үстеу де, демеулік те болатыны мәлім болды. Грамматикалық мағынасын анықтау критерийлері ұсынылды. Бұл кезге дейін түсініксіз болып келген сипаттарының сыры ашылды. Сондай-ақ грамматика теорияларында кездесе бермейтін функциясы жөнінде баяндалды. Мақалада жасалған тұжырымдар түркология және қазақ тіл білімінің өзекті мәселелерін зерттейтін магистранттар мен докторанттарға ғылыми материал болады.

Кілт сөздер: йана, және, тақы, тағы, үстеу, демеулік, шылау, шылаудың қызметі, жалғаулық, адвербиалдану, конъюнкту, транспозиция, квазисиноним, қазақ грамматикасының теориясы.

Kipicne

Тілді статикалық құбылыс дегенімізбен, уақыт өте ол да ілгерілеп отырады. Ілгерілегені — өзгергені, өзгергені — дамығаны. Осыдан барып тілде жаңа көзқарас, жаңа ұстаным пайда болып жатады. Бұрыннан мәлім кей жайтқа қатысты басқа тұжырым, тың мәміле жасау қажеті — тіл дамуы барысындағы қалыпты құбылыс.

Қазақ тіл білімінің біршама зерттелгені, әлемдік лингвистика талаптарына орай дамып жатқаны белгілі. Әсіресе грамматика теориясы әлдеқашан орнықты, дегенмен әлі де біраз жайттың жете нақтыланбағанын, зерттей түсуді қажет ететінін де жоққа шығармаймыз. Осындай жайттың бірі **және** тұлғасы жөнінде.

Әдетте бұл тұлғаны жалғау ретінде білеміз, сондай-ақ жалпы формасының ертеректегі нұсқасынан айтарлықтай өзгермегені де мәлім. Әдеби тілдің функционалдық стильдеріне қатысы, грамматикалық қызметі жөнінде де арнайы жүргізілген еңбек баршылық. Бұл қатарға стилистикалық сипатын және қосыңыз. Бір қарағанда, баршаға белгілі бұл сөздің зерттелетін ештеңесі қалмағандай.

Қазақ тілі — түркілік тілдердің біреуі ғана. Сондықтан тіл табиғатына қатысты зерттеудің салыстырмалы әдіс арқылы, яғни түркілік өзге халықтардың тіліндегі заңдылықтармен салыстырыла жасалғаны абзал. Бұл — түркілік халықтардың қай-қайсысының да грамматикасының шынайы болуы үшін қажет критерий. Қазірде түркілік тілдердің генеалогиялық жақындығына қарамастан өзінше дамып жатқанын да жоққа шығаруға болмайды. Осыған орай кей мәселе тілдің өз ішінде шешіліп жатады, алайда көп мәселе тіл аралық талдау барысында ғана нәтижелі болмақ. Сонымен, *және* тұлғасы жөнінде басы ашылмай келе жатқан мәселелерді жалпылама түрде былайша топтап отырмайық:

1) *Және* тұлғасы тек байланыстырушы қызметте ғана жұмсала ма?

2) *Және* тұлғасының грамматикалық синонимі бар ма?

Бірінен-бірі туындап отыратын бұл мәселелерді анықтау, біздіңше, грамматикамыз жөнінде біраз жайды аңғартады.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: janbolat_b_m@mail.ru

Мақсат пен міндеттер. Қазақ тіл білімінде грамматикалық және тұлғасы жөнінде түйткілді мәселе бар екеніне талас жоқ. Сондықтан бұл мақаланың мақсаты — және тұлғасының қызметін диахрониялық және синхрониялық талдау арқылы нақтылау. Осыған орай мынадай міндеттер қойылды:

- және тұлғасының ертеректегі мағынасын анықтау;
- және тұлғасы мен тағы, қайта тұлғаларының қызметін салыстыру;
- және тұлғасының түркілік өзге тілдердегі қызметін саралау;
- және тұлғасының қазіргі грамматикалық мағынасын нақтылау;
- және тұлғасының стилистикалық қызметін көрсету;
- және тұлғасының шылау ретіндегі қызметін сипаттау.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Мақала диахрониялық және синхрониялық салыстырмалы талдау, жалпылай және жалқылай талдау әдістері негізінде дайындалды. Баяндалған теориялық мәліметтер бүтіннен бөлшекке немесе бөлшектен бүтінге қарай жылжу арқылы тарқатылып әрі жинақталып отырылады.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Қазіргі тіліміздегі және тұлғасының түркілік өзге халықтардағы нұсқасы — йана (көбіне), жана, йәнә, ене, гене, уонна, эмиэ (соңғы үшеуі сирек). Сөз басындағы й орнына ж дыбысын қолдану — қазақ тіліне тән сипат. Алайда мұнан бұл сипат кейіннен қалыптасты деуге келмейді, себебі сөз басындағы й орнына ж қолдану ерте замандарда да болған [1, 63]. Ал ертеректегі нұсқалары мынадай: йана, йене, йеме.

Және тұлғасының қазіргі нұсқаларынан саха (якут) тіліндегі уонна дегеннің йана дегеннен, эмиэ дегеннің йеме дегеннен қалыптасқанын шамалау қиын емес. Қырымшақ тіліне тән гене нұсқасының йене дегеннен орныққанын тұлғасына қарап шамалағанымызбен, қандай заңдылық негізінде қалыптасқаны туралы нақты мәлімет жоқ [2, 115].

Енді және тұлғасының ертеректегі және қазіргі тілдердегі мағынасына тоқталайық.

Бұл тұлғаның көне түркі кезеңіндегі Орхон-Енисей ескерткіштері тілінде шылау мағынасында жұмсалғанын айтқан Ж. Тектігүл *Іл йеме іл болты, будун йеме будун болты (Ел және ел болды, халық және халық болды)* мысалын келтірген [3, 302]. Осындағы йеме тұлғасы көптеген дереккөзде қайта, тағы мағынасында жұмсалған [2, 115]. Тіпті *Ел қайта/тағы ел болды, халық қайта/тағы халық болды* десек, сөйлемнің коммуникативтік мазмұны айқын бола түсерін байқаймыз.

Йеме тұлғасының қазіргі тағы мағынасында жұмсалғанын көне ұйғыр ескерткіштерінің тілін зерттеген Ғ. Айдаров та көрсеткен [4, 93].

Йана тұлғасының қайта, тағы, сондай-ақ (сонымен қатар), және (1. снова, опять, вновь, еще; 2. а также, да еще, и) мағынасында, йене тұлғасының қайта, тағы, бірақ, және (1. опять, снова, еще; 2. однако; 3. и) мағынасында жұмсалғаны, сондай-ақ йана тұлғасының алғашқы мағынасы кері, тағы, қайта (назад, опять, снова) болғаны жөнінде мәлімет бар [2, 115].

Мұнан қазіргі тіліміздегі және, тағы, қайта, сондай-ақ, сонымен қатар, бірақ сөздері мағынасының ертеректе бір ғана йана тұлғасы арқылы берілгенін аңғарамыз. Бұл тұста йана, йене, йеме нұсқаларын дыбыстық өзгеріске түскен бір нұсқа (генезис) деп қарап отырмыз. Ал қарсылықты мәнде (бірақ) жұмсалғаны күмәнді, себебі, біріншіден, көрсетілген еңбекте нақты мысал берілмеген, екіншіден, көнетүркілік зерттеулерде де, қазіргі түркі тілдерінде де қарсылықты мәнде жұмсалғаны және жұмсалауының жөнінде ешқандай дерек жоқ.

Н. Сауранбаев 1948 жылғы еңбегінде және, да сияқты жалғаулықтар этимологиясын анықтаудың қиын, тіпті мүмкін емесін айтады [5, 56], алайда кейінгі зерттеулерде йана тұлғасының қайту, оралу мағыналы йан етістігіне көсемшенің -а қосымшасы жалғануынан қалыптасқаны [2, 115], та шылауының тағы (тақы) сөзінің ықшамдалуынан қалыптасқаны [3, 307] жайлы пікір бар. Түрік ғалымы О. Балжы ұстанымы да осыған саяды [6, 229-244]. Біздіңше, бұл пікір — құптарлық пікір, себебі қазіргі және тұлғасында қайта үстеуінің семантикасы, та шылауында тағы сөзінің семантикасы күні бүгінге дейін сақталып отыр.

Сонымен, жинақтай келгенде, және тұлғасының грамматикадағы қазіргі мағынасы мен қызметін нақтылау үшін қайта, тағы сөздерімен байланыстыра қарау керек екені мәлім болды. Қазіргі грамматикамыздағы және тұлғасының жалғаулық шылау, онда да ыңғайлас мәнді жалғаулық екені айтылып жүргенмен, шындығында, оның грамматикалық қызметінің аясы онан әлдеқайда кең.

Жалғаулықтар тарихын арнайы зерттеген Р. Әміров *және* тұлғасының әуел баста үстеу болғанын («...ол кездегі мағынасын қазір **қайта** деген сөз беріп жүр»), онан соң демеулік болып, жалғаулық қызметіне кейіннен ғана ауысқанын баяндай келе былай дейді: «Ұйғыр, түрікмен тілдерінде **йәне, ене** осы күні де үстеу ретінде жұмсалып, **қайта** деген сөздің мағынасын беретін сияқты. Оған мынадай мысалдар — дәлел: *Биз колхоздин кече кайтип келдук, огунокка йәне колхозга чикип кетимиз* (Біз колхоздан кеше қайтып келдік, бүрсігүні **қайта** колхозға шығып кетеміз).

Істің, қимылдың бірнеше дүркін болып тұратындығын білдіретін үстеу сөз **жәненің** қазақ тілінде күшейткіш демеулікке өтуі заңды-ақ сияқты» [7, 14-15]. Ғалым *және* тұлғасының демеулік шылау мағынасын *тағы* сөзімен бірдей функцияда жұмсалғанымен байланыстырады, сондай-ақ *және* демеулігінің жалғаулық шылау қызметіне ауысуына оның сөйлемдерді байланыстыруға о бастан бейім болғаны ықпал еткенін айтады. Сөйтіп, *және* тұлғасы бүгінде «түгелдей жалғаулық болып кетті» деп санайды [7, 15].

Ғалымның пікірінше, *және* тұлғасының грамматикалық эволюциясы мынадай: **үстеу** → **демеулік** → **жалғаулық**. Осыған ұқсас көзқарас Ж. Тектіғұлда да бар: «*Және* жалғаулығы алғашында күшейткіш демеулік мағынасында жұмсалып, кейіннен сөздерді байланыстыруға бейімділігі оның жалғаулық қызметіне ауысуына алып келген» [3, 308]. Яғни **демеулік** → **жалғаулық** эволюциясын мақұлдайды.

Бұл екі пікір айтарлықтай алшақ емес, қайта бірін-бірі бекіте түседі. Алайда біз Р. Әміровтің ұстанымын толығырақ деп есептейміз, сөйте тұра *және* тұлғасының бүгінде біржола жалғаулыққа айналғаны жөніндегі пікірін құптамаймыз. Себебі *және* тұлғасының үстеу, демеулік, жалғаулық мағынасы қазіргі қазақ тілінде де, түркілік өзге тілдерде де сақталып отыр. Оған, жоғарыда келтіргеніміздей, *қайта*, *тағы* сөздерімен байланыстыра қарау барысында көз жеткіземіз.

Назар аударарлық келесі жайт — ертеректегі *йана*, *йеме*, *тақы* нұсқаларының қазіргі мағынасын зерттеушілер тарапынан даралап көрсету тәжірибесі байқалады. Мәселен, Ғ. Айдаров көне ұйғыр ескерткіштері тіліндегі *йана* тұлғасы мағынасының қазіргі *және* тұлғасымен, *йеме* тұлғасының *тағы* тұлғасымен сәйкесетінін, сондай-ақ *тақы* тұлғасының әдеттегі *тағы* дегеннің мағынасымен үндесетінін көрсетсе [4, 93], М. Қашқари сөздігін аударған А. Егеубай сөздіктегі *йана* сөзінің мағынасын *және*, *қайта* деп [8, 38], *тақы* сөзінің мағынасын *тағы*, *және* деп [8, 308] көрсетеді. Әбілғазы баһадүр ханның XVII ғасырдағы «Түркі шежіресінің» сөздігін құрастырған Г. Мамырбекова *тақы* сөзінің мағынасы қазіргі *та* демеулігімен және *және*, *қайтадан*, *тағы* сөздерінің мағынасына саятынын анықтаған [9, 272-273]. Десек те грамматикалық семантикасы жағынан барлығының да өзектес екенін аңғармау мүмкін емес. XIV ғасыр басынан жеткен «Жамиғ-ат тауарих» тілінде жалғаулық қызметіндегі *йана* *тақы* тұлғасының тіркесе жұмсалуды [10, 46] осындай өзектестіктен кейінірек қалыптасқан норма болса керек.

Мұнан шығатыны — ертедегі *йана*, *йеме*, *тақы* тұлғалары белгілі бір грамматикалық мағына аясында жұмсалған және қазіргі тіліміздегі *және*, *қайта*, *тағы* сөздерінің мағынасымен бірдей. Дегенмен осы тұлғалар арасындағы *тақы* сөзінің о бастағы грамматикалық мағынасы біркелкі болмағанға ұқсайды.

Р. Әміров *тағы*, *егер* шылауларының парсы тілінен енгені жөнінде П. Мелиоранскийге сілтеме жасайды [7, 5], алайда П. Мелиоранский парсы тілінен енген деп тек *егер* шылауын ғана көрсеткен [11, 68]. Сондай-ақ «Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігінде» *тағы* сөзі емес, *егер* сөзі ғана бар [12, 185]. Оның үстіне, *тақы* сөзінің түркілік жазба ескерткіштерде кірме шылауларға қарағанда белсендірек жұмсалғаны белгілі.

Сонымен, *тағы* тұлғасын аталған ғалымдар жалғаулық шылау деп қараса, Г. Мамырбекова «Түркі шежіресіндегі» мағынасы қазіргі *та* тұлғасымен барабар демеулік болғанын, сонымен қатар *және*, *қайтадан*, *тағы* сөздерімен сәйкесетінін анықтаған, алайда бұл сөздікте соңғы үш сөздің грамматикалық мағынасы нақтыланбайды. Шежіреден келтірілген мысалдарға қарағанда, *және* сөзі жалғаулық шылау, *қайтадан* сөзі үстеу, *тағы* сөзі демеулік мағынасында жұмсалған, қараңыз: «*Андын кетіп Шам барды тақы бірнеше ыыл онда тұрұб андын Хожент барды (Одан кетіп Шам барды және онда бірнеше жыл тұрып, одан Хожент барды).*

Каһ каһ хытай бірлән иау болұр ерді анда хытай падишаһы ләшкер иіберіб өлтүртұб уа чабдұртұб тақы өзіге бақындұрұр ерді (Анда-санда қытайменен жау болатын, онда қытай патшасы әскер жіберіп өлтіртіп, шаптыртып өзіне қайтадан бағындыратын еді).

Тақы екі ыылдың соң падишаһ болды (*Тағы* екі жылдан соң патша болды)» [9, 272-273].

VII-IX ғасырларға тиесілі руникалық жазбалар грамматикасы жайлы келесі бір еңбекте *тағы* тұлғасының *бекіту*, *жалғау*, *қосу* мағынасындағы *тақ* етістігінен қалыптасқан жалғаулық екені

көрсетілген [13, 206]. Сондай-ақ осы еңбекте сан есімдермен тіркесе жұмсалатын *артуқы* (қазіргі *артық* сөзі) шылауындағы **-ы** аффиксінің тәуелдік жалғау екені жөнінде мәлімет бар [13, 206]. Біздіңше, мұндағы *артық* сөзі — шығыс септігін меңгеретін септеулік шылау. Жалпы, *тағы* тұлғасы мен *артық* сөзі, семантикасына қарағанда, ортақ генезистен тараған сыңайлы. Мұндай ұйғарымды *тағы* тұлғасының парсытекес емесіне әлсіз де болса және бір айғақ деп есептейміз.

Және тұлғасының алғашқы грамматикалық мағынасының үстеу болғаны сияқты, *тағы* тұлғасын да әуелде үстеу болған деп санаймыз, себебі адвербиалдануға етістік негізді (*тақ*) сөздер бейім тұратыны — тіліміздің заңдылығы. Екіншіден, Ж. Тектіғұлдың ХІ-ХІІ ғасырлардан жеткен мұраларда *тағы* сөзінің үстеу мағынасын «сақтап қолданылғанына» [3, 307] арнайы назар аудартуы осыны аңғартады.

Жоғарыдағылардан *тағы* тұлғасының ертеде жалғаулық, үстеу, демеулік мәнінде жұмсалғаны жөнінде түйін шығады. Дей тұрғанмен жалғаулық қызметінде жұмсалғанына күмән бар. Мысалы, *тағы* тұлғасының демеуліктен жалғаулыққа айналуы жөнінде *На кім болмаш тақы на кім боласы туруп* (*Кім не болған, тағы кім не болмақ*) деген мысал келтірген Р. Әміров осындағы *тақы* сөзінің «екі сөйлемді байланыстыру үшін қызмет етіп тұрғанын», алайда «өз мағынасын сақтағанын» (демеулік мағынасын. – Авт.) ескертеді. Сөйлемдерді байланыстыру қызметі біртіндеп белсенденген *тақы* демеулігінің уақыт өте және демеулігі сияқты «түгелдей жалғаулық болып кеткенін» баяндайды [7, 13].

Біздіңше, *Кім не болған, тағы кім не болмақ* сөйлеміндегі *тағы* тұлғасының грамматикалық мағынасы — демеулік қана. Егер құрмаласа байланысқан компоненттер жігіндегі демеулікті жалғаулық мағынасында жұмсалып тұр деп есептейтін болсақ, онда *Барі үлгерді, тек мен сәл кешіктім* деген сөйлемдегі *тек* демеулігін де жалғаулық деп таныған болар едік. Демек, демеуліктің сөйлемдер жігінде жұмсалуды — оның жалғаулық екеніне критерий емес. Оның үстіне, ескерткіштер тіліндегі *тағы* тұлғасының да демеулігімен бір мәнде жұмсалғаны жөнінде нақты мәлімет бар, қараңыз: «*Тағы* сөзімен де демеулігінің бірдей қызметте жұмсалғанын тілдік деректер дәлелдей түсетіндей. Салыстыр.: *Ул (im) тақы бірла кірді (Ол им те бірге кірді)*» [3, 307].

Сөзіміз дәлелді болуы үшін, қазіргі түркілік тілдер грамматикасына жүгінейік. Мысалы, сары ұйғыр тіліндегі *тақы* [14, 353], алабұғат татар (ноғай) тіліндегі *тағын* [14, 178], эзербайжан тіліндегі *даһа* [14, 167] тек күшейткіш демеулік қызметінде жұмсалады. Алайда қырғыз және қарақалпақ тілдерінде *тағы* тұлғасы жалғаулық шылау ретінде қаралып жүр.

Қырғыз лингвисті И. Абдувалиев *дағы* дегенді жалғаулық шылауға жатқызғанымен [15, 242], келтірген мысалындағы *дағы* қазақ тіліндегі *да*, *әрі* шылауымен мәндес, қараңыз: *Жалғыз қызы аға көрк дағы, караан дағы болгонсуйт* (К. Жантөшев) [15, 247]. Аудармасы: *Жалғыз қызы оған көрікті де, мұңды да көрінді* немесе *Жалғыз қызы оған әрі көрікті, әрі мұңды көрінді*. Осындағы *дағы* – жалғаулық емес, демеулік шылау, себебі «бірыңғай мүшелердің әрқайсысының жетегінде болып, оларға күшейту, анықтау, тәптіштеу мағыналарын үстемелеп отыру» — демеулік шылаудың сипаты да, «өзара бір-бірімен байланысатын, ыңғайласатын екі сөздің немесе сөз тіркестерінің, сондай-ақ салалас я сабақтас құрмаластардың құрамдарындағы жеке сөйлемдердің байланысуына, жалғасуына дәнекер болып қызмет ету» — жалғаулық шылаудың сипаты [16, 366-367].

Келесі бір маңызды жайт – бірыңғай сын есім жетегіндегі *та* демеулігі сөйлемде *әрі* шылауымен алмаса береді және онан сөйлем мазмұны өзгермейді, қараңыз: *Оқушылар уақыттарын көңілді де, пайдалы да өткізуде* (Газеттен) — *Оқушылар уақыттарын әрі көңілді, әрі пайдалы өткізуде*.

Дегенмен ұлттық грамматикамызда *та* тұлғасының қандай жағдайда демеулік, қандай жағдайда жалғаулық болатыны күні бүгінге дейін дұрыс көрсетілмей келеді. Айталық, «Қазақ грамматикасында» *да* жалғаулығына қатысты ұсынылған кей мысалдағы бұл тұлғаның демеулік екенін [17, 558] айтуға тиіспіз, мысалы: *Өзі де, баласы да үндемейді. Өмірдің ащысын да, тұщысын да көрген жан* т.с.с. Сондай-ақ *әрі* тұлғасының кейде демеулік болатыны грамматика теорияларында мүлде ескерілмей жүр. Мәселен, жоғарыда газеттен келтірген мысалымыздағы *әрі* тұлғасы — жалғаулық емес, демеулік.

Сонымен, қырғыз тіліндегі *дағы* тұлғасының демеулік екені мәлім болды. Ал қарақалпақ тіліндегі *тағы* тұлғасының жайы бөлек. Бұл тілде аталған тұлға жалғаулық деп қаралады [18, 194]. Мысалы: *Бұл ойды баслық та көрді, тағы жер өлшеуші де көрді* (Ө.Х.). Сөйлемдегі *тағы* сөзін алып тастауға да болады, бірақ бұл арқылы қарақалпақ тілінде мұндай сөйлем үлгісінің бар екенін жоққа шығара алмаймыз. Қалай дегенде де, *тағы* тұлғасы бұл тілде жалғаулық шылау қызметінде жұмсалады және біз қарастырған тілдер арасында қарақалпақ тілі *тағы* тұлғасы жалғаулық қызметінде жұмсалатын жалғыз тіл болып отыр. Ал өзбек тілінде *тагин* тұлғасын үстеу деп қарайды [19, 163].

Тағы тұлғасын жалғаулық деп қарау қазақ грамматикасында да бар екені жоғарыда баяндалды. Бұл жайында диссертациялық зерттеу мен оқулық, оқу құралдарында мәлімет жеткілікті. Мәселен, А. Ысқақов тек қана жалғаулық деп қарайды [16, 365], алайда жалғаулық қызметінде жұмсалғанына мысал келтірмейді. Сол сияқты, «Жамиғ-ат тауарих» тілін зерттеген Т. Қордабаев пен М. Томанов та шежіре мәтініндегі *тағы* тұлғасын жалғаулық деп көрсеткен [10, 46]. Ал 1967 жылғы «Қазақ тілінің грамматикасында» және 2002 жылғы «Қазақ грамматикасында» бұл тұлға жайлы ештеңе көрсетілмейді, яғни *тағы* тұлғасы жалғаулық қатарында да, демеулік қатарында да, үстеу қатарында да жоқ. Ыңғайлас жалғаулықтар жөнінде арнайы зерттеген П. Медетбекова тек жалғаулық қатарында таниды [20, 70]. Н. Оралбай да жалғаулық деп қарап, дәлел ретінде мынадай сөйлем келтірген: *Қоңыр ауырлы боз бұйраттардан арқар мен елік тағы киіктерден күн сайын екі-үшеуден атып жеп тұрды* (К.К.) [21, 359]. Алайда бұл сөйлем Ғ. Иманәлиеваның мақаласында басқаша, қараңыз: *Қоңыр адырлы боз бұйраттардан арқар, елік және киіктерден күн сайын екі-үшеуін атып әкеп тұрды* (Көшімов) [22, 62]. Байқап отырғанымыздай, алғашқы мысалдағы *тағы* тұлғасының орнында кейінгі мысалда *және* шылауы тұр. Дәл осы сөйлем (екінші мысал) 1967 жылғы «Қазақ тілінің грамматикасында» да келтірілген [23, 226].

Тағы тұлғасының жалғаулық қызметінде жұмсалғаны жөнінде нақты мысал қолда бар басқа материалдан кездеспеді. Кездескен мысалдың (бірінші мысал) түпнұсқасында *тағы* емес, *және* шылауы болғанын және көріп отырмыз. Демек, *тағы* тұлғасы қазақ тілінде жалғаулық қызметінде жұмсалмаған, яғни бұл тұлғаны жалғаулық деп тануға негіз жоқ. Басқаша айтқанда, қазақ тілінде сөйлемдер арасын байланыстыруда *тағы* тұлғасы жұмсалмайды. Жалпы, біз қарастырған түркілік тілдер арасында жалғаулық мәнінде тек қарақалпақ тілінде жұмсалатынын байқадық және мұны *тағы* тұлғасының кейіннен қосып алған қызметі, қарақалпақ тілінің дербес ерекшелігі деп топшылаймыз. Ендеше *тағы* тұлғасының түркологиялық зерттеулерде, сондай-ақ ұлттық грамматика теориясында жалғаулық деп көрсетілуінің себебі орыс тіліне көбіне *и, также* болып аударылатынында болса керек. Түркі тілдері жайлы орыс тілінде жарық көрген этимологиялық сөздіктерде көбіне дәл осылай аударылғаны — факт [14, 88].

Жинақтай айтқанда, қазақ тіліндегі *тағы* тұлғасы үстеу және демеулік мағынасында ғана жұмсалады. Біздіңше, бұл тұлғаның грамматикалық мағынасы сөйлемдегі орын тәртібіне, сонысына қарай екпін түсу-түспеуіне байланысты, сондай-ақ да демеулігі және үстеу мағыналы *қайта* сөзімен ауыстыруға болатын-болмайтынына қарай анықталады. Қараңыз:

Кітапты тағы оқығысы келді деген сөйлемде екпін *тағы* сөзіне түседі де, ол үстеу болады. Сонда онсыз да күшейту, дүркінділік мағынасы бар *тағы* сөзіне сөйлемдегі ой екпіні қосылып, ертеректегі үстеу мағынасында көрінеді. Және, біріншіден, бұл сөйлемдегі *тағы* үстеуінің астарында *екінші рет* не *үшінші рет* (алдында оқылған кітап) деген мағына бар, екіншіден, *тағы* тұлғасының орнын үстеу мағыналы *қайта* сөзімен алмастыруға мүмкіндік бар: *Кітапты қайта оқығысы келді*.

Тағы кітап оқығысы келді және *Кітап оқығысы келді тағы* сөйлемдерінің алғашқысында екпін *тағы* тұлғасына, екіншісінде *оқығысы келді* етістігіне түседі. Бірақ соған қарамастан *тағы* — екеуінде де демеулік. Алғашқы сөйлемдегі *тағы* тұлғасының күшейту, дүркінділік мағынасына қоса екпін қабылдағанына қарамастан күшейткіш демеулік болуының бірнеше себебі бар: біріншіден, әңгіме бұрын оқылған кітап жайлы емес, әйтеуір бір кітап жайлы; екіншіден, *тағы* тұлғасын үстеу мағыналы *қайта* сөзімен алмастыруға келмейді, *қайта* сөзі етістікпен іргелесе тіркесетін — сөз; үшіншіден, *тағы* тұлғасы, осы екінші себептен шығады, етістікпен алшақ байланысып тұр. Рас, *қайта* сөзінің орнына лексикалық семантикасы жуықтас *қайтадан* үстеуін қоюға болады, алайда үстеу мағыналы *қайта* сөзі мен *қайтадан* сөзінің грамматикалық мағынасы тең емес. *Қайта* сөзінің мағынасы контекске қарай құбылып тұратын болса, *қайтадан* — адвербиалданып болған, яғни лексикаланған үстеу сөз, басқа мағынасы жоқ. Сондықтан оны түбір мен қосымша жігіне ажыратуға келмейді. Осыдан барып бұл үстеу (*қайтадан*) етістікпен іргелес те, алшақ та тұрып байланыса береді және онан үстеулік мағынасы көмескіленбейді. Бұл сөйлемді дәл осы интонациямен *Тағы да кітап оқығысы келді* деуге болады, бірақ онан демеуліктік мағынасы өзгермейді.

Алайда *тағы* сөзі етістікке тікелей (іргелесе) тіркескен *Кітапты тағы* (*қайта* мағынасында) *оқығысы келді* сөйлеміндегі *тағы* сөзіне да демеулігі тіркескеннен ол сөз демеулік болып шықпайды, үстеу болады. Мұның *Кітапты қайта/қайтадан оқығысы келді* дегеннен айырмасы жоқ. Сонда *тағы* тұлғасының үстеу не демеулік екенін ажыратуда меңгеруші сөздің грамматикалық мағынасымен қоса алшақ не іргелес тұруы да маңызды рөл атқарады.

Онысы **тағы** нанымды сөйлеміндегі екпін адресанттың интенциясына орай екі түрлі болуы мүмкін. Екпін *бұл жолы да* деген мазмұндағы **тағы** сөзіне түссе де, *нанымды* сын есіміне түссе де, **тағы** демеулік болады. Себебі бірінші нұсқада **тағы** тұлғасын да демеулігімен ауыстыруға болады және онан сөйлем мазмұны ауытқымайды. Ал екінші нұсқада **тағы** тұлғасы *бұл жолы да* деген мазмұн арқаламайды, яғни ақпараттық код есебінде даму барысында сіңірген күшейту мағынасында ғана қалады. Онысы нанымды **тағы** сөйлемінде де дәл осылай, екпін *нанымды* сын есіміне түсіп, **тағы** демеулік болады.

Тағы бір еңбекте мынадай мәлімет бар деген сөйлемде екпін қабылдаған сөз — *мынадай* сын есімі. Мұндағы *бір* сөзі — анықтауыш қызметіндегі белгісіздік есімдік те, **тағы** — күшейткіш демеулік. Осыған **тағы** екі бауырсақ қосып беріңізші сөйлеміндегі **тағы** демеулігімен салыстырыңыз.

Тағы тұлғасының грамматикалық синонимі болатын **қайта** сөзінің грамматикалық мағынасы да осыған ұқсас әдіспен анықталады. **Қайта** мен *үлгердім* сөйлемінің мазмұны интонация арқылы екі түрлі кодталады. Мысалы, екпін *мен* есімдігіне немесе *үлгердім* етістігіне түсуі де мүмкін. Бұл сөйлемдегі грамматикалық мүшелердің орнын ауыстырғаннан ештеңе өзгермейді. *Мен үлгердім қайта* сөйлемінде де екпін мазмұнға қарай не есімдікке, не баяндауыш қызметіндегі етістікке (*үлгердім*) түседі. Ал *Үлгердім қайта* мен сөйлемінде екпін тек *үлгердім* етістігіне түседі. Бұл сөйлемдердің бәрінде де, көріп отырғанымыздай, **қайта** тұлғасы екпін қабылдамайды, сонысына қарай демеулік шылау болады.

Қайта жеңдім сөйлемінде екпін **қайта** сөзіне түссе, күшейту мәні еселенеді де, үстеу болады. *Жеңдім* сөзіне түссе, екпінсіз жұмсалған **қайта** сөзі демеулік болады.

Түсінбегенін қайта сұрады сөйлемінде де дәл осылай, егер екпін **қайта** сөзіне қатысты болса — үстеу де, *сұрады* етістігіне қатысты болса — демеулік. Әдетте мұндай сөйлемде екпін қабылдамаған **қайта** сөзі сөйлемнің басқы позициясында жұмсалады.

Кейде **қайта** сөзі түйдекті құрамда жұмсалады. Мысалы, *Аяз қайта бастады* сөйлемінде екпін қабылдаған **қайта бастады** — күрделі етістік, сондықтан мұндағы **қайта** — көмекші етістік қана. Дәл осы сөйлемді интонациясын өзгертіп *Аяз қайта бастады*, яғни екпінді **қайта** сөзіне түсірсек, онда бұл сөз үстеу болады.

Қайта тұлғасының үстеу не демеулік екенін ажыратудың келесі әдісі — орнына **тағы**, *және* сөзін қойып көру. Егер **тағы**, *және* сөзін қойғаннан сөйлем мазмұны өзгермесе, онда **қайта** тұлғасы үстеу болады. Мұның себебі **тағы**, *және* тұлғаларының о баста үстеу мағынасында жұмсалғанында жатса керек. **Қайта** сөзін үстеу деуіміздің бір себебі осында жатыр, екінші себебі — көсемше тұлғасының да адвербиалдануға бейім екені грамматика теориясынан белгілі. Қараңыз: **Өйтін-бүйтін аяқтадық. Ойлай-ойлай жауабын тапты. Сөйтіп әндеткені есінде т.б.** **Қайта** сөзі өзбек тілінің грамматикасында да үстеу ретінде мәлім [19, 289]. Дейксистік сипаттағы *сөйтіп* сөзінің қыстырма болатынын да қаперде ұстаған жөн.

Сонымен, қазақ тіліндегі **қайта** сөзінің грамматикалық семантикасы сөйлемдегі мазмұнына қарай етістік, үстеу және демеулік болатынын байқап отырмыз.

Және тұлғасына келер болсақ, мұның қазіргі тіліміздегі грамматикалық функциясы аса ауқымды. Грамматика теориясына қатысты жекелеген және академиялық еңбектердің барлығында да жалғаулық екені көрсетіліп жүр.

Өзбек тілінде бұл тұлға тек үстеу ретінде сипатталады [19, 163]. Мысалы: **Яна битта айтинг шу гапни!..** (А. Қаххор) [19, 176]. Қазақшасы: *Осы сөзді тағы/және/қайта бір айтыңызшы!..*

Хамма унинг **яна** нималардир гапиришини кутар эди (П. Турсун) [19, 185]. Қазақшасы: *Барлығы оның тағы не айтатынын күткен еді.*

Хуп, хуп... мен **яна** телефон қиламан... [19, 211]. Қазақшасы: *Жақсы, жақсы... мен тағы/және/қайта телефон шаламын.*

...юра-юра беданани **яна** топиб олибди (Эртак) [19, 240]. Қазақшасы: *...жүре-жүре бөденені тағы/және/қайта тауып алды.*

Овқатдан кейін **яна** навбат билан ухлашди (Эртак) [19, 299]. Қазақшасы: *Тамақтан кейін тағы/және/қайта кезекпен ұйықтасты.*

Мысалдардың қай-қайсысында да *яна* тұлғасының байланыстырушылық қызметі жоқ екенін көріп отырмыз. Арасында қазақ грамматикасының нормасы тұрғысынан демеулік болатындары да бар, десе де жалғаулыққа тән грамматикалық мағынадан ада. Мұнан өзбек тілінде *яна* тұлғасының жалғаулық деңгейіне жетпегенін (мұның жалғаулықтық қызметі кейіннен қалыптасқаны жоғарыда айтылды) байқаймыз.

Түркілік тілдердің біразында *және* тұлғасының «көбіне демеулік немесе үстеу сөз ретінде жұмсалатынын» айтқан Р. Әміров мұның себебін араб-парсы тілдерінің ықпалынан деп есептейді. Ғалымның пікірінше, XV-XVI ғасырларда түркілік тілдерге араб, парсы тілдерінің ықпалы күшейіп, көбі сол тілдердегі дайын жалғаулықтарды қабылдап алған. Бұған дейін демеулік ретінде орныққан *және* сөзінің жалғаулыққа өту процесі осының салдарынан тежелген. «Арабтан жалғаулық сөз алмаған тілдер өз қорынан **жәнені** жалғаулық етіп бөліп шығарды» [7, 15]. Шынында да, өзбек тілінде *ham*, *va* тұлғалы жалғаулықтар түркілік тілдердің біразында ыңғайлас мәнде жұмсалатын *білән*, *мен*, *және* шылауларының орнына жүреді.

Және тұлғасының қазақ тілінде жалғаулық қызметінде жұмсалатыны күмәнсіз. Алайда әдепкі үстеу және демеулік мағыналарының да сақталғаны, сонысына қарай бірде жалғаулық, бірде үстеу, енді бірде демеулік болатыны грамматика теориясында ескеріле бермейді. Тіліміздегі бұл тұлғаның үстеу не демеулік, әлде жалғаулық мағынасында жұмсалғанын сөйлемдегі орын тәртібіне орай екпін түсу-түспеуіне қарай, сондай-ақ орнына *тағы*, *да*, *қайта* сөздерін қойып көру арқылы және байланыстырушылық қызметінің бар-жоғын анықтаумен айырамыз. Бірнеше мысал талдап көрейік.

Және онысы нанымды сөйлеміндегі *және* тұлғасының жалғаулық екеніне күмән жоқ. Рас, жалғаулық бірыңғай мүше немесе сөйлемдер жігінде байланыстырушылық қызметте тұруы тиіс еді, ал мұнда сөйлем басында жұмсалған. Сонысына қарамастан мұны жалғаулық деп танымыз, себебі бұл сөйлем — күрделі құрылымның бөлшегі. Өз алдына дербес тиянақты интонация алуы арқылы құрмаластың алдыңғы компонентінен бөлініп шыққан. Түркілік ескерткіштер мәтінінен бері жұмсалып келе жатқан мұндай сөйлем қазақ тілінде бұл күні нормаға айналып отыр.

Амалын тауып ақтарылмақ болғаны бірінші рет емес. Түнеугүні сөзін аяқтатпай жүре беріп еді. Бүгінгі қылығы — мынау. Және ойлағаны болмады. Бұл мысалдың соңғы сөйлемі, көріп отырғанымыздай, күрделі құрамнан интонациялық дербестігімен бөлініп шықпаған. Сондықтан мұндағы *және* тұлғасының жалғаулық болу мүмкіндігі жоқ. Екпін қабылдағанына қарап үстеу деуге және келмейді. Бұл сөйлемдегі *және* — демеулік шылау. Жоғарыда талданған *Тағы кітап оқығысы келді* сөйлеміндегі *тағы* тұлғасының грамматикалық сипатымен салыстырыңыз.

Онысы және нанымды деген сөйлем мазмұнын интонациялық ерекшелігіне қарай екі түрлі түсінеміз. Біріншісінде екпін *бұл жолы да* мағынасындағы *және* сөзіне түседі де, екіншісінде *нанымды* сөзіне түседі. Алайда қос нұсқаның екеуінде де *және* — демеулік. Себебі, жоғарыда келтіргеніміздей, бірінші нұсқадағы *және* тұлғасын *да* демеулігімен алмастыруға болады. Екінші нұсқада олай емес, яғни *да* демеулігімен ауыстыруға келмейді. Дегенмен екпін қабылдамаған *және* тұлғасы тарихи даму барысында жалғаулық сипатына өткенге дейінгі күшейткіш демеулік мағынасында қалады.

Онысы нанымды және сөйлемінде екпін қабылдайтын сөз — *нанымды* сын есімі. Бір қарағанда, осындағы *және* тұлғасын басқы позицияға жылжытуға да болады, алайда ол жағдайда сөйлемнің стилистикалық реңкі өзгеріп, ақпараттық мазмұнына нұқсан келген болар еді. *Онысы нанымды және* сөйлемінің стилистикалық реңкі *Және онысы нанымды* сөйлеміндегідей емес. Демек, соңғы позициядағы *және* тұлғасын жалғаулық дегеннен гөрі, демеулік деген орындырақ.

Ойлағаны және болмады сөйлеміндегі *және* тұлғасының сөз бен сөзді байланыстырып тұрмағаны айқын. Ендеше жалғаулық деуге ешқандай негіз жоқ. Демеулік те емес. Мұндағы *және* — үстеу. Себебі, біріншіден, дәл осы қызметтегі (үстеу) *тағы* сөзімен ауыстыруға болады; екіншіден, екпін қабылдап тұр; үшіншіден, орын тәртібі жағынан етістікпен іргелесе байланысқан.

Тағы, қайта, және тұлғалары жөнінде жоғарыдағы талдаулардан байқағанымыздай, олардың қай сөз табына қатысты екенін анықтауда бір ғана грамматикалық белгісін критерий ету жеткіліксіз. Сондай-ақ сөйлемнің интонациялық реңкіне көз жеткізбей белгілі бір сөз табына телуге де келмейді. Аталған тұлғалардың қай сөз табынан екенін нақтылау үшін контекст аясында қарауымыз қажет.

Сонымен, *және* тұлғасы, сонымен қатар мұнымен грамматикалық квазисиноним болатын *тағы*, *қайта* тұлғаларының барлығы да алғашқыда етістік сөзден қалыптасқан. Уақыт өте эволюциялық даму барысында транспозициялану арқылы адвербиалдану, конъюнктену процесінен өткен. Сөйтіп бірі үстеу, бірі шылауға айналса, енді бірінің етістік мағынасын қоса сақтағаны мәлім. Мәселен, *йан* етістігінен адвербиалданған *йана* тұлғасы конъюнктену арқылы демеулік шылау қызметінде жұмсалған болса, қазіргі тілімізде үстеулік мәнін де, демеуліктік мәнін де жоғалтай, оған қоса жалғаулық шылау қызметін еншілеп отыр. Ал *тақ* етістігінен адвербиалданған *тақы* тұлғасы үстеулік мәнінің үстіне конъюнктену арқылы демеулік шылау мәнін қосып алған. Сондай-ақ *қайт* етістігінің қызметі адвербиалдану үстіне конъюнктену арқылы кеңейген. Әйтсе де осылардың арасында бастапқы етістік

мағынасын жоғалтпағаны — *қайт* қана. *Және*, *тағы* тұлғалары етістік мағынасынан біржола ажыраған.

Енді бұл үшеуінің транспозициялану жолын сызба түрінде ұсынып көрейік.

Жан (*етістік*) → және (*үстеу*) → және (*демеулік*) → және (*жалғаулық*).

Тақ (*етістік*) → тағы (*үстеу*) → тағы (*демеулік*).

Қайт (*етістік*) → қайта (*етістік/үстеу*) → қайта (*етістік/демеулік*).

Бұлардың арасында грамматикалық қызметі басқаларынан анағұрлым кеңейгені — *және* тұлғасы. Осыдан болуы керек, *және* тұлғасы жайлы ұлттық тіл білімінде біршама арнайы зерттеу жасалды, сонысына қарамастан әлі де зерттеуді қажет ететіні және мәлім.

Жалғаулықтарды арнайы нысан еткен зерттеу жұмыстарының бірінде олардың синтаксистік үнемдеу құбылысына қатысы сипатталса [24, 125-153], келесі бірінде функционалды стильдердегі лингвостатистикасы талданады [20]. Сонымен қатар жалғаулықтардың сөйлем құрылысындағы позициялық ерекшелігі баяндалатын еңбек те бар [22]. Енді жалғаулықтардың грамматикалық функциясына қатысты жүргізілген осы және басқа да еңбектерден *және* тұлғасы жөніндегі негізгі тұжырымдарды іріктей ұсынып көрейік.

1. *Және* жалғаулығына тілдік үнемдеу (синтаксистік сыйыстыру) құбылысы тән: *Баспасөздің қолында өзгеде бола бермейтін қуатты күш бар. Ол күш — сөз және қалам* (Газеттен). Осындағы соңғы сөйлем — *Ол күш — сөз және Ол күш — қалам* деген екі сөйлем. Бұларды бір сөйлем етіп сыйыстырып тұрған — *және* жалғаулығы.

2. Түрлі функционалды стиль мәтіндерінде ыңғайлас жалғаулықтардан ең жиі жұмсалатыны — *және* жалғаулығы. Ал енді осы стильдер арасындағы жұмсалым жиілігі жағынан публицистикалық стильде белсенді, онан кейінгісі — ғылыми стиль, ал көркем әдебиет стилінде салыстырмалы түрде анағұрлым аз [20, 54].

3. *Және* жалғаулығы сөз бен сөзді де, сөйлем мен сөйлемді де байланыстыра береді [24, 125]. Мысалы, *Ал қазір жалғыз өзі, әйелі және сақманышлардың біреуі: екінші сақманыш қой соңында жүр* (Ш. Айтматов) сөйлемінде сөз бен сөзді, *Қалтайдың үстінде қой жүні көнетоз қоңыр шекпен бешпенті, тақыр сұр тері шалбары бар және басына кір шөжім орамал тартқан* (Ә. Көшімов) сөйлемінде құрмаластың компоненттерін байланыстырып тұр.

Бұл жалғаулық арқылы байланысқан жай сөйлемдер арасындағы грамматикалық қатынаста айырмашылық бола қоймайды. Сондай-ақ бірыңғай мүшелерді грамматикалық мағынасын талғамай байланыстыра береді. Мұндай қызмет ыңғайлас жалғаулықтың басқа түрлерінде жоқ. Мәселен, *мен* жалғаулығы сөз таптарынан грамматикалық мағынасы тең зат есім немесе субстантивтенген сөздерді және есімшелер мен қимыл есімдерін ғана байланыстырады. Дегенмен *және* жалғаулығы бірыңғай мүшелерді байланыстыруда *мен* жалғаулығына қарағанда сирек жұмсалады. Және бір ерекшелігі — *және* жалғаулығы арқылы байланысқан бірыңғай мүшелер семантикасы мен интонациялық жағынан дараланып тұрады. Сонымен қатар *және* жалғаулығы арқылы байланысқан бірыңғай мүшелердің әр сыңары жалғауды жеке қабылдайды, мұндай сипат *мен* жалғаулығы арқылы байланысқан бірыңғай мүшелерге тән емес. Салыстырыңыз: *Ол үшін туған өлкесіндегі аласа тауларынан және даласынан артық жер жоқ ~ Ол үшін туған өлкесіндегі аласа таулар(...) мен даласынан артық жер жоқ*.

4. *Және* жалғаулығы публицистикалық және ғылыми стиль мәтіндерінде үтір арқылы байланысқан бірыңғай мүшелердің соңындағы *тағы* (*да*) басқа тұлғасымен тіркесе береді [20, 98]. Мұндағы *тағы* тұлғасының грамматикалық мағынасы жоғарыда талданды.

5. Бірыңғай мүшелер (көбіне сындық мағыналы) арасындағы *және* жалғаулығын *әрі* жалғаулығымен ауыстыруға болады. Қараңыз: *Қар өздерін көтеретін, бірақ атқа ойылатын болған тұста өздері әлді және айлалы сұмдар ауылдарға тайлықпай соқтыққан-ды* (Ә. Көшімов) — *Қар өздерін көтеретін, бірақ атқа ойылатын болған тұста өздері әлді әрі айлалы сұмдар ауылдарға тайлықпай соқтыққан-ды*.

Және жалғаулығының сөйлемдегі семантикасы *оның үстіне* қыстырма сөзімен, сондай-ақ *тағы* сөзімен де жуықтас, сонысына қарай сөйлемде аталған сөздердің орнына қоя беруге болады [20, 101]. Мысалы, *Әбден тынығып алмайынша аттанбаңдар және ерте баратындай асығыс та шаруа емес* деген сөйлемдегі *және* шылауының орнын *оның үстіне* қыстырмасымен ауыстырғаннан сөйлем мазмұны өзгермейді, қараңыз: *Әбден тынығып алмайынша аттанбаңдар, оның үстіне, ерте баратындай асығыс та шаруа емес*.

Және жалғаулығының орнын сөйлемде сондай-ақ сөзімен де (және керісінше) ауыстыруға болады [20, 101]. Айталық, *Көрермен залға лық толды, сондай-ақ көңіл-күйлері де ерекше көтеріңкі* (Газеттен)

деген сөйлемдегі *сондай-ақ* жалғаулығын *және* жалғаулығымен ауыстырғаннан сөйлем мазмұнына нұқсан келмейді, қараңыз: *Көрермен залға лық толды және көңіл-күйлері де ерекше көтеріңкі.*

Жоғарыда сөйлемдегі *және* тұлғасының қызметі контекстік мазмұнға қарай *тағы, қайта* сөздерімен жуықтас болатыны көрсетілді. Байқап отырғанымыздай, квазисинонимдес бұл қатарды *әрі, оның үстіне, сондай-ақ, сонымен қатар* және т.б. тұлғалармен кеңейте беруге айғақ жеткілікті. Бұл құбылыс түркілік тілдердің біразына тән секілді. Мысалы, Р. Әміров чуваш тіліндегі *тата*, шор тіліндегі *пазок*, ойрат тіліндегі *база* тұлғаларының *және* жалғаулығы қызметінде жұмсала беретініне арнайы назар аудартқан [7, 13]. Ыңғайлас жалғаулықтардың генеалогиялық жақындығы жоқ тілдер арасындағы аударма тәжірибесінде де бірінің орнына бірі жұмсалып жататыны, айталық, ағылшын тіліндегі *and* ыңғайлас жалғаулығына қазақ тіліндегі *мен* және *әрі* ыңғайлас жалғаулықтары сәйкесе беретіні бар [25, 25].

6. *Және* жалғаулығы сабақтас сөйлемнің бағыныңқы компоненттерін де байланыстырады [7, 44]. *Биыл балалар мектепті бітіретін болғандықтан және жақын жерде болыстық мектеп болмағандықтан, балаларды сынақтан өткізуге инспектор Хохловтың өзі келді* (С. Көбеев). *Және* жалғаулығының бұл қызметі қазіргі қазақ тілінің синтаксисінде аталмайды, екіншіден, мұндағы *және* шылауын да *оның үстіне* қыстырма сөзімен және конъюнктеу арқылы бүгінде ыңғайластық мәнде жұмсалатын болған *сондай-ақ, сонымен қатар* жалғаулықтарымен ауыстыруға мүмкіндік бар.

7. *Йан (жан)*, тақ етістіктерінің адвербиалдануы мен конъюнктеуінен қалыптасқан ортақ генезисті тұлғалардың түркілік тілдердегі нұсқасы алуан түрлі. Мысалы: қырымшақ тіліндегі *гене* (үстеу) [14, 315], саха тіліндегі *уонна* (жалғаулық), *эмиэ* (жалғаулық) [14, 520], тағы басқа көптеген тілдегі үстеу әрі жалғаулық мәнді *йана, жана*, қазақ тіліндегі *және* (үстеу/демеулік/жалғаулық), сары ұйғыр тіліндегі *тақы* (демеулік), алабұғат татар (ноғай) тіліндегі *тағын* (демеулік), әзербайжан тіліндегі *даһа* (демеулік), саха тіліндегі *даһаны* (жалғаулық) [14, 520], қырғыз және қарақалпақ тілдеріндегі *тағы* (жалғаулық), қазақ тіліндегі тағы (үстеу/демеулік).

Йан (жан) тұлғасынан қалыптасқан бұл қатарға қазақ тіліндегі таңбалануы ұқсас *йә, жә* (талғау мәнді жалғаулық) тұлғаларын да қосуға болатын сыңайлы. Ал Қ. Молгаждаров көрсеткен *ве* тұлғасы [26, 292] кірме *ва* тұлғасының нұсқасы болса керек.

8. Түркілік ескерткіштер мәтінінде *йана* тұлғасына мағына жағынан жуықтайтын *азу* жалғаулығы да болғаны жөнінде мәлімет бар, бірақ оның этимологиясы мен қазіргі нұсқалары жөнінде дерек жоқ. Дей тұрғанмен тоғалар және тува тіліндегі *азы*, ойрат тіліндегі *база*, шор тіліндегі *пазок* [7, 13], *паза* [14, 503] жалғаулықтарының осы *азы* тұлғасының қазіргі нұсқалары екені күмәнсіз.

Қорытынды

Жоғарыдағы азды-көпті шола салыстырыла талданған жайттардан мынадай түйінді жинақ шығады:

– *Және* жалғаулығы салалас құрмаластың ғана емес, сабақтас құрмаластың да бағыныңқы компоненттерін байланыстырады;

– *Және* тұлғасының грамматикадағы қазіргі мағынасы мен қызметі *қайта, тағы* сөздерімен байланысты, сондықтан мұны бұл сөздерден оқшау алып қарау арқылы нақтылау мүмкін емес. Сондай-ақ ертедегі *йана, йеме, тақы* тұлғалары белгілі бір грамматикалық мағына аясында жұмсалған және қазіргі тіліміздегі *және, қайта, тағы* сөздерінің мағынасымен бірдей;

– Қазіргі грамматикамызда жалғаулық шылау деп біржақты қаралып жүрген *және* тұлғасының грамматикалық қызметі әлдеқайда кең. Контекст мазмұнына қарай бірде үстеу, бірде демеулік және бірде жалғаулық функциясында жұмсалады. Мұның себебі — бұл тұлға тілдің даму тарихында дәл осы грамматикалық мағыналарда жұмсалатын болған. Қазірде үстеу, демеулік не жалғаулық мағынасында тұрғанын сөйлемдегі орын тәртібіне, сонысына қарай екпін түсу-түспеуіне, сондай-ақ орнына *тағы, да, қайта* сөздерін қойып көру арқылы және байланыстыру қызметінің бар-жоғын анықтаумен ғана көз жеткіземіз;

– *Және* тұлғасының квазисинонимі болатын *тағы* сөзі қазақ тілінде жалғаулық қызметінде жұмсалмаған, сондықтан оны жалғаулық деп тануға негіз жоқ. *Тағы* тұлғасының түркологиялық зерттеулерде, сондай-ақ ұлттық грамматика теориясында жалғаулық деп көрсетілуінің себебі орыс тіліне көбіне *и, также* болып аударылуынан. Анығында, *тағы* тұлғасы үстеу және демеулік мағынасында ғана жұмсалады. Ал грамматикалық мағынасы сөйлемдегі орын тәртібіне, сонысына қарай екпін түсу-түспеуіне байланысты, сондай-ақ *да* демеулігі және үстеу мағыналы *қайта* сөзімен ауыстыруға болатын-

болмайтынына қарай анықталады. Сонымен бірге меңгеруші сөздің грамматикалық мағынасымен қоса алшақ не іргелес тұруы да — маңызды критерий.

– *Қайта* тұлғасының үстеу не демеулік екенін ажыратудың бір әдісі — орнына *тағы, және* сөзін қойып көру. Егер сөйлем мазмұны өзгермесе, онда үстеу болады. Мұның себебі *тағы, және* тұлғаларының о баста үстеу мағынасында жұмсалғанында. *Қайта* сөзінің грамматикалық семантикасы сөйлемдегі мазмұнына қарай етістік, үстеу және демеулік бола береді;

– *Және* тұлғасы, онымен квазисиноним болатын *тағы, қайта* тұлғалары алғашқыда түгелдей етістік сөзден қалыптасып, кейін транспозициялану арқылы адвербиалдану, конъюнктену процесінен өткен. Осылай бірі үстеу, бірі шылауға айналса, енді бірі бастапқы етістік мағынасын әлі де жоғалтпаған. Әуелде *йан* етістігінен адвербиалданған *йана* тұлғасы конъюнктену арқылы демеулік шылау қызметінде жұмсалған болса, қазіргі тілімізде үстеулік мәнін де, демеуліктік мәнін де сақтап, оның үстіне жалғаулық шылау қызметін қосып алып отыр. Ал *тақ* етістігінен адвербиалданған *тақы* тұлғасы онан әрі конъюнктену арқылы демеулік шылау мәнін қосып алған. *Қайт* етістігінің қызметі де адвербиалдану үстіне конъюнктену арқылы кеңейген. Бұл тұлғалардан бастапқы етістік мағынасын жоғалтпағаны — *қайт* қана. *Және, тағы* тұлғалары етістік мағынасынан біржола ажыраған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қордабаев Т. Түркология және қазақ тіл білімі. Университеттер мен пединститут студенттеріне арналған оқулық / Т. Қордабаев. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1992. — 138 б.
- 2 Этимологический словарь тюркских языков / отв. ред. Л.С. Левитская. — М.: Наука, 1989. — 292 с.
- 3 Тектіғұл Ж.О. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы: оқулық / Ж.О. Тектіғұл. — Алматы: MV-Print, 2012. — 500 б.
- 4 Айдаров Ғ. Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі / Ғ. Айдаров. — Алматы: Рауан, 1991. — 136 б.
- 5 Сауранбаев Н. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесі / Н. Сауранбаев. — Павлодар: С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. — 134 б.
- 6 Balci O. Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesi örnekleriyle zarf-fiil eklerinin edat türetme işlevi / O. Balci // Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. — Konya, 2016. — No. 39. — S. 229–244.
- 7 Әміров Р. Қазақ тіліндегі жалғаулықтар / Р. Әміров. — Алматы, 1959. — 70 б.
- 8 Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат ит-түрік): [3 томдық шығармалар жинағы] / Қашқари Махмұт. Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай. — Т. 3. — Алматы: «ХАНТ», 1998. — 600 б.
- 9 Мамырбекова Г. Әбілғазы баһадүр ханның «Түркі шежіресінің» тезаурус сөздігі / Г. Мамырбекова, А. Сейтбекова. — Алматы: «Фирма Орнак», 2013. — 480 б.
- 10 Қордабаев Т. Тарихи грамматика мәселелері / Т. Қордабаев, М. Томанов. — Алматы: «Мектеп» баспасы, 1975. — 176 б.
- 11 Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. — Ч. 1. Фонетика и этимология / П.М. Мелиоранский. — СПб., 1894. — 72 с.
- 12 Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі / Г. Мамырбекова. — Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2017. — 656 б.
- 13 Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. / А.Н. Кононов. — Л.: Наука, 1980. — 256 с.
- 14 Языки мира. Тюркские языки / отв. ред. Э.Р. Тенишев. — М.: РАН, 1996. — 543 с.
- 15 Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы: «Кыргыз тили жана адабияты» адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китеп / И. Абдувалиев. — Бишкек, 2008. — 284 б.
- 16 Ысқаков А. Қазіргі қазақ тілі. 2-басылымы. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық / А. Ысқаков. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 384 б.
- 17 Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис / Жауапты ред.: Е. Жанпейісов. — Астана, 2002. — 784 б.
- 18 Түймебаев Ж. Қазақ және қарақалпақ тілдерінің салыстырмалы грамматикасы: оқу құралы / Ж. Түймебаев, М. Ескева, Ш. Абдиназимов. — Алматы: Қазығұрт, 2018. — 248 б.
- 19 Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка / А.Н. Кононов. — М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1960. — 448 с.
- 20 Медетбекова П.Т. Мен vs. және жалғаулық шылауларының лингвостатистикалық сипаты / П.Т. Медетбекова. — Алматы: Қазақ университеті, 2015. — 124 б.
- 21 Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы: оқулық / Н. Оралбай. — Алматы: «Инжу-Маржан полиграфия фирмасы», 2007. — 390 б.

22 Иманалиева Ғ.Қ. Профессор Т. Сайрамбаевтың шылаулардың коммуникативтік қызметіне қатысты тұжырымдамалары / Ғ.Қ. Иманалиева // Қазіргі қазақ тілі өркениет бәсекесінде: зерттеу парадигмалары және оқытудың мобильді технологиялары: Профессор Т. Сайрамбаевтың 80 жылдығына арналған Халықаралық ғылыми-әдістемелік онлайн конференция материалдары. — Алматы: ҚазҰУ, 2017. — Б. 60–63.

23 Қазақ тілінің грамматикасы. Морфология / жауапты ред.: Н.Ысқақова. — Т. 1. — Алматы: Ғылым, 1967. — 264 б.

24 Баймұрынов Ж. Жалғаулық шылаулардың синтаксистік қызметі / Ж.Баймұрынов // Қазақ-башқұрт филологиясы. Ұжымдық монография. — Қарағанды: «Болашақ-Баспа» РББ, 2017. — Б. 125-158.

25 Тукешова Н.М. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі антоним компонентті фразеологизмдер (салғастырмалы талдау) / Н.М. Тукешова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2023. — № 2 (110). — Б. 6–11.

26 Молгаждаров Қ. Орта ғасыр жазба ескерткіштер тіліндегі жалғаулық шылаулардың қолданысы / Қ. Молгаждаров // Наука и новые технологии. — Бишкек: Изд-во науч. журн. и детск. худож. литер., 2012. — № 2. — Б. 292–295.

Б.А. Жунусова, Ж.М. Баймұрынов

Современный характер и функции формы «йана»

В казахском языкознании изучение и исследование грамматических функций союзов берут начало с работы Р. Амирова, на основе которой позже состоялись защиты ряда диссертаций. Однако ещё рано говорить о том, что грамматическая природа союзов полностью определена и изучена. К примеру, в отношении только союза «жане» есть несколько проблем. Этому способствует, во-первых, расширение грамматической функции формы «жане» с течением времени, а, во-вторых, тот факт, что лингвистическая природа союзов до сих пор не изучена. В статье грамматическая особенность формы «жане» рассматривается в сравнении с формами «тағы» и «қайта». Потому что есть вероятность того, что эти формы могут быть взаимными квазисинонимами. Причина, в первую очередь, связана с процессом исторического развития. По этой причине возникает необходимость специального изучения транспозиции раннего «йана», современного «жане», в зависимости от стадии исторического развития. В результате грамматическая функция формы «жане» описывается с совершенно нового взгляда по научному требованию. В частности, в ходе этимологического анализа формы «жане», признанной до сегодняшнего времени как союз, стало известно, что она может функционировать и как наречие, и как частица. Предложены критерии определения грамматического значения. Выявлена неясность ее характеристик, до этого момента являющихся необъяснимыми. Также была изложена функция, не встречающаяся в грамматических теориях. Выводы статьи станут научным материалом для будущих тем магистрантов и докторантов, изучающих актуальные проблемы тюркологии и казахского языкознания.

Ключевые слова: йана, жане, тақы, тағы, наречие, частица, служебные слова, функция служебных слов, соединительный союз, адвербиализация, конъюнктивизация, транспозиция, квазисиноним, теория казахской грамматики.

B.A. Zhunussova, Zh.M. Baimurynov

The modern character and functions of the “yana” form

In Kazakh linguistics, the study and research of grammatical functions of unions originate from the work of R. Amirov, which later led to the defense of several dissertations. However, it is too early to say that the grammatical nature of conjunctions is fully defined and studied. For example, there are several problems with only “jáne”. This is facilitated, firstly, by the expansion of the grammatical function of “jáne” form over time, and, secondly, by the fact that the linguistic nature of conjunctions has not been studied yet. In the article, the grammatical feature of the form “jáne” is considered in comparison with the forms “taǵy” and “qaita”, because there is a possibility that these forms may be mutual quasi-synonyms. The reason is primarily related to the process of historical development. Therefore, there is a need for a special study of the transposition of the primitive “yana”, the modern “jáne”, depending on the stage of historical development. As a result, the grammatical function of “jáne” form is described from a completely new perspective according to a scientific requirement. In particular, during the etymological analysis of the form “jáne”, recognized until now as a conjunction, it has become known that it can function both as an adverb and as a particle. The criteria for determining the grammatical meaning are proposed. The secret of its characteristics, which up to this point were unexplained, has been revealed. A function not found in grammatical theories was also outlined.

The conclusions of the article will become scientific material for undergraduates and doctoral students studying current problems of Turkology and Kazakh linguistics.

Keywords: yana, jáne, taqy, taǵy, adverb, particle, form word, function of form words, conjunction, adverbization, conjunctivation, transposition, quasi-synonym, theory of Kazakh grammar.

References

- 1 Kordabaev, T. (1992). Turkologiya zhane qazaq til bilimi. Universitetter men pedinstitut studentterine arnalgan oqulyq [Turkology and Kazakh linguistics. Textbook for students of universities and pedagogical institutes]. Qaragandy: Qaragandy memlekettik universitetinin baspasy [in Kazakh].
- 2 Levitskaia, L.S. (Ed.). (1989). Etimologicheskii slovar tiurkskikh yazykov [Etymological dictionary of the Turkic languages]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Tektigul, Zh.O. (2012). Qazaq tilinin tarikhi grammatikasy: oqulyq [Historical grammar of the Kazakh language: textbook]. Almaty: MV-Print [in Kazakh].
- 4 Aidarov, G. (1991). Kone uigyr zhazba eskertkishterinin tili [The language of ancient Uighur written monuments]. Almaty: Rauan [in Kazakh].
- 5 Sauranbaev, N. (2010). Qazaq tilindegi qurmalas soilemdler zhuiesi [The system of compound sentences in the Kazakh language]. Pavlodar: S. Toraigrov atyndagy Pavlodar memlekettik universiteti [in Kazakh].
- 6 Balci, O. (2016). Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesi örnekleriyle zarf-fiil eklerinin edat türetme işlevi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 39 229–244. Konya [in Turkish].
- 7 Amirov, R. (1959). Qazaq tilindegi zhalgaulyqtar [Cumulative in the Kazakh language]. Almaty [in Kazakh].
- 8 Makhmud Kashkari (1998). Turik tilinin sozdigi (Diuanı lugat it-turik): 3 tomlyq shygarmalar zhynagy [Turkish Dictionary (Divani lugat it-turk): collected works in 3 volumes]. Vol. 3. (A. Egeubai, Trans.). Almaty: «KhANT» [in Kazakh].
- 9 Mamyrbekova, G., & Seibekova, A. (2013). Abilgazy bakhadur khannyn «Turki shezhiresinin» tezaurus sozdigi [Thesaurus dictionary of the “Turkic chronicle” by Abylgazy Bahadur Khan]. Almaty: «Firma Ornak» [in Kazakh].
- 10 Kordabaev, T., & Tomanov, M. (1975). Tarikhi grammatika maseleleri [Problems of historical grammar]. Almaty: «Mektep» baspasy [in Kazakh].
- 11 Melioranskii, P.M. (1894). Kratkaia grammatika kazak-kirgizskogo yazyka. Chast 1. Fonetika i etimologiya [A brief grammar of Kazakh-Kyrgyz language. Part 1. Phonetics and etymology]. Saint Petersburg [in Russian].
- 12 Mamyrbekova, G. (2017). Qazaq tilindegi arab, parsy sozderinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of Arabic, Persian words in Kazakh language]. Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty [in Kazakh].
- 13 Kononov, A.N. (1980). Grammatika yazyka tiurkskikh runicheskikh pamiatnikov VII–IX vv. [Grammar of the language of the Turkic runic monuments of the VII–IX centuries]. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 14 Tenishev, E.R. (Ed.). (1996). Yazyki mira. Tiurkskie yazyki [Languages of the world. Turkic languages]. Moscow: RAN [in Russian].
- 15 Abduvaliev, I. (2008). Kyrgyz tilinin morfologiyasy: «Kyrgyz tili zhana adabiiaty» adistigi boiuncha zhogorku okuu zhailardyn studentteri uchun okuu kitem [Morphology of Kyrgyz language: textbook for university students majoring in “Kyrgyz language and Literature”]. Bishkek [in Kyrgyz].
- 16 Yskakov, A. (1991). Qazirgi qazaq tili. Filologiya fakultetteri studentterine arnalgan oqulyq [Modern Kazakh language. Textbook for students of philological faculties]. (2d Ed.). Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 17 Zhanpeiisov, E. (Eds.). (2002). Qazaq grammatikasy. Fonetika, sozhasam, morfologiya, sintaksis [Kazakh grammar. Phonetics, word formation, morphology, syntax]. Astana [in Kazakh].
- 18 Tuimebaev, Zh., Eskeeva, M., & Abdinazimov, Sh. (2018). Qazaq zhane qaraqalpaq tilderinin salystyrmaly grammatikasy: oqu quraly [Comparative grammar of the Kazakh and Karakalpak languages. Study guide]. Almaty: Qazygurt [in Kazakh and Karakalpak].
- 19 Kononov, A.N. (1960). Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazyka [Grammar of the modern Uzbek literary language]. Moscow–Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 20 Medetbekova, P.T. (2015). Men vs. zhane zhalgaulyq shylaularynyn lingvostatistikalyq sipaty [The linguistic and statistical nature of connective and vs. also]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 21 Oralbai, N. (2007). Qazirgi qazaq tilinin morfologiyasy: oqulyq [Morphology of the modern Kazakh language: textbook]. Almaty: «Inzhu-Marzhan poligrafiia firmasy» [in Kazakh].
- 22 Imanalieva, G.K. (2017). Professor T. Sairambaevtyñ shylaulardyn kommunikativtik qyzmetine qatysty tuzhyrymdamalary [The concepts of Professor T. Sairambaev concerning the communicative activity of connective]. *Qazirgi qazaq tili orkeniet basek-esinde: zertteu paradigmalary zhane oqytudyn mobildi tekhnologiyalary: Professor T. Saurambaevtyñ 80 zhyldygyna arnalgan Khalyqaralyq gylimi-adistemelik onlain konferentsiya materialdary — Modern Kazakh language in the competition: research paradigms and mobile learning technologies: Materials of the international scientific and methodological online conference dedicated to the 80th anniversary of Professor T. Sairambaev* (pp. 60–63). Almaty: Qazaq ulttyq universiteti [in Kazakh].
- 23 Yskakova, N. (Eds.). (1967). Qazaq tilinin grammatikasy. Morfologiya [Grammar of the Kazakh language. Morphology]. Vol. 1. Almaty: Gylım [in Kazakh].
- 24 Baimurynov, Zh. (2017). Zhalgaulyq shylaulardyn sintaksistik qyzmeti [Syntactic function of connective]. *Qazaq-bashqurt filologiyasy. Uzhymdyq monografiia — Kazakh-Bashkir philology. Collective monograph*. Qaragandy: «Bolashaq-Baspa» RBB [in Kazakh].

25 Tukeshova, N.M. (2023). Agylyshyn zhane qazaq tilderindegi antonim komponentti frazeologizmdер (salgastyrmaly talдаu) [Antonymic phraseological units in English and Kazakh (comparative analysis)]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of Karaganda University. Philological series*, 2(110), 6–11 [in Kazakh].

26 Molgazhdarov, K. (2012). Orta gasyr zhazba eskertkishter tilindegi zhalgaulыq shylaulardyn qoldanyсы [The use of connectives in the language of written monuments of the Middle Ages]. *Nauka i novye tekhnologii — Science and new technologies*, 2, 292–295. Bishkek: Izdatelstvo nauchnykh zhurnalov i detskoi khudozhestvennoi literatury [in Kazakh].

Information about the authors

Zhunussova, Bayan Amanzholovna — Doctoral student, Department of Turkish language and literature, Institute of Turkology, Ataturk University, Erzurum, Turkey;

Baimurynov, Zhanbolat Maksatovich — Candidate of philological sciences, Associate Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.

L. Yang¹, D.A. Karagoishiyeva², Zh.K. Omirbekova^{3*}

^{1,2}*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;*

³*Eurasian National university, Almaty, Kazakhstan*

(E-mail: karagoishiyeva.daneliya@gmail.com, 951036713@qq.com, ozhamila@inbox.ru)

<https://orcid.org/0000-0002-8814-8768>;

<https://orcid.org/0009-0003-1034-9855>;

<https://orcid.org/0000-0002-3162-0515>

Ethnonyms in “On a Chinese screen” by W.S. Maugham: a lexical and corpus-based analysis

In the article the topic about the recreation of ethno-cultural information based on linguistic and corpus analysis of the work of the famous classical British writer S. Maugham, consisting of a collection of short stories “on a Chinese screen” was considered. Subject of analysis is in science, is established that ethno-cultural information is directly related to the knowledge, experience, beliefs, traditions of a particular country. Classical British literature, including the book of S. Maugham, is distinguished by a unique, authentic, artistic, realistic description at the interconnection of different cultures. It was found out that S. Maugham's work, which was written during his travel to China, reflected on the cultural, spiritual values, traditions of the Chinese country, for which he felt with his heart, covered issues that have not lost their relevance to this day, such as inequality in society, cultural diversity, modernization at the cross-cultural relation and the influence between East and West, etc. The result of the article is related to S. Maugham's work, ethnonyms were collected using the e-searching way, the frequency of their activity in literary books was determined through the Google Books NGram Viewer, search engine from 1880 to 2019, the frequency and lexical meaning were distinguished by a lexical and corpus-based analysis.

Keywords: S. Maugham, ethno-cultural information, cultural diversity, intercultural dialogue, ethnonym, frequency.

Introduction

Ethnocultural information refers to the knowledge, practices, beliefs, and traditions of a particular ethnic or cultural group. In classical literature, the recreation of ethno-cultural information plays a crucial role in portraying the diversity and richness of different cultures. By incorporating ethno-cultural information, classical literature brings to life the distinct perspectives, values, and traditions of various ethnic groups. This helps readers to develop a deeper understanding and appreciation for different cultures, fostering intercultural dialogue and promoting cultural diversity in literature. One issue in recreating ethno-cultural information from classical to contemporary British literature is the potential for misrepresentation or appropriation of cultures. This can lead to the perpetuation of stereotypes or the erasure of cultural nuances and complexities. To mitigate this issue, authors and researchers must engage in extensive research and consultation with members of the respective cultural communities to ensure accuracy and avoid cultural exploitation.

Additionally, another challenge in recreating ethno-cultural information is the evolving nature of culture and identity. As cultures continue to evolve and adapt in response to various socio-political factors, the representation of ethno-cultural information in literature must also reflect these changes and embrace the contemporary perspectives and experiences of individuals from diverse backgrounds. One approach to addressing these issues is incorporating diverse voices and perspectives in the creation and interpretation of ethno-cultural information. By including a range of voices and perspectives, literature can provide a more comprehensive and nuanced portrayal of different cultures, while also promoting inclusivity and representation. Furthermore, it is crucial to consider the ethical implications of recreating ethno-cultural information. Authors and researchers should be mindful of the power dynamics at play and strive to depict cultures in a respectful and responsible manner. They should also prioritize informed consent and collaboration with cultural communities, seeking their input and feedback throughout the process of recreating ethno-cultural information. Overall, recreating

* Corresponding author's e-mail: ozhamila@inbox.ru

ethno-cultural information in British literature requires a balanced approach that respects cultural authenticity, embraces contemporary perspectives, and involves collaboration with cultural communities.

The aim of this article is to identify a lexical profile of Somerset Maugham's work "On the Chinese screen" that represents ethno-cultural information about the different nation. According to this aim the following research questions were established:

- to find ethnonyms in "On the Chinese screen" and Google Books NGram Viewer;
- to identify and compare the semantic meaning and frequency of using of ethnonyms in "On the Chinese screen" and Google Books NGram Viewer;
- to present the ethnonyms that carry the cultural diversity and the richness of different cultures.

Research methods and material

As the material of the study ethnonyms were chosen for implementing the main goal of the article. Ethnonyms can be used as a starting point to gather ethno-cultural information about a specific group. By understanding the meaning and usage of ethnonyms, one can explore the cultural, historical, linguistic, and social aspects associated with a particular ethnic group. About 50 language units such as ethnonyms and also literary archaic words, exotic words have been taken into consideration and conducted as a lexical profile to identify ethno-cultural picture of different cultural groups based on of S. Maugham's work "On a Chinese screen". To identify the main objectives of the study the following research methods were applied: by the electronic searching way the lexical profile of ethnonyms was found out. The quantitative method established the frequency percentage of ethnonyms which determines the high and low percentage of the collected language units. The lexical nature of ethnonyms was determined by a lexical and corpus-based analysis.

Results and discussion

Somerset Maugham (1874–1965) was a British author known for his short stories and novels that often explored themes of human nature, cultural differences, and the complexities of relationships. According to Khafizova A.A. "Various points of view on the fictional manner of the author are presented, namely the arguments of Russian and foreign critics attributing S. Maugham to such literary trends as modernism, naturalism, and realism" [1; 68]. It has been affirmed that Maugham lived through a time of extreme social change and he documented it with a historian's accuracy, detailing his character's struggle to make sense of a new world, whilst clinging resolutely to what he knew of the old one [2; 1408]. So in his works, such components as the concepts of love, freedom and creativity were identified by the different Russian and foreign scholars [3; 133]. W. S. Maugham is the author of a number of works that relate to travel literature. Among them there are the following ones: "The Land of the Blessed Virgin": Essays and impressions in Andalusia, 1905, "On a Chinese Screen", 1922, "The Gentleman in the Parlour: a Record of a Journey From Rangoon to Haiphong", 1930, "Don Fernando", 1935, "My South Sea Island", 1936 [4; 135]. The defining genre features of travelogue are the following: "retrospectivity and fragmentary narration; the defining role of the hero-narrator; route and chronotope as the basis of the plot; a high proportion of the narrator's reflection on what he saw, the inclusion of other forms in the genre synthesis", "synthesis of documentary and belletristic principles" [5; 6–8]. In Kazakhstan S. Maugham's linguistic personality and individual style were studied by different scholars like A.B. Ergeshbayeva. She investigated S. Maugham's works from conceptual point [6], according to her study there were established actual concepts like "Love", "Freedom" and "Art" on the basis of the works "Theater", "The Moon and Sixpence". D. Bekbulatova [7] took into consideration the religious motives in writing style of S. Maugham.

In the framework of this article we endeavor to identify ethnocultural information from the work "On a Chinese Screen" related to Chinese culture and life. In "On a Chinese Screen", a collection of short stories and sketches by W. Somerset Maugham, the author provides his perception of China through his observations and experiences during his visit to the country in the early 20th century. The book "On the Chinese Screen" is devoted to impressions from Maugham's trip to China in 1919-1920. It is a collection of scenes from Chinese life, short essays, notes and well-finished stories related to each other either by the narrator's figure or by the country in which Maugham was located. The author's intonations can be ironic (sometimes it is bitter irony), sometimes satirical and lyrical, sentimental [4; 135]. The elements of biographic, structural, cultural-historical, and motivational methods of literary study were addressed in this work. Researcher L.F. Khabibullina interpreted the pattern of the Chinese screen as "a pattern of prejudices and preconception" [8; 347]. It is not by chance that the author chose the title "On the Chinese Screen" for his book. "In 1922, British writer Somerset Maugham published his bestselling book "On a Chinese Screen", documenting his 1,500-mile trip along the

Yangtze river two years prior. The curious title, though, referenced not the stunning vistas he saw on his epic journey, but a piece of traditional Chinese furniture, known in Chinese as 屏风 (píngfēng). This was at a time when the chinoiserie aesthetic (which first boomed in the 18th century) was seeing a revival in Europe, and screens were popular again” [9]. The Chinese screen is the most important thing for oriental art from ancient times to the present, the glory of which has gone far beyond the borders of China itself. Having originally possessed an utilitarian function (protection from drafts and dust, mud or the delimitation of space) over time, it has acquired an increasingly important aesthetic significance. Gradually, the screens have become a real work of art. The researchers note that “On the Chinese worldview, the screen is an important element interior furnishing performed the function of bringing negative energy and evil spirits into the house” [10; 4], being an object of cultural heritage, it still “reflects the concept of empty space in Chinese philosophy, the idea of interconnectedness and interdependence of things in the world” [10; 4].

The essence of a Chinese screen for Chinese people is rooted in its cultural significance and historical importance. Chinese screens, also known as folding screens or room dividers, have been an integral part of Chinese art and interior design for centuries. They serve multiple purposes, including providing privacy, dividing spaces, and acting as decorative elements. Chinese screens often feature intricate designs and motifs that reflect Chinese aesthetics, such as landscapes, calligraphy, nature scenes, or symbolic representations. They are crafted using various materials like wood, silk, paper, or lacquer, showcasing the craftsmanship and artistic skills of Chinese artisans. Beyond their functional and decorative aspects, Chinese screens also hold symbolic meanings. They can represent harmony, balance, and the concept of yin and yang. Screens are often used to create a sense of tranquility and serenity in interior spaces, aligning with traditional Chinese principles of Feng Shui.

Production of similar screens, variety the forms of which are amazing, accompanied by a synthesis of various decorative and applied arts and crafts. It is worth noting that traditional crafts continue to play an important role in the life of China today. Maugham speaks about this more than once in his work, for example: “Your eye, amid the uniformity, for every Chinese town, at all events to the stranger's eye, much resembles every other, takes pleasure in noting trivial differences, and so you observe the predominant industries of each one” [11; 88]. Drawings on textiles are the most important component of the exterior of the screen, and over time they became real works of pictorial art. China for Maugham is a large space (the motif of the path, the road is one of the through-and-through in this book, one of the most poetic chapters is called, “The Road”), all parts of this space exist, separate “patches” are part of something larger, create a single “painting”.

During the study there were found ethnonyms, literary archaisms, and exoticisms in his work “On the Chinese screen”. Ethnonyms are terms or names used to identify or refer to specific ethnic or cultural groups. They are often used to describe the collective identity, language, customs, traditions, and characteristics of a particular group of people. The Merriam Webster dictionary defines it like “a name used to refer to an ethnic group, tribe, or people” [12]. Ethnonyms can vary across different languages and cultures and may be self-identified by the group itself or assigned by others. They play a significant role in understanding and studying different cultures, societies, and their diversity. Ethnonyms can provide insights into the group's origins, migration patterns, religious beliefs, social structures, artistic expressions, and more. According to the englopedia: “Literary archaism is that found in literary works, often used as a style resource to make the text more solemn, cultured, decadent, etc. They consist of the use of expressions typical of the time to which the literary text refers, but which are no longer used at the time the text was written” [13].

Maugham's perception of China can be summarized as follows:

1. Cultural Differences: Maugham portrays China as a country with a rich and distinct culture, vastly different from the Western world. He highlights the unique customs, traditions, and social norms that he encounters during his travels. Maugham often emphasizes the exoticism and mystique of Chinese culture. For example, in “On Chinese screen” the passage about the Great Chinese Wall was found where he described the enormous, majestic and silent voice of Chinese people: “There in the mist, enormous, majestic, silent, and terrible, stood the *Great Wall of China*” [11; 113].

The Great Wall of China, often referred to as the “Chinese Wall”, is a monumental structure with a majestic history. Construction of the wall began as early as the 7th century BC and continued for centuries, with various dynasties contributing to its expansion and fortification. The primary purpose of the wall was to protect China from invasions and raids by nomadic tribes from the north.

Under the rule of Emperor Qin Shi Huang in the 3rd century BC, the separate walls built by different states were connected and reinforced, forming the foundation of the Great Wall as we know it today. Throughout the following centuries, subsequent dynasties, such as the Han, Sui, and Ming, further extended and

fortified the wall. The Great Wall stretches over 13,000 miles (21,196 kilometers) across China, making it one of the most remarkable architectural achievements in history. It is composed of various materials, including stone, brick, tamped earth, and wood. Guard towers, watchtowers, and beacon towers were strategically placed along the wall to enhance its defensive capabilities and facilitate communication.

While the Great Wall served as a physical barrier against invasions, it also played a significant role in trade, transportation, and cultural exchange. It became a symbol of Chinese civilization and unity, representing the strength and resilience of the Chinese people. Today, the Great Wall of China stands as a UNESCO World Heritage Site and a testament to the ingenuity and engineering prowess of ancient China. It continues to be a popular tourist destination, attracting visitors from around the world who marvel at its grandeur and historical significance.

The next heritage of Chinese culture is a temple that is known as a place of worship and religious significance also in various cultures and religions. In Chinese culture, a temple, known as "miao" (庙) or "si" (寺), is a sacred space dedicated to the worship of deities, ancestors, or spiritual figures. Temples in Chinese culture often serve as centers for religious rituals, ceremonies, and practices. They can vary in size and architectural style, ranging from small shrines to large complexes with multiple buildings and courtyards. Temples are not only places of religious devotion but also cultural and historical landmarks, attracting visitors for their architectural beauty, cultural heritage, and spiritual significance. According to the study in Maugham's work this ethnonym "temple" was appeared 20 times with 8% of frequency. The use of this word indicates that the author was highly impressed by the beauty of Chinese culture.

2. Traditional Values: Maugham's writings reflect his perception of China as a country deeply rooted in traditional values and beliefs. He explores themes such as filial piety, Confucianism, and the importance of hierarchy in Chinese society. He also delves into the influence of ancient Chinese philosophies on the daily lives of the people.

As one of the essential examples of ethnonyms among traditional or national values of not only typical for Chinese people and also for all Asian people is the concept of "hospitality". Hospitality plays a significant role in Chinese culture and society. Chinese people highly value the concept of hospitality and extend warm and generous treatment to guests and visitors. We have found the passage using in Maugham's work only once exactly this word: "From a port in Chili he managed to get the Marquesas where for six months he had lived on the natives always ready to offer *hospitality* to a white man, and then begging a passage on a sooner to Tahiti, had shipped to Amoy as second mate of an old tub which carried Chinese labor to the Society Islands" [11; 20]. Maugham identified through this passage Chinese hospitality emphasizes showing respect and courtesy towards guests. It involved treating guests with utmost politeness, offering them a warm welcome, and making them feel comfortable and valued. It is noticed that the natives showed respect for six months and also these people are ready always to offer a warm welcome house to a white man.

To analyze the concept of "hospitality" based on Google Books NGram Viewer (Fig. 1), we can examine the frequency of its usage in published books over time. NGram Viewer allows us to track the occurrence of specific words or phrases in a vast collection of books. By inputting "hospitality" into the NGram Viewer, we can observe the relative high frequency of its usage in books published from different years, for instance between 1812–1822 years. We note that there was a gradual decline after 1823 until 1978. Then a noticeable increase from 1979 to 2017 is clearly visible. This analysis provides insights into the evolving importance and cultural relevance of hospitality over time. Based on the NGram Viewer data, we can see that the concept of "hospitality" has maintained a relatively consistent level of usage throughout the years, with some fluctuations. It suggests that hospitality has been a recurring theme in literature and likely holds enduring significance in human interactions. However, it is important to note that the NGram Viewer analysis alone cannot provide a comprehensive understanding of the concept of hospitality. It merely reflects the frequency of its usage in published books and does not capture the nuances or evolving interpretations of the term. But we confirm that the noticeable increase indicates that the concept "hospitality" will be observed actually from 2017 and all time in human life.

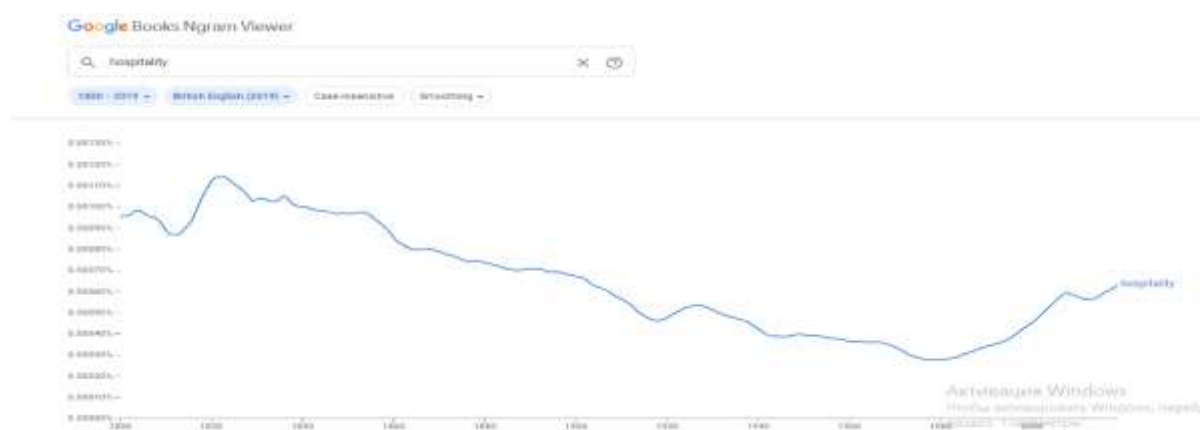

Figure 1. Representation of the concept “hospitality” by Ngram Viewer

3. Social Inequality: Maugham's observations shed light on the stark social inequalities prevalent in China at the time. He depicts the vast disparities between the rich and the poor, the urban and rural populations, and the privileged and the marginalized. This portrayal highlights the challenges faced by different segments of Chinese society.

Observing the lives of Chinese people of different social groups, Maugham expresses the idea of a paradoxical equality of people, different from that in Europe and America: “In the East man is man’s equal in a sense you find neither in Europe nor in America [11; 141]. ...in the despotic East there should be between men an equality so much greater than in the free and democratic West, ...” [Maugham, 142 p.]. The reason for this Maugham finds in the presence or absence of an unpleasant odor: “I venture to think that the cess-pool in more necessary to democracy than parliamentary institutions. The invention of the “sanitary convenience” has destroyed the sense of equality of men” [11; 143]. So, a Chinese official (the hero of the chapter of “Democracy”), who caused a scandal because there was no decent free room in the hotel, subsequently sits in the company of a ragged coolie: “He had made all that to-do to give himself face, but having achieved his object he was satisfied, and feeling the need of conversation he had accepted the company of any coolie without a thought of social distinction” [11; 141].

Many pages are devoted to the difficult life of the working people. In describing these hard-working people, Maugham initially retains the painter's view: “He looked no different from any of the thousands of *coolies* in their monotonous blue that you passed every day in the crowded streets of the city” [11; 227]; «в первый момент *кули* на дороге, горбящиеся под своей ношей, кажется живописным», он удивительно «гармонирует с ландшафтом» [14; 177]. The term “coolie” historically referred to a manual laborer, particularly in the context of colonial India and other parts of Asia. The urban dictionary defines “the word “coolie” is originated from Hindi word for baggage carrier” [15]. Coolies were often hired for physically demanding work, such as construction, plantation labor, or railway construction. The term has its origins in the Hindi word “kuli”, which means a hired laborer. During the colonial era, coolies were often subjected to exploitative working conditions and low wages. They were frequently recruited from impoverished regions and transported to other countries as indentured laborers. However, it is important to note that the term “coolie” is considered outdated and can be seen as derogatory or offensive today. It is more appropriate to use terms like “laborer” or “worker” to describe individuals engaged in manual labor.

The concept of “coolie” can be analyzed based on the data provided by Google Books Ngram Viewer (Fig. 2). Ngram Viewer is a tool that allows users to search and analyze the frequency of words or phrases in a large corpus of books. To analyze the concept of “coolie”, we can use Ngram Viewer to track the usage of this term over time in published books. This can provide insights into the historical context and evolving perception of the term. The term “coolie” historically referred to an unskilled laborer, often of Asian origin, who was hired for manual work, particularly in the 19th and early 20th centuries. Coolies were commonly employed in industries such as agriculture, mining, and construction, and were often subjected to harsh working conditions and low wages. By searching for the term “coolie” in the Ngram Viewer, you can explore its high frequency of usage in books over time between 1888–1906, which may provide insights into its historical context and evolving perception. It is seen according to Ngram Viewer that this word “coolie” was actual only in the 19th and early 20th centuries. It is proven that this word will be accepted as an archaic word that is not used in today’s books and also in language usage.

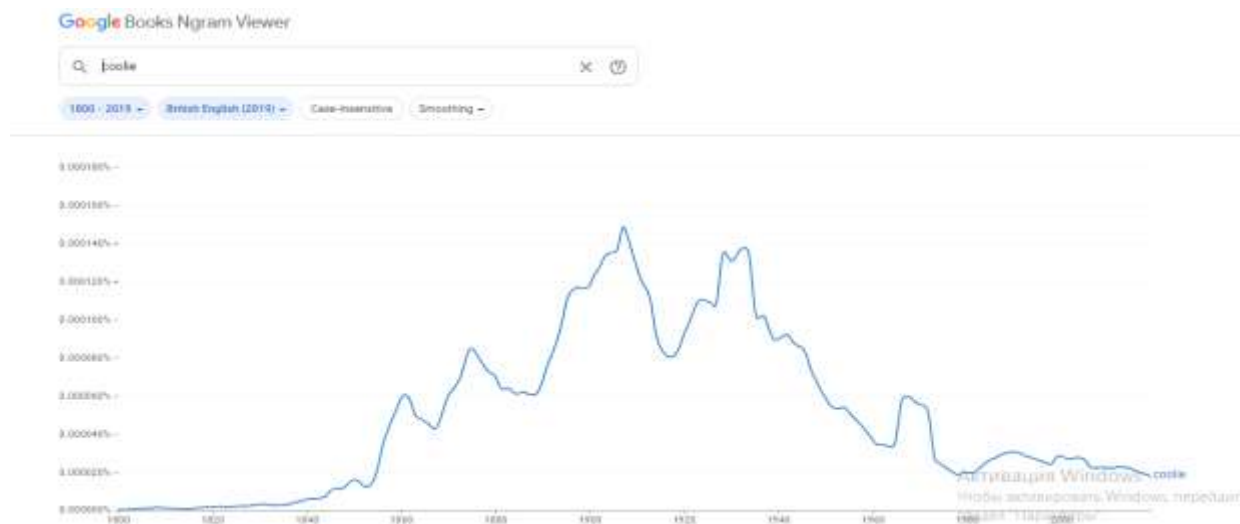

Figure 2. Representation of the concept “coolie” by Ngram Viewer

If we examine the frequency of “coolie or coolies” from Maugham’s work it was identified as one of the most used ethnonym after “inn”. It was applied 45 times with the 17% according to the Figure 3, among other ethnonyms it took up the second place. And after the “coolies” the next ethnonym that was established also as one of the often used word in Maugham’s work was “chair” with the usage of 43 times making up 16%. This word is connected with the hard working life of coolies, bearers, where the “bearers” were applied 19 times with the 7%. In “On a Chinese screen” it was a means of transportation with which the coolies carried their masters, the white men, officials: “He wanted to see for himself whether that grave was really there and stepping into his *chair* he told the *bearers* to take him to the cemetery” [11; 201]. However, there is a traditional form of transportation known as a sedan chair or “litter” (轿子/*jiàozǐ*). A sedan chair is a portable enclosed chair carried by multiple bearers using long poles. It was historically used to transport wealthy or important individuals, such as nobles or officials, in a seated position. Sedan chairs were commonly used in ancient China as a luxurious and prestigious mode of transportation, especially during ceremonial events or for short distances within cities.

4. Modernization and Western Influence: Maugham also captures the impact of Westernization and modernization on China. He explores the clash between traditional Chinese values and the growing influence of Western ideas, technology, and lifestyle. This theme reflects Maugham's perception of China as a country in transition.

Ethnocultural information related to the word “bridge” can vary depending on the cultural context and the specific cultural references associated with bridges. Here are a few examples:

4.1. Japanese Culture: In Japanese culture, there is a traditional form of bridge called “Taiko-bashi” or “Drum Bridge”. These arched bridges are commonly found in Japanese gardens and are known for their aesthetic appeal. They are often associated with tranquility and harmony.

4.2. Chinese Culture: In Chinese culture, bridges hold symbolic significance. The famous ancient bridge called “Lugou Bridge” or “Marco Polo Bridge” in Beijing is considered a cultural heritage site. It is associated with historical events and represents the architectural and engineering prowess of ancient China.

4.3. Indian Culture: In Indian culture, there are various types of bridges that hold cultural significance. For example, the “Ram Jhula” and “Laxman Jhula” are suspension bridges in Rishikesh, India, which are associated with Hindu mythology and are considered sacred by many.

4.4. Native American Culture: In Native American cultures, bridges may hold spiritual or ceremonial significance. For example, some tribes have traditional bridge-like structures used during rituals or as a symbolic representation of crossing from one state to another.

4.5. Cultural Metaphors: Bridges can also be used as metaphors in various cultures. For instance, in many cultures, the concept of “bridging the gap” is used to symbolize bringing together different groups or resolving conflicts between individuals or communities.

In the context of “On a Chinese screen”, the meaning of “bridge” refers to a structure that connects two areas or spans a gap, typically over a body of water or a valley. It could also symbolize a connection or link between different elements or ideas within the story. For example: “... and he stood on his *bridge* in a neat

brown suit and homburg hat...” [11; 164]. In this book the ethnonym “bridge” was used 18 times (see pie chart in the Figure 3). According to this pie chart the frequency of “bridge” in the work consists 7%. Among them the meaning of bridge as a bridge was found 10 times and the meaning of bridge as a game was identified 8 times: “My poor husband, he misses his billiards and his *bridge*”, “But perhaps we shall be moved then to some place where there’s a club and then you’ll be able to go and play *bridge* in the evenings” [11; 128]. If we study the origin of the word “bridge” we find such information: “The origin of bridge whist is not definitely known, but a similar game appeared in Constantinople before 1870, under the name *khedive*, and almost the same game had been played in Greece before that. *Khedive*, whose name had for some reason become *biritch*, was played on the French Riviera in the 1870s. A pamphlet titled *Biritch; or, Russian Whist*, was issued in London in 1887 and very nearly described bridge whist” [16].

The high frequency is presented by the word “inn”. It was used in the work “On a Chinese screen” 65 times and we observed through the pie chart this essential use of this concept. That was the main place where mostly the scene was demonstrated. The concept “inn” typically refers to a small establishment that provides lodging, food, and sometimes entertainment to travelers. It is often characterized by its cozy and rustic atmosphere, offering a more intimate and personalized experience compared to larger hotels. Inns have been a part of hospitality culture for centuries, serving as resting places for weary travelers along their journeys. The meaning of “inn” from Merriam-Webster dictionary sounds like “an establishment for the lodging and entertaining of travelers” [12]. As the synonyms the words like hotel, motel, tavern, lodging etc. will be offered. And the word inn was identified to being used mostly in book language nowadays.

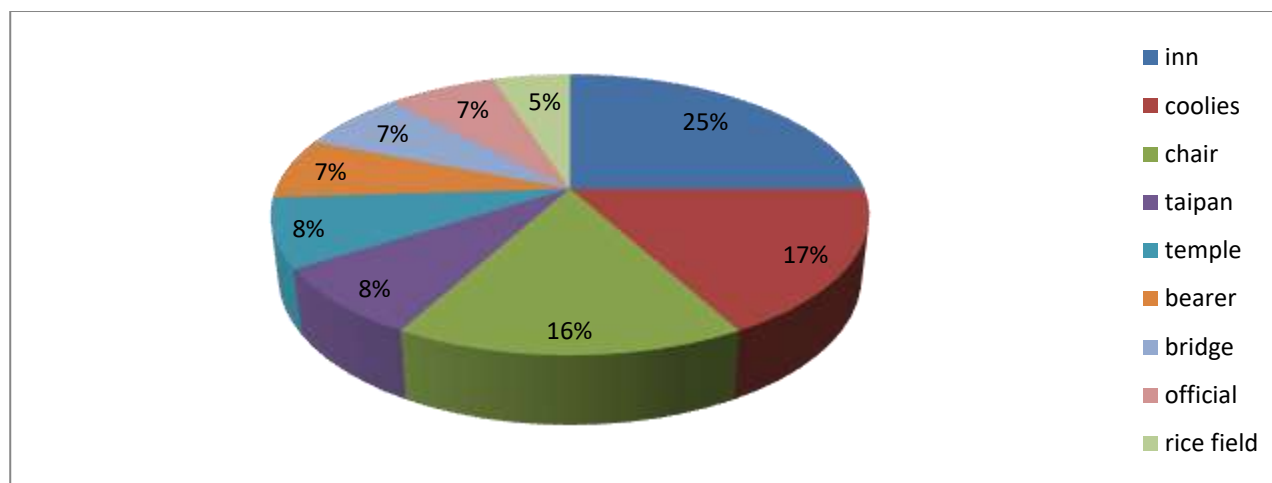

Figure 3. Frequency of use of ethnonyms “On Chinese screen” by S. Maugham

The ethnonym “taipan” has multiple meanings depending on the context. In Chinese culture, “taipan” refers to a high-ranking businessperson or tycoon. It originated from the Cantonese language and was historically used to describe the leaders of major trading companies in Hong Kong. The dictionary defines “taipan” like “a powerful businessman in China or Southeast Asia” [17]. In a broader sense, “taipan” can also refer to a person who holds a position of great influence or power in a particular industry or organization. Additionally, “taipan” is the name of a popular strategy board game that originated in China. The frequency of using of “taipan” in Maugham’s work was 22 times. According to the pie chart the percentage is 8. “The *taipan* began to feel vaguely annoyed he did not like things happen of which he knew nothing” [11; 199]. The context indicates that the word “taipan” was used in the meaning of “a high-ranking businessperson” in Chinese society.

5. Natural Beauty and Landscape: Throughout his writings, Maugham showcases the natural beauty of China's landscapes, including its mountains, rivers, and gardens. He often describes the serene and picturesque settings, evoking a sense of awe and admiration for the country's natural wonders as rice fields, green hills: “Firs and bamboos grow in the hollows as though placed there by a skillful gardener with the sense of ordered beauty to imitate formally the abandon of nature” [11; 71].

However, Maugham's writings do occasionally include descriptions of natural elements to set the scene or create a specific atmosphere. Maugham’s novels are written in a style highly idiomatic and fluent, revealing the qualities of simplicity, lucidity, and euphony which the author sought to attain [18], [2; 1409]. For example,

in his novel "The Painted Veil [19]" he briefly mentions the lush vegetation and exotic flora of the Chinese countryside. In "The Moon and Sixpence [20], [21; 146]" he describes the vibrant colors and spectacular scene of the Tahitian landscape. Overall, while Maugham's works may touch upon natural beauty and landscapes, they are not the central focus of his writing. His storytelling tends to revolve more around human emotions, relationships, and the complexities of the human condition.

Conclusion

To refer ethnonyms to ethno-cultural information, one can conduct research using various sources such as academic literature, ethnographic studies, historical records, cultural archives, and interviews with members of the group. These sources can provide valuable information about the group's traditions, rituals, folklore, language, cuisine, clothing, music, dance, and other aspects of their cultural heritage. It is important to approach the study of ethno-cultural information with respect, sensitivity, and an understanding of cultural relativism. Ethnonyms should be used as a starting point for exploration and should be supplemented with diverse perspectives and sources to gain a comprehensive understanding of a particular ethnic group's culture.

In the book "On a Chinese screen" by S. Maugham, there are different rich expressive words that describe different cultures and they are clarified by us as ethnonyms which present ethno-cultural information about a particular ethnic group like Chinese and British people. About 50 language units were investigated to identify ethno-cultural specific features of these ethnic groups. By a lexical and corpus-based analysis such ethnonyms like "Chinese Wall", "Chinese screen", "coolie", "taipan" and also literary archaic book words like "inn", exotic words "temple", "sedan chair" and etc. were defined. They share ethno-cultural information what life is like for people from different places, like China. Some of the words are old-fashioned and not used anymore, but they give us a picture of what life was like in the past. By the linguistic analysis the different types of frequency percentage were established: 1. Frequency with high percentage: inn, coolie, and chair, 2. Frequency with middle percentage: taipan, temple, bearer, 3. Frequency with low percentage: bridge, official and rice field.

In summary, the essence of a Chinese screen for Chinese people lies in its cultural significance, artistic expression, functional utility, and its ability to evoke a sense of harmony and balance in living spaces. Overall, hospitality holds a significant role in Chinese culture by promoting harmony, fostering relationships, and showcasing generosity and respect towards guests. It is deeply ingrained in Chinese social interactions and reflects the values of warmth, kindness, and communal harmony.

References

- 1 Хафизова А.А. Язык и стиль С. Моэма в оценке критика / А.А. Хафизова, А.К. Гараева // Казан. лингвист. журн. — 2018. — Т. 1, № 2 (1). — С. 67–70.
- 2 Izmatullaeva I.I. Somerset Maugham's contribution to English literature [Electronic resource] / I.I. Izmatullaeva, A.Bakhtiyorov // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. — 2022. — Vol. 2. — Issue 12. — P. 1407–1410. — Access mode: www.oriens.uz.
- 3 Тагаева Т. Индивидуальные особенности художественного стиля У.С. Моэма / Т. Тагаева // Society and Innovations. Special Issue 11. — 2022. — С. 133–137.
- 4 Булашова Н.М. «На китайской ширме» У.С. Моэма — галерея национальных характеров // Вестн. Моск. гос. лингвист. ун-та. Гуманитарные науки / Н.М. Булашова. — 2023. — Вып. 1 (869). — С. 134–140. DOI 10.52070/2542-2197_2023_1_869_134
- 5 Савельева И.Г. Поэтика путевой прозы Лоренса Даррелла: автореф. дис. ... канд. филол. наук / И.Г. Савельева. — М., 2012.
- 6 Ергешбаева А.Б. Концептуальный подход к анализу индивидуального стиля У.С. Моэма // Вестн. Северо-Казахстанского ун-та им. М. Козыбаева / А.Б. Ергешбаева. — 2020. — № 1 (46). — С. 86–89.
- 7 Бекбулатова Д. Религиозные мотивы в творчестве С. Моэма / Д. Бекбулатова // Вестн. Казах. нац. ун-та. Сер. филол. — 2011. — № 2(132). — С. 249–251.
- 8 Хабибуллина Л.Ф. Образ Китая в творчестве С. Моэма / Л.Ф. Хабибуллина // Дергачевские чтения. — 2011. — Т. 3. — С. 346–351.
- 9 The world of China [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.theworldofchinese.com/2022/09/behind-the-screen-a-brief-history-of-chinese-pingfeng/>
- 10 Мартынова Н.В. Особенности основных этапов развития традиционного искусства ширмы в истории Китая / Н.В. Мартынова, Ц. Ян // The Scientific heritage. — 2020. — № 50. — С. 3–10.
- 11 Maugham S. On the Chinese screen. — Great Britain, 1922. — 250 p.

- 12 Ethnonym. The definition of the word [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.merriam-webster.com/dictionary>.
- 13 Archaisms [Electronic resource]. — Access mode: <https://englopedia.com/archaisms-with-its-types-and-examples-in-detail/>
- 14 Моэм Сомерсет Уильям. Собрание сочинений: [В 5-и т.]. — Т. 5. — М.: Художественная литература, 1994.
- 15 Coolie. Urban dictionary [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=coolie>
- 16 The development of the game [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.britannica.com/topic/bridge-card-game/The-development-of-the-game>
- 17 Taipan [Electronic resource]. Access mode: <https://www.thefreedictionary.com/taipan>
- 18 The analysis of S. Maugham's novels [Electronic resource]. — Access mode: <https://literariness.org/2019/05/24/analysis-of-w-somerset-maughams-novels/>
- 19 Maugham S. The painted veil. William Heinemann LTD. — London, 1925. — 300 p.
- 20 Maugham S. The Moon and Sixpence. William Heinemann LTD. — London, 1919. — 263 p.
- 21 Huseynova S. Creative character's in S. Maugham's style / S. Huseynova // Актуальні питання гуманітарних наук — 2021. — Вип. 41, Т. 1. — С. 141–147.

Л. Янг, Д.А. Карагойшиева, Ж.К. Омирбекова

С. Моэмнің «Қытай пердесіндегі» этнонимдері: лексикалық және корпусдық талдау

Мақалада британдық классикалық әдебиеттің әйгілі жазушысы С. Моэмнің «On a Chinese screen (Қытай пердесінде)» атты қысқа әңгімелер жинағынан тұратын еңбекке лингвистикалық және корпусдық талдау жасау негізінде этномәдени ақпаратының қайта жаңғырту мәселесін қарастыруға арналған. Талдау пәні — ғылымда этномәдени ақпарат белгілі бір елдің танымымен, тәжірибесімен, наным-сенімдерімен, дәстүрлерімен тікелей байланысты екені айқындалған. Классикалық британ әдебиеті, оның ішінде С. Моэмнің еңбектері, мәдениеттер тоғысында ерекше, шынайы, көркем сипаттамамен ерекшеленеді. С. Моэмнің талдауға түскен еңбегі Қытай еліне саяхаттау барысында туындаған шығармасы өз көзімен көрген, жүрегімен сезінген, сол елдің мәдени, рухани құндылықтарын, дәстүрлерін ой елегінен өткізіп, осы күнге дейін өзектілігін жоғалтпаған мәселелерді, мысалы қоғамдағы әділетсіздік, мәдени әртүрлілік, мәдениеттер тоғысындағы жаңару, Шығыс пен Батыстың әсері т.б. тақырыптары қамтылғаны анықталды. Мақаланың нәтижесі — С. Моэмнің еңбегінен электронды жаппай сұрыптау әдісі арқылы этнонимдер жинақталып, сондай-ақ *Google Books NGram Viewer* іздеу жүйесінің көмегімен 1880 жылдан 2019 жылға дейінгі аралықтағы әдеби шығармалардағы тілдік бірліктерді қолдану белсенділігі анықталып, лексикалық және корпусдық талдау арқылы сөздердің жиілігі мен лексикалық мәні айқындалды.

Кілт сөздер: С. Моэм, этномәдени ақпарат, мәдени әртүрлілік, мәдениаралық диалог, этноним, жиілік.

Л. Янг, Д.А. Карагойшиева, Ж.К. Омирбекова

Этнонимы в «На китайской ширме» С. Моэма: лексический и корпусный анализ

В статье рассмотрены проблемы воссоздания этнокультурной информации на основе лингвистического и корпусного анализа произведения, состоящего из сборника рассказов известного писателя классической британской литературы С. Моэма «On a Chinese screen» («На китайской ширме»). Предмет анализа — этнокультурная информация, напрямую связана с познанием, опытом, убеждениями, традициями той или иной страны. Классическая британская литература, в том числе и произведение С. Моэма, отличается уникальным, реалистичным, художественным описанием на стыке разных культур. В результате проделанного анализа мы видим, что С. Моэм затронул в своих произведениях темы культурной и духовной ценности народа, их традиции и обычаи, а также социальные проблемы, имеющие значительную актуальность в современном мире, такие как несправедливость в обществе, культурное колоритное разнообразие, модернизация на стыке культур, влияние Востока и Запада. Результат статьи — из произведения С. Моэма были собраны этнонимы методом электронной сплошной выборки, а также с помощью поисковой системы *Google Books NGram Viewer* с 1880 по 2019 гг. определена активность использования языковых единиц в литературном произведении, выделены частота и лексическое значение этнонимов при помощи лексического и корпусного анализа.

Ключевые слова: С. Моэм, этнокультурная информация, культурная разновидность, культурный диалог, этноним, частотность.

References

- 1 Khafizova, A.A., & Garaeva, A.K. (2018). Yazyk i stil S. Moema v otsenke kritika [Language and style of S. Maugham in the view of the critic]. *Kazanskii lingvisticheskii zhurnal — Kasa linguistic journal*, 1, 2 (1), 67–70 [in Russian].
- 2 Izmatullaeva, I.I., & Bakhtiyorov, A. (2022). Somerset Maugham's contribution to English literature. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2, 12, 1407–0410. Retrieved from www.oriens.uz.
- 3 Tagaeva, T. (2022). Individualnye osobennosti khudozhestvennogo stilia U.S. Moema [Individual features of W.S. Maugham's artistic style]. *Society and Innovations. Special Issue* 11, 133–137 [in Russian].
- 4 Bulashova, N.M. (2023). «Na kitaiskoi shirme» U.S. Moema — galereia natsionalnykh kharakterov [W.C Maugham's "On a Chinese screen" — the Gallery of National characters]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta. Gumanitarnye nauki — Bulletin of the Moscow State Linguistic University. Humanities*, 1(869), 134–140. DOI 10.52070/2542-2197_2023_1_869_134 [in Russian].
- 5 Saveleva, I.G. (2012). Poetika putevoi prozy Lorensa Darrella [Poetics of Lawrence Durrell's travel prose]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 6 Ergeshbayeva, A.B. (2020). Kontseptualnyi podkhod k analizu individualnogo stilia U.S. Moema [A conceptual approach to the analysis of the individual style of W.S. Maugham]. *Vestnik Severo-Kazakhstanskogo universiteta imeni M. Kozybaeva — Bulletin of the North Kazakhstan University named after M. Kozybaev*, 1 (46), 86–89 [in Russian].
- 7 Bekbulatova, D. (2011). Religioznye motivy v tvorchestve S. Moema [Religious motives in the works of S. Maugham]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Seriya filologicheskaya — Bulletin of the Kazakh National University. Philological series*, 2 (132), 249–251 [in Russian].
- 8 Khabibullina, L.F. (2011). *Obraz Kitaia v tvorchestve S. Moema* [The image of China in the works of S. Maugham]. *Dergachevskie chteniia*, 3, 346–351 [in Russian].
- 9 The world of China. Retrieved from <https://www.theworldofchinese.com/2022/09/behind-the-screen-a-brief-history-of-chinese-pingfeng/>.
- 10 Martynova, N.V., & Tszymo, I. (2020). Osobennosti osnovnykh etapov razvitiia traditsionnogo iskusstva shirmy v istorii Kitaia [Features of the main stages of the development of traditional screen art in the history of China]. *The Scientific heritage*, 50, 3–10 [in Russian].
- 11 Maugham, S. (1922). *On the Chinese screen*. Great Britain.
- 12 Ethnonym. The definition of the word. Retrieved from <https://www.merriam-webster.com/dictionary>.
- 13 Archaisms. Retrieved from <https://englopedia.com/archaisms-with-its-types-and-examples-in-detail/>.
- 14 Maugham, S.U. (1994). *Sobranie sochinenii* [Collection of works]. (Vol. 5). Moscow: Khudozhestvennaia literatura [in Russian].
- 15 Coolie. Urban dictionary. Retrieved from <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=coolie>.
- 16 The development of the game. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/bridge-card-game/The-development-of-the-game>.
- 17 Taipan. Retrieved from <https://www.thefreedictionary.com/taipan>.
- 18 The analysis of S. Maugham's novels. Retrieved from <https://literariness.org/2019/05/24/analysis-of-w-somerset-maugham-novels/>.
- 19 Maugham, S. (1925). *The painted vail*. William Heinemann LTD. London.
- 20 Maugham, S. (1919). *The Moon and Sixpence*. William Heinemann LTD. London.
- 21 Huseynova, S. (2021). Creative character's in S. Maugham's style. *Aktualni pitannia gumanitarnikh nauk — Actual issues of Humanities*, 1, 41, 141–147 [in Ukrainian].

Information about authors

Yang, Lili — Doctoral candidate, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: 951036713@qq.com;

Karagoishiyeva, Daneliya Almasbekovna — Candidate of philological sciences, PhD, senior teacher, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: karagoishiyeva.daneliya@gmail.com;

Omirebekova, Zhamilya Kaldibekovna — Candidate of philological sciences, docent, Eurasian National university, Astana, Kazakhstan. E-mail: ozhamila@inbox.ru.

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

Научная статья
УДК 82.091
<https://doi.org/10.31489/2024Ph2/138-154>

Получено: 16.06.2023 г.
Принято: 03.09.2023 г.

А. Мустояпова*

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: mustoyapova2017@gmail.com)*

Черты модернизма в романе Жусипбека Аймауытова «Акбилек»

Целью статьи является осуществление анализа романа Жусипбека Аймауытова «Акбилек» на предмет наличия в нем черт модернизма. «Акбилек» (1927) — один из первых в казахской литературе модернистских романов, который был создан в период появления подобных произведений в европейской и американской литературах. Именно этим обстоятельством обусловлен особый интерес к данному роману. Его значение сложно переоценить, если учесть тот факт, что развитие модернизма в казахской литературе первой трети XX века было искусственно прервано насаждением соцреализма, а также политическими репрессиями модернистских писателей и поэтов. В анализируемом романе рассмотрены такие черты модернистского романа, как полифонизм, мифологизм, своеобразие художественного времени и пространства, а также прием «потока сознания» и иные средства художественной изобразительности. Автор обосновывает закономерность формирования модернистской поэтики в творчестве Ж. Аймауытова социально-историческим контекстом.

Ключевые слова: модернизм, модернистский роман, XX век, мифологизм, полифонизм, поток сознания.

Введение

Модернизм в казахской литературе и творчество Ж. Аймауытова становились предметом исследования ряда казахских ученых. Так, проблема модернизма в отечественном литературном процессе рассматривается в трудах А.С. Исмаковой, Ж.Ж. Жарылгапова, А.Ф. Утяева, А. Жумадил, М. Жумадил, Д. Амантая и других. А.С. Исмакова рассматривает жанровое и стилевое своеобразие казахской литературы XX века. А. Жумадил и М. Жумадил исследуют историко-литературный контекст эпохи, борьбу между модернизмом и соцреализмом. Ж.Ж. Жарылгапов и А.Ф. Утяев анализируют модернизм в рамках теоретического дискурса и обосновывают смену культурной парадигмы изменением в сознании человека, живущего в переломное время. Т.Х. Габитов рассматривает новаторские тенденции в рамках направления, сформированного реформистским либерально-демократическим движением и ориентированного на развитие национальной культуры.

Немало исследований посвящено творчеству Ж. Аймауытова. Так, Ш. Кусаинов анализирует рифмованную прозу писателя-модерниста, поэтические условности и ритмическую структуру текстов Ж. Аймауытова, его стремление выйти на рамки соцреализма.

А. Джакупова рассматривает дооктябрьский период творчества Ж. Аймауытова. А.С. Исмакова исследует новаторство Ж. Аймауытова в изображении героев и их рефлексии, в восприятии персонажами меняющейся окружающей действительности. М.Т. Кадралинова подчеркивает историзм романов Ж. Аймауытова и отмечает особый подход писателя в изображении героев посредством их связи с природой, обществом, историей.

* Автор-корреспондент. E-mail: mustoyapova2017@gmail.com

В данной статье рассмотрен один из ранних образцов казахского модернистского романа — «Акбилек» Жусипбека Аймауытова. Актуальность работы определяется значимостью проблемы историко-литературного развития казахского романа XX века в период освоения казахскими писателями европейских литературных традиций. В процессе модернизации, охватившем Казахскую степь, происходила кардинальная трансформация национальной литературы, что выразилось в освоении новых форм и приемов художественной изобразительности. Значимым является тот факт, что казахский модернизм сформировался в то же десятилетие, когда в европейской литературе стали появляться многие разновидности модернистского романа. Этот факт заслуживает внимания, поскольку в казахской литературе роман как жанр появился лишь в начале XX века. Данный историко-литературный контекст делает роман «Акбилек» особенно важным, ключевым, поскольку позволяет судить не только об уровне развития казахской литературы первой трети XX века, но и об актуальности художественного языка и изобразительных средств казахских писателей. Многие произведения первого поколения казахских модернистов были запрещены или уничтожены. Роман «Акбилек» был вновь издан в 1989 году на волне «возвращенной» литературы, спустя год после реабилитации его автора.

Методы исследования

В статье использованы историко-типологический и компаративистский подходы, а также контекстуальный анализ, которые дали возможность продемонстрировать влияние исторических событий на развитие и состояние литературного процесса. Кроме того, применен системный подход, обеспечивший возможность рассмотрения явлений в их целостности, что способствовало выявлению разнообразных связей множества составляющих, раскрывающих обозначенную научную проблему.

Материал исследования

Жусипбек Аймауытов (1889–1931) являлся одним из основоположников не только современной казахской литературы и литературной критики, но и теории перевода в казахской литературе. Ж. Аймауытов писал стихи, романы («Карткожа», «Акбилек»), повесть («Вина Куникей»), пьесы («Рабига», «Шернияз», «Карьеристы», «Канапия и Шарбану», «Защитник народа»), а также переводил произведения В. Гюго, А. Дюма, У. Шекспира, Д. Лондона, Р. Тагора, Н. Гоголя, А. Пушкина, Л. Толстого и других. Он был автором работ о литературе и литературной критике: «О поэзии Магжана» (1923), «Психология и искусствоведение» (1926), «О переводе» (1925).

Роман «Акбилек» представляет интерес не только благодаря художественному мастерству автора, но и изображением происходивших в 1920-ые годы изменений в казахском менталитете, ломки традиционного быта и морали, зарождения городской прослойки из числа вчерашних жителей аула. Не остались вне внимания автора и эпохальные исторические события. Немаловажно то, что Ж. Аймауытов является свидетелем, современником описываемых событий. Это придает произведению особую ценность, поскольку художественных свидетельств того времени сохранилось прискорбно мало вследствие конфискации личных архивов репрессированных казахских писателей, а также уничтожения их книг в частных и публичных библиотеках.

Роман «Акбилек» впервые был опубликован в нескольких номерах журнала «Равноправие женщин» (1927–1928). Это произошло в период разгара литературной борьбы, широкой полемики о путях развития литературы, активного насаждения соцреализма как главенствующего художественного метода. Ш. Кусаинов отмечает: «...казалось бы, Ж. Аймауытову было предопределено писать в стиле критического реализма, точнее, в рамках его примитивно-идеологического варианта — социалистического реализма. Но он изначально отказывается от безопасного и доходного в СССР статуса советского писателя и становится одним из первых в мире прозаиков, начавших творить в новаторском стиле, — модернизме» [1; 6].

Чтобы определить степень новаторства Ж. Аймауытова, следует напомнить о датах выхода в свет первых западных модернистских романов. Так, семитомный цикл романов Марселя Пруста «В поисках утраченного времени» публиковался с 1913 по 1927 годы. Первая книга «В сторону Свана» (1913) не была принята широкой читательской аудиторией. Лишь после выхода в свет в 1919 году второго тома «Под сенью девушек в цвету» о М. Прусте заговорили как о новаторе. Первые 14 эпизодов романа Джеймса Джойса «Улисс», признанного энциклопедией модернизма, впервые были опубликованы в журнальном варианте в США с 1918 по 1920 годы, а полностью он вышел в Париже в 1922 году. На русском языке один эпизод (18-ый) «Улисса» был опубликован в 1925 году. Еще несколько эпизодов или отрывков из них были опубликованы в журналах в 1929, 1934–1936 годах. Роман Томаса Манна

«Волшебная гора» увидел свет в 1924 году, а модернистские романы Уильяма Фолкнера были изданы гораздо позже: «Шум и ярость» (1929), «Свет в августе» (1935), «Авессалом, Авессалом!» (1936) и т.д.

Таким образом, даты и место выхода в свет первых мировых модернистских романов демонстрируют, что Ж. Аймауытов вряд ли мог быть знаком с данными произведениями, что снимает вопрос возможного влияния. Да и обстановка в стране не располагала к тому, чтобы проявлять особый интерес к выходящим на Западе литературным новинкам. Более того, Б. Мур-Гилберт в статье «Постколониальный модернизм» рассматривает вероятность возникновения модернистской литературы как реакцию на культурное доминирование в рамках процесса деколонизации. Размышляя об ирландских модернистах, Б. Мур-Гилберт отмечает, «новые способы письма являются отказом от реализма, их также можно интерпретировать как отрицание культурных форм и иерархий навязанной имперской цивилизации» [2; 553]. Таким образом, он говорит об «альтернативном модернизме» и допускает проявление протомодернистского мировоззрения и (пост)колониального письма до появления англо-американского модернизма [2; 555].

Новаторство Ж. Аймауытова обусловлено его творческой установкой на формирование новых для казахской литературы по форме и жанру художественных произведений. Более того, переживаемая им эпоха, полная стремительных перемен, заставляла создать новый образный язык и средства для изображения невиданных ранее социальных катаклизмов: революции, войны, массовые миграции, радикальная ломка традиционного образа жизни.

А. Утяев и Ж. Жарылгапов отмечают, что «модернисты рассматривали свою эпоху как период крупных исторических изменений и коренных перемен; ...изменение сознания и связь подобных ситуаций жизненных явлений... имели особое значение для модернистов» [3; 58].

Ж. Аймауытов не просто описывает события, свидетелями и участниками которых становятся его герои. Он выбирает определенный ракурс подачи материала, а именно фиксирует сознание, опыт личного переживания и осмысления героями исторических катаклизмов периода гражданской войны, установления советской власти, ломки привычного жизненного уклада.

Ж. Жарылгапов пишет: «Модернизм во времена глубочайших противоречий в обществе, когда духовный и культурный упадок, кризисы в сознании берут верх, проявляется в поиске новых ценностей как ответная реакция на происходящее. В казахской прозе он появился в начале XX века» [4; 244].

Автор использует различный ритмический рисунок в зависимости от объекта и субъекта изображения, темы, внутреннего состояния героя. Ритм романа передается посредством синтаксиса, краткими или развернутыми предложениями, фрагментарностью мыслью или развернутыми фразами. Ритм наделен свойством композиционного объединения и организации текста.

В виртуозном владении Ж. Аймауытовым ритмом Ш. Кусаинов видит не столько новаторство, сколько следование писателей традиционному свойству казахской устной литературы: «Опираясь на сочетание в крупных казахских устных произведениях поэзии и прозы, Ж. Аймауытов начинает роман «Акбилек» с рифмованной прозы и постоянно прибегает к поэтической условности и ритмической структуре текста» [1; 6].

Ритм зависит от событий и места, он же подчеркивает течение времени и даже масштабы расширения или сужения пространства.

В романе «Акбилек» можно обнаружить черты реализма (изображение жизни в городе), натурализма (описание родов), символизма (образы природы, символ города и аула, борьба змеи и жаворонка), импрессионизма (передача впечатлений, переживание героями происходящего, необъективное изложение событий). Используя традиционную, известную на момент написания произведения классификацию жанровых типов романа, «Акбилек» можно было бы определить как социально-психологический роман. Однако его жанровая природа гораздо сложнее. Это касается способов презентации персонажей, показа действительности, передачи конфликта, полифонизм романа, использование мифа, значение времени и пространства. Автора не интересует типизация образов и явлений, напротив, он уделяет внимание сознанию индивидуальному, отличному от большинства. Роман далек от натуралистического изображения действительности, несмотря на часто фотографически точные и даже физиологические описания.

Несмотря на использование приемов символизации, ему тесно в рамках символизма. Кроме того, в романе нет так называемого положительного героя, и главным являются не испытания, выпавшие на долю главной героини и формирующие ее, а ее рефлексия, переживание данного момента. Автор воздерживается от собственной оценки, вынесения своего суждения о персонажах или происходящих эпизодических событиях. Ему важно, чтобы читательзнакомился с персонажами без посредника, сам

определял свое отношение к героям, разбирался в сути проблемы и конфликта, выбирал то, что ему, читателю, видится главным в повествовании. Этот прием — «без посредника» — во многом обеспечен изображением «потока сознания» персонажей.

Результаты и обсуждение

Использование Ж. Аймауытовым приема «потока сознания» для изображения героев закономерно и обусловлено тем фактом, что в период трансформации общества, изменения привычного уклада жизни во время социальных катаклизмов люди теряют прежние ориентиры, которые позволяют им оценивать действительность и свое место в ней. В это время нет ничего установившегося, жизнь, события, люди стремительно меняются, и, следовательно, зафиксировать некую устойчивую ситуацию, портрет эпохи, цельные образы персонажей не представляется возможным. Иными словами, цельность героя в период социальной ломки невозможна.

Персонажи под воздействием меняющейся действительности находятся в процессе постоянной трансформации, и именно изображение потока сознания героев позволяет охватить их бытие. А. Утяев и Ж. Жарылгапов отмечают: «...в модернистской эстетике любые изменения принимались как социальная катастрофа ... при которой нововведения разрушают устоявшийся порядок... Люди покидают свои привычные места и ищут новую жизнь. Эти перемены коренным образом меняют социальный и эмпирический опыт, чувства и мировоззрение людей» [3; 56]. Авторская установка на изображение человека заключалась в исследовании не того, кем он является и что собой представляет, а того, как он себя осознает, как он воспринимает мир вокруг. И решение этой задачи требовало от художника создания особого, новаторского, художественного языка. Это свойство модернистской литературы отмечает Ф. Джеймсон, говоря как об общеизвестном факте о том, что «направленность литературного модернизма — с его публичным вторжением и разрушением традиционных культурных институтов, в частности социального «контракта» между писателем и читателем — имела одним из важных структурных последствий трансформацию культурного текста в автореферентный дискурс, содержание которого заключается в постоянном исследовании его собственного вероятного состояния» [5; 292].

«Поток сознания», и как художественный приём, и как тип повествования, позволял создавать подвижную картину мира, а также фиксировать проявления сознания героя. Предметом изображения становились мысли, переживания, страхи, сомнения, фантазии, воспоминания героя.

Персонажи предстают не как социальные типы, а как носители индивидуального сознания. И автор фиксирует свое внимание на точке зрения, оценках героя. Дж. Матц отмечает: «Перемены современности также заставляют писателей сомневаться в своих суждениях и чувствах, что делает сомнение, возможно, доминирующим настроением модернистской литературы. Мир постоянно меняется, в нем не может быть ничего определенного... Еще одна особенность эпистемологии модернистского романа заключается в том, что истина и смысл меняются в зависимости от точки зрения. Разные люди видят вещи по-разному, и поэтому современный роман имеет тенденцию варьировать свои перспективы... Истина стала «субъективной»: относительные перспективы исключали объективные стили видения и высказывания, развенчивая веру в то, что признание или суждение могут быть свободны от предвзятости, мотива или ошибки. Этот сдвиг от объективного к субъективному произошел, в первую очередь, в результате отказа от научного повествования от третьего лица» [6; 218, 219].

И вместо объективного повествования читатель получает взгляд на мир отдельного человека, видит действительность его глазами. Так, Мукаш презентует себя: «Чуть-чуть научился говорить и по-русски. Поболтался так запросто среди русских и стал себе казаться кем-то важным, грудь так и выпирала вперед. Все что ни делал, представлялось правильным. Находил язык и с нужными русскими, и с нужными казахами. Научился всему, что они умели, — и врать складно, и слушок пустить, и припрятать для себя, что плохо лежало, и схитрить да вокруг пальца обвести. Стал не хуже любого из них, потому как много чего повидал да уразумел... Теперь я нигде не пропад бы. Начнется свара, драка, не мне битым быть... Хожу и думаю: а не записаться ли и мне в большевики да винтовочку в руки...» [7; 21]. Подобный ракурс давал субъективную картину мира, и в то же время позволял максимально приблизиться к внутреннему миру человека. М.Т. Кадралинова отмечает: «Все объективные качества героя, его социальное положение, его типичность, его душевный облик и внешность у Аймауытова становятся объектом рефлексии самого героя, предметом его самосознания... Человек в романе исследуется во всех драматических связях с природой, обществом, историей» [8; 105].

«Поток сознания», представляющий обращенный к себе внутренний монолог, становится средством раскрытия внутреннего мира героя, его переживаний. Он может вмещать несколько потоков

мыслей, перемежающихся, перебивающих друг друга. И чем импульсивнее, обрывистее поток сознания, тем выше момент эмоционального напряжения персонажа.

При создании потока сознания героя значима роль сенсорного впечатления. Оно отражает информацию, получаемую посредством органов чувств: слух, зрение, осязание, вкус, обоняние. В тексте сенсорное впечатление передается фрагментарно, является своеобразным отдаленным фоном сознания: «Создатель, ай! Скоро ли заря?! В какой-то момент показалось, что из лесу доносится завывание. Так жутко. В ближайшем распахнутом и скрючившемся ведьмой кошке завопились какие-то тени. Акбилек приходилось за аулом у отар слышать волчий вой: тот же звук. Быть не может, ай! Неужели волки?.. Что мне делать? Перестань, не решатся волки, откуда им знать, есть ли в кошах люди, и русские с ружьями такие страшные — побоятся... Косяк двери коша тихо скрипнул. Вроде кто-то показался. Но беззвучно. У страха глаза велики, но все равно не видно ни зги. Встать бы — не получается... Завывания вроде стали стихать. Положив свою дубину на землю, Акбилек чуть перевела дух, но, оказалось, рано успокаиваться. Донесся всплеск воды со стороны родника... Кто это?.. Человек? Зверь?..» [7; 46]. Отметим, что слова автора нередко сливаются с потоком сознания персонажа, не подвергаясь маркировке.

Использование автором приема «потока сознания» позволяло фиксировать не только законченные, оформленные мысли, которые могут быть артикулированы в слове, но и передавать ассоциативность мышления, демонстрировать влияние на мысли внешних впечатлений, когда услышанное, увиденное отражалось в потоке сознания и направляло его в определенное русло: «...она усталилась на медный помятый кувшин у очага, закопченный треножник и измаранную поварешку. Бедная поварешка! Я, как и ты, испоганена, обслонявлена, и слезы снова полились из глаз» [7; 23]. Подобные описания позволяют автору соединять внешнюю и внутреннюю перспективы повествования.

Кроме этого, поток сознания в качестве обязательного составляющего элемента содержит внутренний анализ, который заключается в оценке, интерпретации происходящего и их отражения в мыслях персонажа.

Следует отметить, что Ж. Аймауытов передает в потоке сознания не только мысли, переживания персонажа, но и его подсознательное, которое ранее не было предметом изображения в тексте. Это подсознательное включает и ассоциативно связанные явления, и обрывки всплывающих в памяти воспоминаний, и возникающие из подсознания образы, что определяется как довербальный уровень сознания человека. Как правило, они связаны с жизненным опытом человека, сильными впечатлениями, его страхами, комплексами.

А в голове засыпающей Акбилек мысли бьются, пульсируют, сменяя друг друга: «Мягкие шаги отца в той комнате слышались ей как конский топот на льду. Вот он укладывается, покашливает... Все слышно — и как звенят монисты этой женщины, как струится вода из кувшина... Закрылась одеялом с головой — лишь бы не слышать, все равно все звуки достигали ее ушек... Что там эта баба делает с отцом? Зачем тебе знать? Почему тебя это интересует? Да потому, что я сама уже не девушка и, наверное, знаю, что там делается. Неужели и старики на такое способны? Отец всегда был ей отцом и никем иным. Представить не могла, что он, как все прочие мужчины... Отец, ужас, ай! представился как похотливый самец, не стыдящийся ничего, никого... Принялась гнать эти картинки, но на их место пришли другие. Те, которые... в них она то в объятьях Черноуса... то Бекболата... чувствовала глубокое отвращение к самой себе, металась в постели, не представляя, как она жить-то будет такой. Не понимая до конца причин возбуждения в ней женского начала, она задыхалась, сердце колотилось... измучилась до потери сознания, покуда окончательно не провалилась не то в сон, не то в обморок» [7; 173].

Изображение «потоков сознаний» сведенных случаем русского офицера Черноуса и Акбилек, которые, говоря на разных языках, не понимают друг друга и потому не могут общаться, демонстрирует, насколько они далеки друг от друга. Эта существующая между ними пропасть до конца героями даже не осознается, но она открывается читателю, который «слышит» их потоки сознания.

Полифонизм романа «Акбилек» — результат творческой установки Ж. Аймауытова. Он обращается к читателю с вопросом о том, кому доверить повествование о событиях: самому автору или действующим героям. В начале романа автор обращается к читателям с вопросом, рассказать ли историю ему самому или предоставить слово героям. И он выбирает последнее.

Многоголосие полифонического романа строится на представленности голосов главных и второстепенных персонажей. Из их индивидуальных голосов, наделенных свойственной им лексикой, кругом тем и т.д., складывается, на первый взгляд, фрагментарная картина, лишенная привычной целостности, создаваемой авторским повествованием. Однако полифонизм позволяет создать разнообразный, многоголосый мир, который предстает в восприятии и изложении нескольких героев.

Уже в самом начале романа, вводя в действие персонажей, автор, как отмечает А.С. Исмакова, «дает возможность выговориться всем участникам ночной драмы: это раненый Бекболат, пытавшийся отбить свою невесту Акбилек; это голос убегающего за кордон русского офицера, объясняющего самому себе, почему все это произошло; голос самой Акбилек, попавшей в руки столь безжалостных солдат; голос Мукаша, с легкой руки которого все это и свершилось» [9; 193, 194].

Повествование от лица автора сменяется монологами-исповедями, потоками сознания нескольких персонажей. Автор дает не только разные «точки зрения», но и создает полифонию, полное звучание которой обеспечено каждым голосом; без любого из них история не зазвучала бы полно.

Личные истории персонажей развиваются на широком фоне истории страны. Черноус размышляет о судьбе империи: «Кто мог бы поручиться, что попавшее им в руки оружие не обернется против нас, если мы вдруг покажемся им врагами? В таком случае под угрозой могла оказаться целостность Российской империи. Вполне возможно, что с оружием в руках они со всеми своими землями, скотом могли взбунтоваться и оказаться под властью другого государства. Нельзя же всерьез думать, что они могут жить самостоятельно. Значит, им следует подчиниться нам, русским» [7; 16, 17].

Сознание персонажа окрашивает мир в свойственные его восприятию цвета и оттенки. Каждый видит мир сквозь призму своего сознания, жизненного опыта, уровня образования, моральных императивов, и большой объективный мир растворяется в их субъективном мире, который не менее велик и важен. Молодой коммунист Акбала выступает на собрании, его речь полна лозунгов, пропагандистских штампов и призывов к борьбе: «Да, власть сегодня принадлежит батракам, беднякам. Класс наемных рабочих давно уже одолел класс богачей, взял под свой контроль землю, фабрики, заводы, имущество богачей... Но власть в руках богачей, и они скрывают от нас слезы угнетенных масс... Они богатеют, высасывая кровь у трудового народа, отнимая у них последнее, жиреют, эксплуатируя труд людей... почему наши бедняцкие массы, став классом, не в состоянии противостоять богачам?... Если точнее сказать, то у нас не было пролетариата, а если и был, то немногочисленный, теперь же готов появиться, потому что строится своя промышленность. Горнорабочие были у нас и раньше... Да, теперь пришло время власти бедняков... Надо ли будить в них классовую солидарность, классовую ненависть? Надо...» [7; 108–110].

Изображение потоков сознания героев становится средством их характеристики. Поток сознания Мамырбая показывает его круг интересов, касающийся вопросов семьи, богатства: «И хотя старший сын оправдывал все его надежды, аксакал не считал нужным особенно восторгаться им... какой толк от того, что Толеген городской житель и все такое... ну, выучился грамоте, должность занимает, но ведь обрусел, зазнался, пожалуй, и лета не прожил среди своих. По десять месяцев не появляется. Неправильно это. Скопленное и приумноженное добро и скот на него не производит никакого впечатления. Разве для отца это не большое огорчение? Вот так возьмет и без отцовского благословения и женится на какой-нибудь городской девице без рода и племени. Доходили до него слухи, что сынок его путается с какой-то ногойкой из России... Для аксакала Мамырбая ногаи — что в сердце нож; никак не мог забыть, как когда-то торговец мелким товаром ногай Насыр надул его с лошадкой рыжей масти» [7; 131].

Одиночка Мукаш находит свой метод выживания в это переломное время: «А я сам по себе. У меня винтовка. И десятерым меня не одолеть. Стрелять я научился у русских, пулю в пулю посылаю. Днем я осторожен, неприметен. А ночами свое беру... Что мне бояться? Хотя и страх есть, с самого начала не надо было мне лезть в эту политику. Ни к чему мне было записываться в ячейку, ввязываться в поиск врагов всяких с винтовкой наперевес. Нет, я смерти не боюсь, ее не миновать... Да, когда-то я считался удальцом, хватом и цену имел свою в обществе. С седла как бы не свалиться...» [7; 29].

Смена ракурсов дает возможность автору создать не статичный, а подвижный мир, интерпретация событий которого может меняться в зависимости от того, через чье сознание читатель видит его. Размышления русского офицера-белогвардейца, который при отступлении оказывается на Алтае, передают его представления о роли Российской империи в жизни колонизированных народов: «И если бы мы не стояли на защите своих родных рубежей, если бы не наша, русских, военная мощь, разве жили бы в здравии и благополучии темные казахи? Да они должны быть благодарны нам уже только за то, что укрылись под державной рукой в российских границах. А какая от них была польза государству? Разве что с одного хозяйства налогов выплачивали четыре рубля да снабжали продуктовые склады?» [7; 16]. Ни здесь, ни далее автор не комментирует его взгляды, не пытается создать на страницах романа дискуссию. Для него важно дать высказаться персонажам и, тем самым, дать читателю их портреты.

Голоса героев сливаются и создают богатую симфонию, где звучание, тема, мотив каждого из них важен и незаменим в «оркестре». Но главную тему ведет Акбилек. Сначала это жалобная тема, но постепенно она набирает силу и полноту: «С той минуты, как она увидела дядюшку Амира, а затем и отца, женщин аула, она словно онемела, связать и двух слов не может, все пряталась по углам. Через пару дней научилась все же у тетушек траурным песнопениям, царапала свое лицо и не бегала от всех. Прежнее поведение представилось ей уже ребячеством, несуразной глупостью. Правда, мысленно успокаивала себя: “Разве непонятно было людям в тот первый день, как я по-настоящему сгорала от стыда, ведь не сдуру же пряталась от каждого лучика света, молчала, как немая?”» [7; 125]. Ш. Кусаинов отмечает, что «Ж. Аймауытов использует и такой новаторский прием, как деперсонализация прямой речи. В диалогах героев появляются фразы без явного обозначения конкретной персоны, возможно, их произносит сам автор» [1; 6].

Важно отметить, что Ж. Аймауытов виртуозно использует сочетание изображения потока сознания (Акбилек ощущает себя запятнанной, порочной, она старается стать незаметной), и показ того, как в этот момент ее видят другие, оценивают ее, делают заключения о ее состоянии и о случившемся с ней.

Субъективные повествования нескольких персонажей, сосредоточенных на событиях своей личной жизни, собственных переживаниях, позволяют составить в восприятии читателя его собственное представление о происходящих событиях.

Богатая палитра голосов позволяет автору избежать морализаторства, навязывания читателю своей точки зрения или отношения к героям. Для него нет правильного или неправильного взгляда на мир, нет положительных или отрицательных персонажей, а есть многообразный мир, в котором каждый человек видит то, что откликается в нем, что представляется важным ему. *А.Я. Эсалнек отмечает:* «Своеобразие и превосходство полифонического романа... определяются тем, что в нем обнаруживается способность художественно изобразить чужое сознание как чужое, самостоятельное, возможность показать героя как свободного, независимого от чужой воли и недоступного «завершению» со стороны автора» [10; 16].

Голос самого автора звучит реже, словно он избегает риска навязать читателю свое видение мира, его трактовку и оценку. Он не «перебивает» их голоса и позволяет им вести свою партию, включенную в общую оркестровку романа.

Сложность использования приема «потока сознания» заключалась не только в том, чтобы дать каждому герою свой голос (лексика, синтаксис, круг тем, ассоциативный образный ряд), но и создать психологически убедительный портрет. Это требовало от автора не только знания и понимания изображаемых им типов, но и мастерство в передаче функционирования индивидуального сознания, то есть переживаний, эмоций, осознаваемых и нередко неосознаваемых психических импульсов, еще неоформленные в мысль, а лишь намеченные фрагменты мысли. Кроме того, автор передает движение, смену душевных состояний, динамику воплощенного сознания, определенную экспрессию и саморефлексию.

Так, автор передает импульсивность, повышенную экспрессивность потока сознания Акбилек: «Неужели нет среди них таких, кто, скрепя сердце, позволил ей, постыдно вымолившей себе жизнь, ступить на чистую землю родных отрогов? Напрасно она, напрасно выжила, ведь кто она теперь, если не облизанная псом посудинка, ясно самой себе: падшая и телом и душой... Как она сейчас своими грешно исцелованными губами прикоснется к святому лицу своего отца? Гнева Божьего не страшась, войдет в благословенный, как мечеть, отчий дом?... Что ж ты об этом раньше не думала! Стоило вспомнить! Предала порхавшую душу свою, святые, ау! Что теперь думают обо мне? Поздно, да разве найдется хотя бы один человек, кто верил, что я вернусь все такой же чистой, как прежде? Кто знает, так, наверное. Никто и не задумается, что им моя душа...» [7; 125].

Трансформация героев показана через движение, изменение их сознания. М.Т. Кадралинова подчеркивает: «Идея, как её понимал Аймауытов, — это живое событие, разыгрывающееся в точке диалогической встречи двух или нескольких сознаний. Художник никогда не излагает в монологической форме готовых идей, он показывает их психологическое становление в одном индивидуальном сознании» [8; 104].

Автор показывает воплощенное сознание Мамырбая, данное в динамике разворачивающихся мыслей и эмоций: «Нашлась. Появилась перед ним лохматая, зачуханная, с затасканным, побитым видом; в голове аксакала замельтешили мысли: не она, не она! растлили! развратили! нагулялась! Неправильной стала... Нет прежнего невинного ребенка, чистый платочек смят, обсморкан, прожжен, не

девочка, а полубаба. Скрязливый старик был еще отсебятник, даже девство своей дочери считал своей собственностью. По его представлениям, дочь его должна была и в замужестве остаться непорочной. Теперь Акбилек не его дитя... Чья — непонятно. Да она ли это? Нет, перед ним — не Акбилек. Даже теперь и не совсем казашка... Обокрали, разорили, подсунили какую-то девку. Так и ответил бы тем, кто сразу стал перемигиваться, мол, видели порченную русскими дочку Мамырбая? — не моя эта дочь!» [7; 132, 133]. Поток сознания Мамырбая дан в динамике: спор самим с собой, развитие мысли от понимания положения дочери до предпочтения ее смерти, от стыда к жалости, от гнева к презрению.

Психологическое состояние героев передается Ж. Аймауытовым не только посредством внутренней речи, но и путем изображения невербальных средств. Избалованная, живущая в достатке Акбилек после случившегося с ней готова была довольствоваться малым: «Акбилек неловко пристроилась рядышком с дервишем на какую-то подстилку, валявшуюся на полу» [7; 63].

Вернувшись после похищения домой, она «скорчится..., бесцельно кружит по степи». Отношение отца к вернувшейся дочери изменилось. Раньше он лелеял ее: «Прежде только стоит дочери отойти, тут же беспокоился: «А где Акбилек?» Подзовет ее к себе и что-то спросит...поцелует ее в лоб: «Дорогая, укутай поясицу, пуговичку застегни, кругом сквозняки», — и больше ему ничего не надо, сидит довольный» [7; 127]. Теперь же «Отец и прежде был не склонен к долгим разговорам, теперь же замолк совсем... Ни слова ласкового, ни взгляда, ничего не осталось... он нарочно избегает ее, и ее с ним присутствие в одной комнате тяготит его» [7; 127]. Спустя пять лет, когда замужняя Акбилек навещает родной дом, его поведение меняется: «...аксакал встрепенулся и суетливо принялся мотаться по комнатам» [7; 225], Акбилек, до конца не простившая отца, «стояла печальная, не поднимая глаз» [7; 226].

Свойство модернистского романа — особое изображение и интерпретация времени, его свойств и его течения. Ж. Аймауытов намеревался запечатлеть то сложное время, когда происходила социальная трансформация: менялось общество и люди, мораль и ценности, образ жизни и традиции. Он сосредоточен на изображении времени, общества и человека. В программной статье «О поэзии Магжана» он пишет о том, что поле человека привязано к своему времени, месту и обществу. И поэтому писатель сосредоточен на изображении переломного времени: «Первый бурный период революции оказал тяжелое влияние на казахскую жизнь. Казахская степь была фронтом войны, где белые бежали, а красные преследовали. Во время гражданской войны страна сильно пострадала, и ко всему прочему появилась «разверстка». Были добавлены оригинальные ополченцы, агенты и другие. В 21-м году был великий голод, нищета, отсутствие торговли — все это продолжалось и стало великим бременем для казахского народа...» [11].

Организация времени и пространства в структуре текста является значимым фактором поэтики произведения, его структурообразующим принципом. Время и пространство становятся инструментом анализа художественной реальности, средством изображения героев и их восприятия мира.

Концептуальная картина мира находит выражение во взаимодействии универсальных, авторских и индивидуальных (героев) представлений. Наибольшей подвижностью обладают авторские и персонажные представления о времени и пространстве, поскольку они субъективны, вариативны, наполнены оценочностью, обусловлены личным опытом жизни, эмоционально окрашены состоянием героя. Так, время воспринимается Акбилек по-разному: оно сжимается (во время нападения на аул), замедляется (на горе во время ее пленения), останавливается (когда она остается одна в горах), стремительно бежит (в городе).

В романе «Акбилек» представлено объективное историческое время, субъективное время, переживаемое героями, циклическое, мифологическое и другие типы времени, которые вступают в своеобразную связь, образуя романное время. Время историческое представлено через упоминание событий (гражданская война, период новой экономической политики и др.), и им обусловлено время индивидуальное, переживаемое героями.

Поскольку в романе Ж. Аймауытова одним из композиционных элементов является прием «точки зрения», то становится важным способ ее воплощения посредством пространственно-временных характеристик, точнее, восприятия времени разными персонажами. Для одних героев время измеряется эпохой (Черноус, Акбала), для других — текущими событиями (Мукаш, Мамырбай).

Время становится способом характеристики персонажей, изображения их в динамике на протяжении длительного времени, но с перерывами, которые могут длиться годы. Это дает автору необходимую перспективу. Он показывает героев, перемещающихся из одного в другой временной период. Этот ракурс, в гораздо большей степени, чем традиционная характеристика персонажей, позволяет показать их трансформацию. Перемены, произошедшие с ними, в их мыслях и восприятии жизни

демонстрируют движение времени: «Голодные годы. На день приходилось полфунта черного хлеба и жидкий супчик с картошкой. Вечером — кружка кипятка. Сдохнуть от голода было проще, чем уразуметь лекцию. Сколько юных созданий исчезло, заболело! Были среди них и действительно умершие. К концу зимы и Акбилек дошла до полного истощения. Весной с двумя-тремя сокурсниками вернулась в Семипалатинск. Акбилек удивлялась, как она смогла выжить в Оренбурге...» [7; 199].

Наконец, время романа выражено в столкновении старого и нового, патриархальности и модерна, традиционной жизни и советской действительности. Некоторая фрагментарность романа — сознательный прием, позволяющий показать пульсацию времени, течение которого мы обнаруживаем в тех разительных переменах, которые происходят с главной героиней. Не осталось прежней целостности жизни, она нарушена, расколота, фрагментирована. Особое внимание к презентации времени и пространства в модернистском романе обусловлено тем, что предметом изображения и осмысления становится эпоха перемен: «Модернистский роман часто нехронологичен, с экспериментами в репрезентации времени, такими как внезапные скачки, временные сопоставления или «пространственность времени», по выражению Джозефа Франка (в котором множество различных моментов времени представлены с эффектом одновременности), или исследованиями длительности (создание большое количество действий происходит в пределах небольшого объема текста или растягивается на небольшое количество действий на большом текстовом пространстве)» [12].

Пространственная организация романа «Акбилек» многопланова. Это широкое географическое пространство (Алтай, Курчум, река Бухтарма, озеро Маркаколь), пространство гор и степи, пространство города (Семипалатинск, Оренбург) и аула, пространство дома и общежития. В романе представлены образцы пространства земного и космического, замкнутого и открытого, реального и воображаемого.

М.М. Бахтин отмечает: «Задача заключается в том, чтобы вещную среду, воздействующую механически на личность, заставить заговорить, то есть раскрыть в ней потенциальное слово и тон, превратить ее в смысловой контекст мыслящей, говорящей и поступающей (в том числе и творящей) личности. В сущности, всякий серьезный и глубокий самоотчет-исповедь, автобиография, чистая лирика и т.п. ...» [13; 207]. Это в полной мере удастся Ж. Аймауытову. Он использует образы пространства как средства передачи эмоций, самоощущения героя.

Пространство наполнено символикой и обусловленной временем семантикой. Так, аул был символом прежней жизни, времени, когда жизнь была мирной, а семья была состоятельной. Город становится символом нового времени, новой жизни и новых возможностей. Пространство города характеризуется особым ритмом, в котором он живет и который передается глаголами движения, упоминанием достижений технического прогресса.

Течет время, меняется пространство. Уходя от прошлого, прежней жизни, героиня переходит в другое пространство. Принимая новое время, она оказывается в новом пространстве — пространстве города, который стал символом модерна, новой жизни, с ним связаны надежды на будущее: «Два берега иртышских в городах и селах вольных. Народа всякого довольно. В середине самой мира Иртыша — Семь палат — Семей, Семипалатинск, город знаний и искусств, ейей! Поднялся вековым шанраком город, и к нему причаливают, прокашливаясь дымно, пароходы с товарами и паровозы катятся с машинами. Доходы! Семей — мозг губернии. В Семее вы найдете решение всех своих проблем. В нем всем уютно и хлеб найдется всем. Семей — сердце губернии. Семей шевельнется — задвигается весь народ губернский. Семей улыбнется — вся степь засмеется» [7; 187]. Аул, где жизнь словно замерла, не меняется, уходит на периферию, маргинализируется.

Автор использует прием персонификации пространства: «Страхнул Алтай с морщинистых чресл своих...», «темная ночь с кровавыми глазами и чудовищными клыками», «открылись врата зари, райские да красные», «родное плоское лицо степи», «лес горный тот, та поляна, то тенистое местечко, те катящиеся камни — все свидетели ее унижения», «Иртыш-река между ними ворочается, как верблюдица на боку», «Снежная зима — мрачная колдунья, придавила все живое и голосила в волчьем вое... Зима словно мстит человеку, за что? Бог знает! Дрожи, как перед самым страшным врагом» [7].

Пространство способно внушать чувство опасности «Позади нее — безлюдные горы, горы, полные чудовищ: медведей, волков, албасты, кабанов с одним глазом во лбу. Впереди — узкая тропинка, и на ней хватает зверья: никто не даст гарантий, что ночные клыки не встретят ее на предстоящей дороге...» [7; 49]. Или, напротив, дарить надежду на спасение: «...Акбилек выбралась на самый краешек каменной ловушки, увидела туманное степное пространство. Обрадовалась, словно оказалась у родного порога. И пришла в такое восхищение — дай крылья, взлетит!...» [7; 49].

Восприятие пространства меняется в зависимости от состояния героини. В дни одиночества и тревоги любимая ею степь становится враждебной: «Вздыбленная, безлюдная долина. Переплетенье бледных трав, заросли диких цветов, бугры, насыпи, красная супесь, заросшие провалы. Серые мыши, пестрые сороки, зайцы русаки, жаворонки — кроме них и не увидеть никого. Люди, кто может показаться, ау! Безлюдная степь схожа с ожогом... Эй, оголенная безграничная пустошь!» [7; 52].

Период жесткого противостояния Акбилек и мачехи происходит в «замкнутом стиснутом пространстве зимних дней», когда «замерла под саваном белым голая степь. Не пройти, не встать, не спеть. То над ней пронесется со свистом буря, то поскрипывает пронизывающий до костей мороз, то бродит белесый туман, покачивая бахромой... Неохотно, с визгливым стоном открываются двери. Распахнулась дверная створка, и тут же в дом вкатылись две арбы стужи. Жалобно выходят из коровника телочки, мордашкам черным не по вкусу льда иголки» [7; 178, 179]. Это картина соответствует описанию внутреннего состояния Акбилек.

Спустя пять лет, когда жизнь Акбилек наполняется новым содержанием (она получает образование, выходит замуж), меняется и пространство, которое ее окружает, оно наполнено яркими красками и шумом, полнотой жизни и радостью: «Летом лес, расстелив перед собой луговой ковер, а над собой, раскрыв небесный голубой шатер, заманивал так, что, бросив все, к нему на лодках и стар и млад стремятся... По острову бежит дорога, по краям — деревья, разнотравье. Плетенье паутинок кустам надглавье. А вдоль дороги бродят фигуры, зачарованные арабской вязью цветов. Туда, туда из зарослей глухих и тихих уголков. Там, под деревьями, в тени устроились компании. Истинное столпотворение! Среди них татарки с корзинами, полными мясных пирожков — парамиш и с горделивыми самоварами, к ним халва, кишмиш; казахи у кипящих на огне казанов кромсают бараньи туши, утоляя жажду кумысом... Все представлено там: и песни мелодии, и забавные призывы, и красавицы, и борцы, и любовь, и пиво, водка, карты, потасовки — из носа кровь, игры и смех, шум и гам» [7; 187, 188].

Пространство Алтая становится самостоятельным образом романа. Неслучайно с его описания начинается и завершается роман, внося в роман тему вечности, неизменности времени и пространства, на фоне которых жизнь человека — миг: «Усть-Камня край. На правом берегу Бухтармы *явил себя на целый белый свет Алтай (здесь и далее курсив мой. — А.М.)*. Там, где срывается с южных алтайских высот, струясь в парении, Иртыш, затаился пленивший осень округ Куршим, *первозданная тишь*. Алтайский Куршим — гнездовье найманов, с времен незапамятных свито, сидят они в нем густо, родовито. Зима на Куршиме цепкая, с неба — не снежинка, а пушистый ком, а лето проносится быстрым горным ветерком. Чуть потеплеет, снег подтает, ручьем побежит, тут же всякая скотина блажит, ластится к сосновому *пращуру Алтаю*, бережно топоча его возрождающую и оберегающую грудь, верно баю. Вознес к своей главе *старец Алтай* свою ладонь и хранит на ней пьянящее озеро Маркаколь — не тронь! — с медовым вкусом, с тайнами небесными и небесным ликом... Свежа и сладка вода Маркаколя. Напитаются ее водой и травушкой божьи вымытые тварины, беля при дойке бабьи бедра из охватистых сосков и полня кожаные ведра — не молоко, а благодать...» [7; 7, 8].

Так начинался роман, когда Акбилек была юна и счастлива, окружена любовью и заботой родных. Она пережила многие невзгоды и вновь обрела себя. А многовековая природа оставалась неизменной, словно ничего не происходило вокруг. Ничто не нарушает природу и время, подчиненное своему циклу.

В конце романа героиня, завершив очередной цикл своей жизни, возвращается в прежнее состояние гармонии с собой и миром: «Вода Маркаколя сладка, как мед. Напитаются ее водой и травушкой божьи вымытые тварины, и истекает из охватистых сосков — не молоко, а благодать... И здесь она — Акбилек Мамырбайдина — дочь Маркаколя, мать сына, женщина» [7; 229].

Отличительной чертой модернистского романа, который характеризуется поиском новых форм художественной изобразительности, становится не только по-новому осмысляемые категории времени и пространства, но и творческая переработка мифа. Обращение к мифам неслучайно. Ж. Ж. Жарылгапов отмечает: «Современное литературоведение отмечает универсальность применения мифа в структуре литературных произведений, поскольку он может проявляться не только в сюжетах и образах, но и воспроизводиться на уровне сентенций, аллюзий и реминисценций. Казахская проза периода независимости сочетает в себе различные мифы: от архаичных (древнегреческий, древнеримский, древнеегипетский) до современных модификаций — неомифов, представляющих структуры знаний из разных областей науки. Характерной чертой мифологического дискурса в литературе является сочетание мифов (сюжетов, образов, мотивов) из разных культур, литератур и религий, что представляет большую ценность для литературы, поскольку расширяет временные и пространственные рамки

произведений, дает толчок развитию новых жанровых модификаций, стилизаций и сюжетных линий, устройств и позволяет сделать изображения более объемными и интересными для читателей» [14].

Внимание к мифу было обусловлено ломкой прежнего мышления и представления о мире, сменой ценностной парадигмы, переосмыслением пути человеческой цивилизации.

Ж. Аймауытов использует сказочные мотивы, мифологические образы и сюжеты для придания устойчивости стремительно меняющемуся времени и мироощущению еще не до конца осмысленной эпохи модерна. В мифах обнаруживались образы, темы, сюжеты, которые позволяли расширить рамки повествования, придать семантическую глубину актуальным проблемам. В монографии «Поэтика мифа» Е.М. Мелетинский отмечает, что для азиатских писателей «мифологические традиции еще являются живой подпочвой национального сознания и даже многократное повторение тех же мифологических мотивов символизирует, в первую очередь, стойкость национальных традиций, национальной жизненной модели. И у них мифологизм влечет выход за чисто социальные рамки, но социально-исторический план продолжает жить рядом и в особых отношениях «дополнительности» с мифологическим» [15; 298].

Ж. Аймауытов расширяет границы своего романа, используя возможности мифа, и создает второй план повествования. То, что не было вербально оформлено, возможно, до конца не осознано героями, а также то, что не стало предметом авторского комментирования, было раскрыто им посредством языка мифа или сказки.

В романе использовано несколько образов, которые отсылают к мифу, фольклору, древним верованиям. Это придает дополнительный смысл сюжетной составляющей и усложняет структуру художественного произведения.

Перед тем, как Акбилек возвращается из плена домой, она проходит символическое очищение огнем. Битва с волками, в которой нежная, тихая Акбилек превращается в воительницу, отстаивающую свою жизнь, заканчивается ее победой благодаря огню: «И чем ярче разгоралось пламя, тем тусклее становился огонь в волчьих глазах. Прежде смерти огня не умрешь. Погаснет пламя, и жизни Акбилек суждено будет угаснуть. И как здесь не шаманить самой? «Взлетай, мой огонь, взлетай! Разгорайся, мазда, разгорайся, дай огня, дай! Трусливые звери, немое вражье! Вот огонь, вот ружье! Прочь, не приближайтесь ко мне! Вам гореть в огне! Обожгу, опалю!» — скакала и выкрикивала в полубезумии до самого рассвета Акбилек: «мазда-мазда» и спаслась» [7; 48]. «Шаманить самой», «скакала и выкрикивала в полубезумии» — это придает действиям Акбилек характер языческого ритуала. Это уже не просто борьба с волками посредством огня. Упоминание зороастрийского божества (Ахуры) Мазды, чьим символом является огонь, языческая вера в силу огня словно выносят Акбилек из рамок реального времени и пространства. Она, действительно, была вне него, пока находилась в плену. Чтобы оставить там все произошедшее с ней, ей требовалось символическое очищение и возвращение.

После очищения огнем она ищет дорогу домой: «Алтай... тонко прочертил на свинцовом небе в таявшем лунном свете черты солнечной сказочной красавицы Кунекей... И лишь открылись врата зари, райские да красные, Акбилек, пугливо оглядываясь назад, пошла» [7; 48]. Она еще пугливо озирается, но ей уже светит солнце. Упоминаемый фольклорный образ Кунекей — дочь солнца (или дочь хана, живущего на огненной горе, там, где солнце).

Затем Акбилек спускается с гор в степь и встречает дуану, дервиша, странствующего отшельника, человека не от мира сего, порицателя, того, кто является связующим звеном между мирами живых и мертвых.

Дуана становится проводником к людям, в мир людей: «Е-е, дитя мое... потерялась?... возьму с собой, пригляжу за тобой, приведу домой». Дуана уводит от грозящей ей смерти к новой жизни. Итак, героиня символически умерла и воскресла, вернулась в мир. И этот мотив подчеркивает то, что ее, вернувшуюся и возродившуюся, в родном ауле встречают стенаниями, плачем, как над умершей. Вот и то ли сама Акбилек оплакивает себя, то ли это слова автора: «Потеряла ключик к завтрашнему, казалось бы, неминуемому счастью, опрокинулся и откатился прочь от тебя золотой котел, разлилось золотое масло. Юное девичье сердце перестало биться — обуглилось. Весенний бутон твой, не успев распуститься, завял, стал трухой. Светлая душа твоя покрыта пеплом. Плачь, исцелись слезкой! Смой слезами тоску! Море наплачь! Пусть штормит то море! Пусть вздымаются соленые волны! Пусть обидевшие тебя канут в них, и каждая капля в наплаканном тобой море пусть станет им ядом» [7; 72].

Это сродни ритуалу замужества, когда невеста символически умирает (ее провожают с плачем) и словно вновь воскрешает в новом качестве, в новом мире (семье мужа). В казахской мифологии выход

замуж символизирует смерть и воскрешение в новой жизни, новой семье, новом статусе. В случае с Акбилек — потеря невинности. Она вернулась в аул, «воскресла» в новом качестве.

Образ дуаны был неслучаен. Уркия видит сон, который подтверждает замысел автора: «Снилось мне, что наш аул поднялся перекочевывать. И видится мне, что мы с тобой вдвоем отстали от коша, заблудились. Прошли мы перевал, и перед нами в пустоте меж двух гор как на ладони Бога стоит скала. А на вершине той скалы сидит черный беркут, вдруг он сорвался и прямо на нас летит, подлетел и унес тебя... Подбегаю, смотрю, а ты превратилась во взъерошенного белого птенчика. Беркута нет. Сидишь на утесе и таращишь глаза. Не знаю, откуда он взялся, но вижу: появился за тобой тот дуана Искандер, о котором ты рассказывала. Берет птенца на руки и идет дальше. Я говорю ему: “Дуана, ау! Отдай мне птенца!” Он отдает. Я прижала к себе рукой птенца и иду...» [7; 139, 140]. Дуана возвращает Акбилек к жизни и тем самым он спасает зачатого ею ребенка.

Сына, которого родила Акбилек, приемная мать Уркия назвала в честь дуаны — Искандером, подчеркивая то значение, которое он сыграл в жизни Акбилек. И это был не просто случайный путник, приведший ее в аул, а проводник, который вернул ее к жизни.

Таким образом, упомянутый архетипический образ дуаны создает дополнительный содержательный уровень, обогащает образ героини за счет дополнительного прочтения ее, придает символическое наполнение происходящему.

Новое рождение Акбилек позже вновь упомянуто в романе. Она сама понимает это лишь годы спустя: «Здесь, у самых вершин Алтая, Акбилек как никогда до этого часа осознала, что и убийство мамы, и насилие над ней самой, и травля мачехи, и часы во мгле *на краю могилы* в лачуге старой Черепушки остались там — далеко внизу — и больше никогда ее не беспокоят. Она вынесла свое сердце *за семь небес* и в космосе обмыла его в золотой чаше, вновь родилась — чистая, иная» [7; 224].

Семь небес — это семь слоев неба или семь этапов создания вселенной, то есть рождение мира, рождение нового. Кроме того, сакральная цифра семь (каз. *жеті*) у тюрков связана с семантикой завершенности, целостности, а также цикл, связующий жизнь и смерть, предков и потомков.

Так, отсылка к мифу позволила Ж. Аймауытову расширить семантический план романа, психологически углубить образ главной героини и, в то же время, избежать авторского вмешательства для объяснения всего трагизма случившегося в ней.

Говоря о самобытности творчества Ж. Аймауытова, его самостоятельном открытии новых, модернистских, приемов художественной изобразительности, следует привести слова Е.М. Мелетинского, который обнаруживает модернистские явления, независимые от влияния западноевропейского модернизма 1920–1930-х годов. Так, он пишет о модернизме «...у латиноамериканских или афро-азиатских писателей, соединивших элементы модернистской поэтики мифологизирования (почти всегда сопряженных с элементами психоанализа, чаще юнгианского) с неоромантическим обращением к национальному фольклору и национальной истории, даже с политической революционной проблематикой. Мифологизм в романе XX в. функционирует в весьма широком ареале, несводимом к западноевропейскому модернизму 20–30-х годов в узком смысле этого термина. Это заставляет нас и при исследовании корней феномена мифологизирования в XX веке признать их сложность и комплексность и особо учесть такие моменты, как стремление по той или иной причине связать настоящее с прошлым в единый поток ради или обнаружения их единой метафизической природы (Джойс), или ради опоры на традиции европейской гуманистической мысли и классической морали (Т. Манн), или во имя сохранения и возрождения национальных форм мысли и творчества (латиноамериканские и афро-азиатские писатели)» [15; 370, 371]. Е.М. Мелетинский подразумевал латиноамериканские и афро-азиатские модернистские романы, образцы которого были представлены во второй половине XX века. Однако Ж. Аймауытов еще в 19120-ые годы обнаружил потенциальные изобразительные возможности фольклора, древних верований, истории, народных обычаев, обращение к которым позволяло расширять границы художественного мира, сознания героев, времени и пространства. Эти тенденции свойственны казахской литературе XX века, о чем свидетельствует Ж.Ж. Жарылгапов: «Миф привносит в современную казахскую литературу глубокую этнопсихологию, переосмысление исторических и культурных процессов и философскую направленность. Помимо идеологических и тематических изменений, мифологемы также стимулировали развитие современной казахской прозы с точки зрения жанра и стиля. Разрабатываются новые жанровые модификации, основанные на фольклорных и мифопоэтических традициях, создаются неомифы, композиция и образы становятся многослойными» [14].

Конфликт, который переживают герои романа, внутренний. Автор почти не показывает противостояния героев со средой, столкновение идей, борьбу персонажей между собой. Драматизм

заключается в том конфликте, который они переживают внутри себя, в поиске себя в условиях новой жизни, даже новых ценностей. А.С. Исмакова отмечает: «Перед нами другая плоскость — мир разрушенных ценностей и выработка новых, пока еще неясно каких... Эти эпохальные события пропущены через восприятие Акбилек и Карткожи, отсюда необыкновенный лирический психологизм этой прозы: личные ощущения разных ситуаций, личные беды и частные рефлексии. Им не до громких лозунгов и патриотических деклараций! Им бы жизнь осмыслить...» [9; 221].

Герои спорят сами с собой, пытаются убедить себя в своей правоте, в правильности своих поступков и сделанного ими выбора.

Мукаш, отдавший Акбилек белогвардейцам, понимает всю подлость своего поступка, но пытается убедить себя, что в этом нет его вины, что его руками Бог творил справедливость: «Ладно. Что сделано, то сделано, ничего не исправишь... И спорить не о чем... А если подумать, что, богачи такого не заслужили? Разве сами они не грабят людей?... По заслугам им! Кто знает, может, и меня против них вел какой-нибудь замысел Бога... И потом, белые, готовые от голодухи друг друга сожрать, и без меня напали бы на аул» [7; 28]. Мукаш так и не сделал своего выбора, он плыл по течению, сообразуюсь с ежеминутной выгодой.

В Мамырбае борются его жалость и непреодолимая неприязнь к вернувшейся дочери: «Иногда аксакал садился в стороне и задумывался надолго, время от времени жалея дочь: «В чем она виновата, несчастная?» Вроде и понимает, что не вправе ее винить, а как вспомнит все, что произошло, так какая-то сила отталкивает его от Акбилек, не позволяет даже приблизиться к ней. Вдруг мысль: «А что если избавиться от нее поскорей как-нибудь?» Но как? Что-то тот же жених не спешит за ней, а то сунул бы ее ему в лапы и конец. Впрочем, тут торопиться не стоит, опять дети малолетние окажутся без присмотра. Вначале надо жениться на какой-нибудь подходящей бабе, а потом уж озаботиться окончательно судьбой Акбилек, это будет правильно. Таков был последний плод глубоких, долгих дум-раздумий аксакала» [7; 133]. Мамырбай смог побороть себя, «простить» дочь и отослал ее к старшему сыну, с глаз долой. Он смирился с новой жизнью, вновь принял дочь лишь после того, как узнал, насколько благополучно сложилась судьба его старших детей.

Русский офицер Черноус, человек образованный, пытается найти оправдание проводимой империей колониальной политике: «Возможно, они обижены на нас из-за земель. Земля принадлежит казне. Естественно, что если случалась нехватка пахотных угодий, нам приходилось передавать крестьянам ту, которую они считали своей. Ее у них с избытком. Казахи все думают, что вправе, как и прежде, кочевать по всей степи, как им вздумается. Но кроме них на свете есть и другие народы; им ведь также надо как-то кормиться. Посему не злись, если излишки земли переданы другим. Тебе стоит тоже сеять и убирать урожай, строить города и жить в них. Тогда никому не будет тесно на этой земле. Но этого казахи понимать не желают» [7; 17]. Он пытается объяснить то насилие, которое принесла гражданская война в казахскую степь, какими-то объективными причинами: «Пожалуй, казахи вправе обвинить нас и грабеже, и в похищении девицы, да и в смерти человека; есть, признаться, в них все основания думать о нас, как о бандитах. Как им, отгороженным горами и не имеющим ни малейшего представления о том, что творится в мире, живущим подобно диким зверям, уяснить наши цели и понять нас» [7; 15]. Вину он возлагает на казахов: «Неприязнь казахов к нам объяснима лишь невежеством, присущим им... Если мы и убивали казахов, то так складывалось в угаре боя, в безумном противостоянии...» [7; 18]. Осознал ли Черноус ошибочность своих представлений или сохранил их, автор не показывает. Этот русский офицер, боровшийся за сохранение империи, становится служащим в советском учреждении. Был ли это его сознательный выбор одной из противоборствующих сторон или он просто подстроился под сложившиеся обстоятельства, для читателя остается неясным.

Лишь Акбилек совершает экзистенциальный выбор. Объективные обстоятельства вынудили ее принять решение, не позволили оставить все так, как сложилось помимо ее воли, или отдаться воле случая. Но важно, что выбор был сложным и осознанным. Она, понимая, что прежняя жизнь невозможна, делает выбор в пользу новой жизни. Она не остается в положении жертвы и изгоя, не пытается бороться с предубеждением родных, а уходит в другую действительность, выбрав себя и истинное для нее, обновленной, существование.

Способность Акбилек на выбор была обусловлена внутренней силой, заложенной в ней изначально. Слабая, нежная Акбилек, надломленная пленением, уже делает выбор. Это зреющее в Акбилек решение автор символически передает через сцену борьбы змеи и жаворонка: «Ужасная змея, впившись пронизывающим насквозь взглядом в птичку, облизывается вилочкой языка, лежит и ждет, пока она сама не прыгнет ей в пасть. Акбилек стало жаль жаворонка. Взяла и шестом своим влепила точно

по отточенной злодейской головке. Прямо вбила ее в землю, узкое тело отчаянно задергалось. Беденькая пташка чуть пришла в себя: шевельнулась, покрутилась по земле, встряхнулась, словно сбрасывала с себя нечто цепкое, взмахнула шумно крыльями и взлетела пушинкой в небо... Случай с жаворонком словно снял с нее усталость, зашагала бодрей, сердце билось сильно, отдаваясь ровным пульсом. Радовалась всё, что спасла жаворонка от верной гибели. И своей храбрости убить змею. Это добрый знак. Пташка такая беззащитная, за что же ей погибать?» [7; 52, 53].

Е.М. Мелетинский отмечает важность тотемических образов: «Тотемические классификации возможны благодаря известному «метафоризму» мифопоэтической мысли, способной представлять социальные категории и отношения посредством «образов» из окружающей природной среды и обратно «зашифровывать» природные отношения социальными» [15; 232].

Змея олицетворяет низ мира, а птица — его верх. Поединок становится зашифрованным символом, в котором обнаруживается «метафоризм» мифопоэтической мысли: Акбилек оставляет мысль о смерти и решает вернуться в жизнь. Она делает выбор. В пользу нового существования, принятия себя иной. Старая жизнь ее вытолкнула, перечеркнула прежнюю Акбилек. И она приняла новую действительность, потому что внутренне была готова к ней.

Е.М. Мелетинский пишет: «В 50–60-х годах поэтика мифологизирования проникает в литературы «третьего мира» — латиноамериканские и некоторые афро-азиатские. Нет сомнения в известном влиянии западноевропейского модернизма на эти литературы, но, как известно, всякое влияние должно иметь местные внутренние основания, если это не совсем мимолетная мода. Мифологизм в западноевропейском романе XX в. ...не опирается на фольклорные традиции, в то время как в латиноамериканских и афро-азиатских романах архаические фольклорные традиции и фольклорно-мифологическое сознание... может существовать рядом с модернистским интеллектуализмом чисто европейского типа. Такая многослойность является результатом «ускоренного» развития культуры этих народов в XX в., особенно в послевоенный период» [15; 365]. Позволим себе возразить и подчеркнуть, что отмеченное Е.М. Мелетинским явление обнаруживается задолго до 1950–1960-х годов. В частности, Ж. Аймауытов использовал поэтику мифологизирования в 1920-ые годы. Говорить о несомненном влиянии западноевропейского модернизма или отсутствия такового на Ж. Аймауытова не представляется возможным, поскольку, во-первых, не сохранилось свидетельств самого автора и его оценки европейского литературного процесса. Во-вторых, он создавал свои модернистские романы в середине 1920-х годов, когда выходящие в свет в это же десятилетие первые европейские и американские модернистские романы не были доступны в переводе в Советском Союзе. В-третьих, безусловно, возникновение модернистской литературы было обусловлено стремительно меняющимся миром, разрушением прежнего образа жизни, ценностей и др. Установление нового миропорядка сопровождалось хаосом, растерянностью, попытками обрести почву под ногами. К. Морли отмечает, что «одной из определяющих характеристик модернизма, несомненно, является то, что... он открыл текст для отчетливо демократической какофонии конкурирующих голосов. Модернисты, как и их наследники-постмодернисты, часто разрывались между историей и будущим, вечно оглядываясь назад, на классическое прошлое, но также и устремляясь вперед, создавая для себя новую идентичность и новую цивилизацию из руин прошлого» [16; 287]. Новый мир, формирующий новую идентичность, требовал осознания, рефлексии. Модернистская литература в казахской литературе первой трети XX века была не «мимолетной модой» и даже не следствием влияния, а потребностью понять новую действительность, для изображения которой не годились прежние художественные средства, стилистические приемы, жанры.

Выводы

Модернизм романа Ж. Аймауытова «Акбилек» обусловлен определенным историческим и социальным контекстом, в условиях меняющейся реальности, ломки прежних форм существования общества, нивелировки традиционных ценностей и морали. Необходимость осознания, объяснения нового мира, еще не осознанного, находящегося в состоянии трансформации, формирования, а также ощущения человека в нем потребовало нового художественного языка, особых изобразительных средств.

Автор сосредоточен не на изображении эпохальных событий, а на том, как данные явления преломляются в судьбе и в жизневосприятии отдельных персонажей. Отсюда кажущаяся фрагментарность общей картины происходящего, которая, однако, складывается в целое созданного автором мира. Само время и характер происходящего обеспечивают стремительную смену событий, внешние и внутренние конфликты, а также проблему экзистенциального выбора, перед которым оказываются герои.

Значимую роль играют пронизывающие роман вариации мотивов и тем, лейтмотивов, выполняющие композиционную функцию. Следует учесть и значение полифонизма, который выражен в широкой панораме действительности, созданной Ж. Аймауытовым посредством переплетения, связи множества эпизодов, судеб и голосов разных персонажей. Средством погружения во внутренний мир героев становится не только поток их сознания, но и сны, дневниковые записи, письма, доверительные беседы-исповеди, также составляющие конструкцию романного целого.

Необходимость осознать меняющуюся, непонятную и еще не установившуюся действительность обусловило решение автора отказаться от собственных оценок и интерпретаций и передать повествование персонажам.

Каждый из героев наделен индивидуальным, узнаваемым свойством по-своему говорить, думать, интересоваться определенным кругом проблем. Лексика, образность, тематика, круг интересов, возникающие в мозгу ассоциации отражают разный жизненный опыт, побудительные мотивы героев. Каждый из них имеет свой индивидуальный стиль, главным приемом выражения которого становится «поток сознания».

Композицию романа отличает наличие нескольких кульминационных моментов, развязывающих очередные сюжетные узлы и передающих течение жизни, которая не заканчивается на преодолении того или иного отрезка жизненного пути, конфликта или осуществленным экзистенциальным выбором.

Закономерно обращение Ж. Аймауытова к образному языку мифа, фольклору. Осознание реальности, связь которой с историей народа разрушалась, требовало от автора расширения картины мира посредством символического языка мифа.

Список литературы

- 1 Кусаинова Ш. Расстрелянный роман // Ж. Аймауытов. Акбилек: роман; пер. с каз. Ш. Кусаинова. — Алматы: Паритет, 2007. — С. 5, 6.
- 2 Moor-Gilbert B. Postcolonial Modernism / B. Moor-Gilbert; Edited by David Bradshaw and Kevin J.H. Dettmar // A companion to Modernist Literature and Culture. — 2006. — Blackwell Publishing. — P. 551–557.
- 3 Утяев А.Ф. Модернизм хақындағы теориялық дискурстар // А.Ф. Утяев, Ж.Ж. Жарылғапов // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2018. — № 31(89). — Б. 54–59.
- 4 Жарылғапов Ж.Ж. Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер: моногр. / Ж.Ж. Жарылғапов. — Қарағанды, 2009. — «Гласир» ЖШС. — 284 б.
- 5 Jameson F. Archaeologies of the Future. The Desire Called Utopia and Other Science Fictions [Electronic resource] / F. Jameson. — London, New York: Verso, 2005. — 431 p. — Access mode: <https://files.libcom.org/files/fredric-jameson-archaeologies-of-the-future-the-desire-called-utopia-and-other-science-fictions.pdf>
- 6 Matz J. The Novel. A companion to Modernist Literature and Culture / J. Matz; Edited by David Bradshaw and Kevin J.H. Dettmar. — Blackwell Publishing, 2006. — P. 215–226.
- 7 Аймауытов Ж. Акбилек: Роман / Ж. Аймауытов; пер. с каз. Ш. Кусаинова. — Алматы: Паритет, 2007. — 232 с.
- 8 Кадралинова М.Т. Идея как предмет художественного изображения: Ж. Аймауытов / М.Т. Кадралинова // Вестн. Казах. гос. ун-та. Сер. филол. — 2003. — № 5. — С. 103–107.
- 9 Исмакова А.С. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль (начало XX века и современность) / А.С. Исмакова. — Алматы: Ғылым, 1998. — 394 с.
- 10 Эсалнек А.Я. Основы литературоведения. Анализ романного текста / А.Я. Эсалнек. — М.: Флинта; Наука, 2004. — 184 с.
- 11 Аймауытов Ж. О поэзии Мағжана Жумабаева (доклад, прочитанный перед студентами Ташкентского университета в 1923 г.). Собрание сочинений: [В 5-и т.]. — Т. 5 / Ж. Аймауытов. — Алматы: Ғылым, 1999. — С. 110–290.
- 12 Margaret Drabble (Ed.). The Oxford Companion to English Literature Sixth edition [Electronic resource]. — Oxford university press. — 2000. Access mode: http://elcat.pnpn.edu.ua/docs/The_Oxford.pdf
- 13 Бахтин М.М. К методологии литературоведения / М.М. Бахтин // В кн.: Контекст–1974. Лит.-теорет. исслед. — М.: Наука, 1975. — С. 203–212.
- 14 Zharylgapov Zh. Myth and Mythological Discourse in Literary Studies [Electronic resource] / Zh. Zharylgapov, B. Syzdykova, A. Kaiyrbekova, A. Babashov, K. Shakirova // Bakhtiniana Revista de Estudos do Discurso. — 2023. — 18 (04). — Access mode: <https://www.scielo.br/bak/a/6XFckvwSYk85TCrxfHLqy4H/?lang=en>
- 15 Мелетинский Е.М. Поэтика мифа / Е.М. Мелетинский. — М.: Наука, 2000. — 407 с.
- 16 Morley C. Modern American Literature / C. Morley. — Edinburgh University Press, 2012. — 324 p.

А.Т. Мұстояпова

Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романындағы модернизм сипаты

Мақаланың мақсаты Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романындағы модернизм ерекшеліктерін талдау. «Ақбілек» (1927) — қазақ әдебиетіндегі алғашқы модернистік романдардың бірі, ол еуропалық және американдық әдебиеттерде осындай шығармалар пайда болған кезеңде жазылған. Дәл осы жағдай осы романға деген ерекше қызығушылықты тудырады. Егер социалистік реализмді орнату мен саяси қуғын-сүргіннің салдарынан қазақ әдебиетіндегі модернизмнің дамуын XX-шы ғасырдың 20-30-жылдарында жасанды түрде жою фактісін ескеретін болсақ, бұл романның маңыздылығына баға беру қиындық тудырады. Талданған романда модернистік романның полифонизм, мифологизм, көркемдік уақыт пен кеңістіктің бірегейлігі, сондай-ақ «сана ағынын» қабылдау және көркем бейнелесудің басқа құралдары сияқты ерекшеліктері қарастырылған. Автор Ж. Аймауытов шығармашылығындағы модернистік поэтиканың қалыптасу үлгісін қоғамдық-тарихи контекспен негіздейді.

Кілт сөздер: модернизм, модернистік роман, XX ғасыр, мифологизм, полифонизм, сана ағымы.

A.T. Mustoyapova

Features of modernism in Zhusipbek Aimauytov's novel “Akibilek”

The purpose of this article is to analyze Zhusipbek Aimauytov's novel “Akibilek” for the presence of modernist features in it. “Akibilek” (1927) is one of the first modernist novels in Kazakh literature, which was created during the period of the appearance of such works in European and American literature. This is the reason for the special interest in this novel. Its importance is difficult to overestimate, given the fact that the development of modernism in Kazakh literature in the first third of the twentieth century was artificially interrupted by the imposition of socialist realism, as well as political repression of modernist writers and poets. The analyzed novel examines such features of the modernist novel as polyphonism, mythologism, the originality of artistic time and space, as well as the reception of the “stream of consciousness” and other means of artistic depiction. The author substantiates the regularity of the formation of modernist poetics in the works of J. Aimauytov by socio-historical context.

Keywords: modernism, modernist novel, XX century, mythologism, polyphonism, stream of consciousness.

References

- 1 Kusainova, Sh. (2007). Rasstrelianni roman [The shot novel]. Zh. Aimaurov. Akibilek: A novel (Sh. Kusainova, Trans). Almaty: Paritet, 5, 6 [in Russian].
- 2 Moor-Gilbert, B. (2006). Postcolonial Modernism. *A companion to Modernist Literature and Culture*. David Bradshaw & Kevin J.H. Dettmar (Eds.). Blackwell Publishing. P. 551–557.
- 3 Utyaev, A.F., Zharylgapov, Zh.Zh. (2018). Modernizm khaqyndagy teoriialyq diskurstar [Theoretical discourses about modernism]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filologia seriiasy — Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*, 31(89), 54–59 [in Kazakh].
- 4 Zharylgapov, Zh.Zh. (2009). Qazaq prozasy: agymdar men adister [Kazakh prose: currents and methods]. Karagandy: “Glasyr” ZhShS [in Kazakh].
- 5 Jameson, F. (2005). *Archaeologies of the Future. The Desire Called Utopia and Other Science Fictions*. London, New York: Verso, 431 p. Retrieved from <https://files.libcom.org/files/fredric-jameson-archaeologies-of-the-future-the-desire-called-utopia-and-other-science-fictions.pdf>.
- 6 Matz, J. (2006). The Novel. *A companion to Modernist Literature and Culture*. David Bradshaw & Kevin J.H. (Eds.). Dettmar. Blackwell Publishing. P. 215–226.
- 7 Aimauytov, Zh. (2007). Akibilek [Akibilek: Novel]. (Sh. Kusainov, Trans.). Almaty: Paritet [in Russian].
- 8 Kadralinova, M.T. (2003). Ideia kak predmet khudozhestvennogo izobrazheniia: Zh. Aimauytov [The idea as the subject of an artistic image: (J. Aimauytov)]. *Vestnik Kazakhskogo universiteta. Seriya filologicheskaya — Bulletin of the Kazakh State University. Philology Series*, 5, 103–107 [in Russian].
- 9 Ismakova, A.S. (1998). *Kazakhskaya khudozhestvennaya proza. Poetika, zhanr, stil (nachalo XX veka i sovremennost)* [Kazakh fiction. Poetics, genre, style (early twentieth century and modernity)]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 10 Esalnek, A.Ya. (2004). *Osnovy literaturovedeniia. Analiz romannogo teksta* [The basics of literary criticism. Analysis of the novel text]. Moscow: Flinta; Nauka [in Russian].

- 11 Аймауытов, Zh. (1999). O poezii Magzhana Zhumabaeva (doklad, pročitanniy pered studentami Tashkentskogo universiteta v 1923 godu) [About the poetry of Magzhan Zhumabayev (a report read to students of Tashkent University in 1923)]. (Vol. 1–5). Vol. 5. Almaty: Gylym [in Russian].
- 12 Margaret Drabble (Ed.). (2000). The Oxford Companion to English Literature Sixth edition. Oxford university press. Retrieved from // http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/The_Oxford.pdf
- 13 Bakhtin, M.M. (1975). K metodologii literaturovedeniia [On the methodology of literary criticism]. V knige: Kontekst–1974. Literaturno-teoreticheskie issledovaniia [Towards the methodology of literary criticism]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 14 Zharylgapov, Zh., Syzdykova, B., Kaiyrbekova, A. Babashov, A., & Shakirova K. (2023). Myth and Mythological Discourse in Literary Studies. *Bakhtiniana Revista de Estudos do Discurso*, 18 (04). Retrieved from <https://www.scielo.br/j/bak/a/6XFck-vwSYk85TCrxfHLqy4H/?lang=en>
- 15 Meletinsky, E.M. (2000). Poetika mifa [The poetics of myth]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 16 Morley, C. (2012). Modern American Literature. Edinburgh University Press. 324 p.

Information about the author

Mustoyapova, Ainash — PhD in philology, Associate Professor, Department of Russian Language and Literature, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: mustoyapova2017@gmail.com.

N. Orazkhan^{1*}, A. Okur², B. Abdighaziuly³

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;*

²*Sakarya University, Sakarya, Turkey;*

³*Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

(E-mail: nazerke.orazkhan@mail.ru, aokur@sakarya.edu.tr, b.abdigaziuli@mail.ru)

Image of zhalmauyz kempir in turkic mythology in epic works

The image of Zhalmauyz kempir is often mentioned in the fairy tales of the Turkic peoples. A special genre of oral folklore of the Turkic peoples, fairy tales have a varied plot. Along with ordinary fairy tales, there are genealogical, toponymic, cosmogonic tales, legends and myths that occupy an intermediate place between the fairy tale itself and the everyday tale. Of particular interest are fairy tales created in an interesting construction using images of mysterious, evil creatures, such as “Zhalmauyz kempir”, the plot of which is completely unique to humanity. In this regard, the article highlights the problem of analyzing the image of Zhalmauyz kempir among the Turkic peoples, and analyzes the specific features of the image of Zhalmauyz, which has become a demonological image of epic Turkic legends. Based on the research, the author proposes the theoretical meaning of the concept “Zhalmauyz kempir”, formulates the history of the origin of the concept “Zhalmauyz kempir” in Turkic mythology, shows the place of demonological images in Turkic knowledge, and also defines the image of a voracious old woman in the epic tales of the Kazakh and Kyrgyz peoples.

Keywords: turkic mythology, folklore, fantastic tales, epic works, negative character, demonological image, zhalmauyz kempir, old woman.

Introduction

In the folklore of each nation, there is a special series of mythical characters who are called “evil spirits” or simply “evil forces” in everyday life. The image of the owners of evil, which originated from the first consciousness of our ancestors who lived many centuries ago, has been preserved to this day and has shown amazing vitality. Of course, not all and not in all their variety. However, we have to admit that this factor alone makes the evil masters with dark powers even more mysterious and attractive to us.

The folklore of the Turkic peoples, including the folklore of the Kazakh and Kyrgyz peoples, is not devoid of these fantastic creatures. Such names as Albasty, Zheztynrak, Zhalmauyz kempir, Dau and many others can be easily found in the Legends of the Turkic peoples, but for some reasons they have been little studied, attempts to summarize and scientifically classify them all, unfortunately, have not yet been made.

It seems that these unusual characters are simply overshadowed by the heroic epic or interesting fairy tales about animals. At the same time, we must pay tribute to the collectors of folklore heritage, who carefully systematize and record the stories they heard, not neglecting the works of oral literature of the Turkic peoples of the late 19th – early 20th centuries. Among them, we would like to highlight the names of such scientists as Sh.Valikhanov, A. Divaev, G.N. Potanin. These scientists showed great interest in the demonological images found not only in Kazakh folklore, but also in the folklore of the Turkic peoples in general, but nevertheless, the research they made and the records they left are very small and scattered.

Fairy tales, which have become a special genre of the rich literary heritage of the Turkic peoples, and the lack of study of their characters, images of demonological characters with magical powers, has become of great relevance for the research topic of the research of the image of “Zhalmauyz kempir” with evil power and mystical magic.

The goals and objectives of the research: As the goal of our work, we took a comprehensive analysis and description of the image of Zhalmauyz kempir in the epic works of Turkic mythology, and in order to achieve this goal, we planned to implement the following tasks:

- To reveal the theoretical meaning of the concept of “Zhalmauyz kempir”;
- To describe the history of the origin of the concept of “Zhalmauyz kempir” in Turkic mythology;
- Demonological image — determining the place of Zhalmauyz kempir in the Turkic lore;
- To consider the image of Zhalmauyz kempir in the epic tales of the Kazakh and Kyrgyz peoples.

* Corresponding author's e-mail: nazerke.orazkhan@mail.ru

Research methods

In order to consider the image of Zhalmayyz kempir in the folklore heritage of the Turkic peoples, we reviewed the research works of several literary scholars, folklorists, and mythologists. Among the authors of the Soviet era S. Kaskabasov's scientific monograph "Kazaktyn khalyk prozasy" [1] and research work "Kazaktyn kiial-gazhaiyp ertegileri" [2] comprehensively consider the genre of folklore, including folk tales. In these books, the author, studying Kazakh folklore, defined mythological works as a separate genre, which describe demonological images, including the image of "Zhalmayyz kempir" on our topic. In particular, S. Kaskabasov was the first to note that the meaning of the term "myth" in relation to Kazakh folklore clearly differs from the usual European concept.

In Europe, the myth is based on the network of Gods, but among the Kazakhs, the myth represented mythological stories about the ancestors of people who lived in the past, the characteristics of various animals and birds. According to the author, the characteristic feature of fairy tales in which evil owners such as Albasty, Zhalmayyz kempir, Mistan kempir meet is based on the belief that there are various evil creatures that bring misfortune to the main characters by meeting them.

We also widely used the theoretical conclusions about the image of Zhalmayyz, which were considered in the fundamental work "Ezhelgi kazaktardyn mifologiiasy (Mythology of Ancient Kazakhs)" [3] by the researcher, mythologist S. Kondybai. We used the scientific research of Kazakh, Russian, Kyrgyz and Bashkir scientists such as B. Abjetova, E. Kokeev, Z. Nauryzbaeva, Z. Seyitzhanuly, T. Auesbaeva, V. Propp, M. Kulaev, B. Abdyrakmanov, L. Koshoeva, K. Beyshekeev, D. Sulaimanova and others.

Theoretical analysis as a research method — comparative analysis of sources, general analysis, interpretation of sources; diagnostic methods — monographic descriptions; empirical research methods were used.

Results and discussion

About the origin of the word "kempir" in the phrase "Zhalmayyz kempir", the researcher S. Kondybai in his study "Ezhelgi kazaktardyn mifologiiasy (Mythology of Ancient Kazakhs)" uses the modern meaning of the word "kempir" as a synonym for the words "azhe, apa (grandmother), ak shashty karia (white-haired old woman)", but the ancient version of this word it is said that it comes from the combination of the words "kam" and "pir" (meaning "karia, kart (old woman)" in Persian) [3; 350]. If the word "Pir" gives the concept of a man, adding the word "Kam" to it means "kampir", that is a person of female origin, female gender. The word "Kampir" appeared as a result of the combination of the ancient Turkic word "kam" and the Sufi (Persian) term "Pir" around the time of the muslimization of the peoples of South Kazakhstan and Central Asia (8–12 centuries). During this period, the word "kampir" was used not for muslim holidays, but for female spirits representing natural phenomena, and later for characters in ancient fairy tales. Later, older women began to be called this way, and even the word "kampir" changed and the word "kempir" began to be used. In everyday life, it became customary to say the word "kempir" in relation to old women, and all fairy-tale characters in the image of old women were understood to refer only to women.

Researcher B. Abjetov said: "The word 'kempir' came to Turkic peoples from Persian. The meaning of the word 'kem' in the first syllable of the word in Persian is 'kam', that is, 'az', and the meaning of the word 'pir' is 'ata, baba (grandfather), aksakal, kauym bastygy (leader of the community)". Therefore, "kempir" means "a person who has lost energy", "a person who is weak". It is quite possible that the image of Zhalmayyz originates from the cult of matriarchy" [4; 2].

Images of old women in fairy tales are not called only by the name "kempir". A phrase is added before it. For example, the phrases Zhalmayyz kempir, Mystan kempir, Masten kempir, Jez kempir are made from a combination of words that give the word "kempir" a defining meaning. Such a variety of terminology is not accidental, because the image of one old woman, which has become an epic legend from a fairy tale, is formed by the combination of mythological images of at least two or more characters.

E. Kokeev, describing the image of Zhalmayyz kempir, writes that "zhalmayyz kempir" in Kazakh oral literature is an image of the absorption of time [3; 354]. In turn, Z. Nauryzbaeva writes: "Zhalmayyz kempir is the main facet of the type of ancient shaman woman and mother Hero" [3; 355]. We have no objection to these opinions, clearly realizing that the image of the Zhalmayyz kempir is very complex. By carefully studying the meaning of some words, phrases and texts related to "kempir" in fairy tales, the meaning of some ancient mythological words, phrases and texts can be revealed.

Necessary prerequisites for revealing the essence of the image of "Zhalmayyz kempir":

1. First of all, it is necessary to consider the mythological image of the old woman in Turkic peoples and the explanatory name in folk tales and epics such as “zhalmauyz” connected to her. Because this name (“zhalmauyz”) is used not only for the image of an old woman, but also for other images in fairy tales. For example, there are expressions such as “zhalmauyz zheztynrak” and “zhalmauyz aidahar” related to fairy-tale characters [3; 360]. That is, it is an independent idea, therefore, when reconstructing the mythological image of the old woman, this word cannot be used as the main indicator. That is, explanatory names and the image of an old woman should be considered as separate units (concepts).

2. Ethical evaluations of good and evil given to old women in fairy tales and epic works of Turkic peoples are not important when reconstructing the image of the mythological old woman, because the mythological image is two-sided, that is, it can be bad and good at the same time.

3. “Karga tumsyk (crow's beak)”, “uki koz (owl eyes)”, “zheti basty (seven heads)”, etc., used to describe old women in epic tales typical of Turkic peoples it is necessary to pay attention to the characteristics, because they give the main image of the old woman Zhalmauyz in the Turkic peoples. These descriptions are attributes of the ancient mythological image of the Zhalmauyz kempir. But here, too, it is necessary to consider separately the mythological image of the old woman and this descriptive image.

4. In real history, the story of the origin of the Zhalmauyz kempir in the fairy tale can be derived from two different images. The first is the image of a mythological goddess (female cult) of a certain ethno-cultural environment. The second is the cult of witch, shaman, witch woman in a certain ethno-cultural environment. Later development began to mix these two types of knowledge (one mythical, the other historical) and consider them together.

According to the mythology of the Turkic peoples, there is a demonological creature called Zhalmauyz kempir [5; 487]. This character resembles the famous Russian Baba-Yaga, both crouching and feeding on people, especially small children. That is, the cannibalistic appearance of the cannibalistic Zhalmauyz kempir immediately suggests that she is a terrible creature. In the folklore of the Turkic peoples, the old woman Zhalmauyz lives in remote, desolate places, sometimes in hollows. Legends say that he is very greedy and insatiable. The long fangs of the ravenous Zhalmauyz kempir add even more terror to the eerie tone of this unpleasant image. Sometimes in fairy tales, the Zhalmauyz kempir is described as having long, seven-headed nails.

In the folk heritage of the Kyrgyz neighbors of the Kazakhs, Zhalmauyz kempir is described as a seven-headed demon and is called “Zhelmoguz kempir” [6; 123]. The monster “Zhelmoguz kempir” is a supernatural creature that appears in the form of an old woman with a rag wrapped around her. She lives alone in the forested mountains, far from people, but outwardly she is little different from an ordinary old woman.

Sometimes the old woman Zhelmoguz came to Kyrgyz “ayli” (Kyrgyz settlements), tricked young girls and took them with her to a distant home [6; 124]. The old woman kept them there and cleaned the small insects that were weaving between her matted hair. While the girls were looking at the old woman's head, she was silently sucking their blood from the girls' knees. When almost all the blood has been sucked out, the girls fall off their bodies and fall to the ground, the old woman Zhelmoguz eats them.

Kazan Tatars also have an evil owner similar to the old woman Yalmauyz, whom they call “Yalmauyz Karshik”. Also, in the folk folklore of other Turkic peoples — Bashkirs, Uzbeks, Nogais and Uyghurs — there are dangerous, insatiable old women of Zhalmauyz kempir.

In Bashkir mythology, “Yalmauyz” is an evil spirit, a demon. According to the Bashkir people, Yalmauyz lives in the forest. She appears to people as a seven-headed, one-eyed, long-tongued old woman. She awakens people's pity, enters the house in the guise of an old woman and slowly sucks the owner's blood. When Yalmauyz walks on the ground, a strong wind and storm start. Yalmauyz's mouth is big, tongue is long, it catches and swallows all creatures within 7 km. Yalmauyz's breath is also poisonous. Everything around him dies from his breath. In fairy tales, Yalmauyz, in the form of a beast similar to Azhdaga (Dragon), emits poisonous flames and when breathed in, people lose sight, hearing, and speech. In fairy tales, Bashkir warriors usually defeat Yalmauyz. In the writings of M. Kulaev, Yalmauyz is compared to the big-mouthed Baba-Yaga, Zhalmauyz kempir. In Bashkir tales, Yalmauyz is often depicted as a sorcerer, cannibal, bloodsucker, and an evil owner who often abducts babies and girls [7; 393].

The Kazakh people have the names Zhalmauyz kempir, the Kyrgyz people have “Zhelmoguz kempir”, the Kazan Tatars have “Yalmaviz karshyk”, the Uyghur people have “Yalmauyz”, the Uzbek people have the names “Yalmogyz, Zhalmauyz kempir” and are common to Turkic mythology is described as a demonic creature [8; 879]. Kazakh researchers associate the spirit of the old woman Zhalmauyz with the cult of Aiel-Kolbasshy (Female Commander). Most Turkic peoples have the word and image of Zhalmauyz. The origin of

the word *zhalmauыз* is related to the common Turkic words “*yalmaу*” — to swallow, swallow and “*auыз*” — mouth opening, entry [3; 347].

It is interesting that in the legends of some Turkic peoples, the old woman *Zhalmauыз* has positive qualities. Some researchers of Kazakh mythology and folklore believe that the image of the “greedy old woman” may be partially derived from the universal cult of the Female Ruler during the matriarchal period. In this case, the old woman *Zhalmauыз* takes on the image of a sorceress, a shaman, a powerful guardian of the “land of the dead”. This opinion is also supported by the scientist S. Kaskabasov [2].

The image of the old woman *Zhalmauыз*, which appears in fairy tales and epics and is connected with mythology, has undergone some changes in the course of history. The phrase “*Zhalmauыз kempir*” itself means an insatiable, hungry old woman. Before appearing in the form of an old woman, the *Zhalmauыз kempir*, who is typologically similar to the “Baba-Yaga” of the Slavic people, has clear zoomorphic features that give an idea of historical layers. For example, the ravenous old woman *Zhalmauыз* in the tale “Ushar Khannyn balasy (Ushar Khan's Child)” has horns and a crow's beak [9; 260]. And in the fairy tale “Bilmes” the beak is long and the eyes are like those of an owl [9; 23]. A closer examination of this image reveals its mythical origin, and the use of the epithet “satiation” from the word *glutton* itself evokes the original meaning. In such an ampoule, he engages in cannibalism, kills birds and animals, which is mentioned in the fairy tales “*Kirpik-sheshen*” and “*Baigyз*” [9; 24]. But the fairy tale “*Khan Shentei*” also shows that *Zhalmauыз* has a mythological meaning, where the hero goes underground and enters the house of the old woman *Zhalmauыз*, who is described as a special creature, distinguished by her “long sleep” where she sleeps for seven days and seven nights [9; 101]. And in the fairy tale “*Yerkem-Aidar*” it is said that *Aidar Batyr* went on a long journey to take the soul of a seven-headed old woman *Zhalmauыз*. Hero found the old woman sleeping and cut off one of her heads, while the old woman *Zhalmauыз* screamed and started fighting with the remaining six heads [9; 76]. These examples taken from fairy tales reveal the unknown meaning of our character under consideration, and it is noteworthy that in “*Khan Shentei*” and “*Yerkem-Aidar*” the name of the wicked old woman is not mentioned directly, but her image is depicted as a monster with greed and insatiability. We have mentioned above that the word “*Zhalmauыз*” in the phrase “*Zhalmauыз kempir*” means gluttony and hunger.

Outcome. Kyrgyz fairy tales, like Kazakh fairy tales, clearly contain the technique of contrasting positive and negative images. They can be divided into two groups. If we refer to the first group of real persons encountered in everyday life, the second group mainly includes fantastic, mythical images created by human imagination (*zhelmoguz kempir*, *myshtan kempir*, etc.). The heroism of the main characters in Kyrgyz fairy tales is clearly shown in the struggle for life, or the hero to a certain extent serves the daily, domestic interests of the working people. For example, the hero's efforts are aimed at finding a bride and starting a family. While searching for a bride, the hero usually encounters evil forces and fights them personally. One representative of the evil forces is the old woman *Zhelmoguz*. Among the Kyrgyz fairy tales depicting the battle between *Batyr* and *Zhelmoguz*, we include such tales as “*Toshtuk*”, “*Zhoodarbeshim*”, “*Alnazar Baky*”, “*Mundu-ubay*”, “*Chynybek*”, “*Chynarbay*”, “*Ailaker-bala*”, “*Kochposbay*” [10].

In the Kazakh and Kyrgyz epics, there is a cruel old woman *Zhalmauыз* who brings cruelty due to her archaic character and creates various obstacles for the main character, a brave hero. Even its foul smell is a sign of its evil nature. In fairy tales and epic works, the first to feel the presence of the old woman *Zhalmauыз* is the gentle horses of the main characters. In the archaic epic “*Dotan batyr*” a horse wakes up the hero after smelling the smell of a ravenous old woman *Zhalmauыз*. And in “*Alpamys batyr*” *Baishubar* does not want the old woman *Zhalmauыз* to sit on him, he swings his hoof, kicks and resists with his whole body. This list also includes “*Alaman and Zholaman*” [11; 74]. All this gives us reason to say that in the image of the old woman *Zhalmauыз* the unique features of the monster can be felt.

In the “*Kulamergen-Zhoyamergen*” epic, the image of the ravenous old woman is described as follows:
“See the seven heads of the beast in one body.

At the beginning of the old woman

He has the power of a hundred people”, — it is said [12; 36]. Therefore, the seven-headed old woman *Zhalmauыз* is a very cunning character whose cunning and evil are enough for a hundred people. In this epic, *Zhoyamergen*, the son of *Kulamergen batyr*, kills the seven-headed evil by shooting a golden bullet from his single eye located on his forehead. Here, the image of the old woman *Zhalmauыз* is described as a one-eyed, seven-headed and powerful evil owner.

In the Kyrgyz folk tale “*Mergenchi Dail*”, it is told about the one-eyed old woman *Zhalmauыз*, who locked a hunter and several people in a cave [10; 24]. The prisoners blinded the old woman's only eye and escaped. And in the fairy tale “*Tentek Ejeler*” it is told about how two sisters defeated *Zhalmauыз* living in the

forest with their wits [10; 28]. Here, too, the image of Zhalmauыз is described as a man-eater, a terrible monster with bared teeth.

The image of Zhalmauыз is described as seven-headed in the fairy tale “Ayu Dau”. In the fairy tale: “Come, in the desert, on the plain, forty ears are boiling oil in a cauldron, next to them there is a ravenous man without a single tooth in his mouth, without a crust on his tail, layer by layer, he selects them and brings them to the boiling oil one by one, takes them down and filters them. There was a time when he took it and sat it in front of him to eat it fresh”, it is said [9; 142]. In this fairy tale, we see a cannibalistic image of a seven-headed, toothless, scaly-mouthed cannibal who lives in the wilderness, far away from the people. Also, another aspect of the image of Zhalmauыз in the Turkic peoples is that he has great power and does not die easily. In all fairy tales and epics, the heroes clash with the old woman and barely defeat the Zhalmauыз. From this, we can understand that although Zhalmauыз is an old woman, she has a lot of courage, unlike a hero.

The next feature of the Zhalmauыз is her special nature. As we mentioned above, the image of Zhalmauыз in all Turkic peoples is shown as a terrible monster with seven heads, one eye, few or no teeth, and its appearance does not resemble a human. For example, in the fairy tale “Alaman and Zholaman”: “When the old woman saw the child, turned gray and screamed, the child was blinded by a single eye from his forehead. The old woman falls down crying. While falling, he says: “If you are a hero, shoot again!” The child does not shoot. This is because if he shoots twice, the old woman will come back to life” he said, emphasizing the special nature of the old woman Zhalmauыз [9; 74].

Another typical feature of the image of the old woman Zhalmauыз in the Turkic peoples is their connection with water. In the oral literature of Turkic peoples, there is another demon associated with water — Albasty. The genesis of this image and the etymology of the word cannot be considered fully determined yet. Academician S.A. Kaskabasov writes that Albasty kills a woman giving birth by removing her lungs, and the scientist thinks: “The old woman, like Albasty, has some kind of connection with the “underwater kingdom”. That is, according to the legend, Zhalmauыз has a connection with the “kingdom of the dead”, which is represented by the lower water layer. From this, it can be concluded that the old woman Zhalmauыз is also considered a representative of this kingdom and has a connection with Albasty. Therefore, water is another world, Albasty is a servant, and Zhalmauыз is the guardian of this world [1; 59].

“Altyn saka”, “Er Tostik” and others show that the old woman has a connection with water [9]. The red lung that floated in the fairy tale “Altyn Saka” later turned into the old woman Zhalmauыз. And it was not for nothing that the author mentioned that the father of the main character in the fairy tale “Er Tostik” Ernazar lost his camel Kuba-ingen near Sorkudyk lake.

In the folk tale of the Kyrgyz people, “Er Toshtuk”, the character of the old woman Zhalmauыз and her trickery, which made the hero's father Eleman fall into a trap, are described as follows: “Eleman got up early the next day and watered the horses, but there was a leak in the water. “Let me feed my Mangyt and Dangyt together” he will not stop if he is stuck with a noose to hang the kiss. If he falls down and grabs it with his hand, the seven-headed monster will pick up the old man and beat him, and start riding on his horse” [10; 128]. From here we can see that the old woman is connected with water and that she is a witch in the form of a lung floating in the water. The monstrous image of Zhalmauыз is characterized by his seven-headed, one-eyed presence.

And in the epos of the Kazakh people “Er Tostik”, the location of the old woman Zhalmauыз, who was beaten, is described in a different way. In the fairy tale: “When Ernazar rode his horse and looked around at Kuba, he saw Kuba standing in the same place. When he came to him, he found that the fruit was wrapped in a ball. There is a willow near it, and an ugly old woman is sitting at the bottom of the willow.

- Mother, mother! Please put your hand on the camel's calf, says Ernazar.

The old woman is there:

- If I stand, I can't sit, my dear, if I sit, I can't stand, my dear! “I can't help it, I'm a bad person”, he said softly.

Believing the words of the old woman, when he bent down to hang the rope, the old woman slapped Ernazar and took him away from the shore. Ernazar only now knows that she is a deceiving old woman” [9; 85].

In the Kazakh version, the abode of the old woman is the bottom of the willow tree. A bad old woman with a hunched waist, loose teeth, and a broken heart turns out to be strong and cunning. However, despite his strength, cunning, and sorcery, both in the Kazakh epic and the Kyrgyz epic, Er Tostik batyr overcomes the old woman with his intelligence and courage.

As for the witchcraft of the old woman Zhalmauyz, the main difference between her and Baba Yaga is that the old woman Zhalmauyz does not invent miraculous things. But there are traces of fairy-tale fantasy in his actions. Sometimes turning into a baby, then a girl, and waiting for heroes on her way, these actions of the old woman Zhalmauyz are not typical of an ordinary person. In the fairy tale “Kendebai atty Kerkula”, Zhalmauyz turns into a beautiful girl. Only after Kendebai is crossed by the hero's sword does the old woman's magic disappear and she dies in her true old woman form.

The image of the old woman Zhalmauyz in the Turkic peoples has been preserved in the image of witches during the matriarchy period. In the fairy tales, the old woman Zhalmauyz swallows the main characters because of her greed and does not want to take them out of her mouth again. But after being threatened by Karauirek, he took it out again, put light on the blind man, and turned the one-legged boy into two-legged one. And Sarkyt turned the girl into a beauty. Is this a fairy tale? According to the scientist S.A. Kaskabasov, witchcraft in the image of the old woman Zhalmauyz can be seen from this [1; 186]. Scientist S. Kondybai also said: “In fairy tales, the ravenous old woman can do everything, there is nothing she can't do. She heals the sick and half-hearted people, she revives the dead. For example, in some fairy tales, a ravenous old woman swallows lame, blind, armless characters and makes them healthy and vomits them again, gives advice and advice to the heroes”, he notes [3; 219].

Conclusion

In conclusion, the image of the old woman Zhalmauyz in the epic works of Turkish mythology is reflected in the following features and characteristics of this image:

- First of all, Zhalmauyz's appearance is a terrible monster. She usually comes in the form of an ugly old woman with seven heads, one eye, teeth falling out, hair falling out, and stooping.

The next characteristic of Zhalmauyz is that its habitat is isolated from the country, in the desert. In a number of fairy tales, Zhalmauyz lives in a lonely, lonely field, while in some works it is mentioned that he lives along the water, and in the third version, it is said that Zhalmauyz's abode is the bottom of a giant bayterek tree, the shadow of the tree.

- Another feature of Zhalmauyz is its volatile nature. This means that witchcraft is also characteristic of the old woman. He can easily change from one form to another with the help of magic. We can see this from the fact that the monster in fairy tales sometimes turns into a lung, and then turns into a fairy girl.

- The ravenous old woman is the possessor of destructive power. It has a devastating power that is in stark contrast to its seemingly weak exterior. It cannot be won by a simple person, unless it is won only by heroes who have agreed wits and cunning, strength and courage.

- According to the mythology of the Turkic peoples, the image of the old woman Zhalmauyz is a cannibal. She lives in the underground kingdom and eats captured prisoners.

- Another function of Zhalmauyz is guarding. Together with the sons of David, he guards the border of the world of the dead and the living, the door of the underworld.

- According to the line of epic works in the literature of all Turkic peoples, it is not easy to kill the old woman Zhalmauyz. He is not an easy enemy. However, according to the traditional line of fairy tales, in the end, good wins over evil and the hero kills Zhalmauyz.

Looking at the characteristics mentioned above, we can conclude that “The mythological Zhalmauyz kempir, common to the Turkic peoples, is an ugly image, with gaping teeth in her mouth, with the power of destruction, more like a four-legged monster than a two-legged person”.

In general, in most Turkic peoples, the image of Zhalmauyz is placed alongside the image of a hero. Thus, the main goal of all fairy tales and epic works is to exalt the image of the hero by defeating the old woman, who tried to deceive and trap them with her tricks. All these examples testify to the fact that the image of the old woman Zhalmauyz, a negative character in the fairy tales of the Turkic peoples, has undergone various historical development paths.

Thus, two main stages of the formation of the image of the old woman Zhalmauyz in Turkic mythology can be revealed. In the first stage, Zhalmauyz is in the form of a mythical monster, in the second, the image of the old woman Zhalmauyz from epic tales changes to cunning and witchcraft. But, in the fairy tales, the activities of the old woman are not limited to this. Sometimes he does good and bad at the same time. The result of the above analysis is that the evil image originates from the original nature of Zhalmauyz, and the good image originates from the historical echo of matriarchy. In Turkic fairy tales, there is an example of an old woman Zhalmauyz giving fire to a girl who accidentally put out the fire in her stall. We know from ancient myths that the symbol of worshipping fire was related to the image of a woman. In Turkic mythology, Zhalmauyz is a

monster who eats human flesh and has magical powers. In the creations of the Turkic peoples, the demonic quality prevails in Zhalmauyz. In epic works, the goal of Zhalmauyz is to hinder the hero, to be an obstacle to the path of the main character. In order to achieve this goal, the old woman Zhalmauyz uses tricks and magic. We have clearly seen this in the line of epic works of the Turkic peoples.

References

- 1 Қасқабасов С. Таңдамалы. Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер / С. Қасқабасов. — Астана: Фолиант, 2014. — Т.1. — 320 б.
- 2 Каскабасов С. Казахская волшебная сказка / С. Каскабасов. — Алма-Ата, 1972. — 260 с.
- 3 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы / С. Қондыбай. — Алматы: Саға, 2008. — Т. 1. — 436 б.
- 4 Қозыбай Қ. Кемпір деп кімді айтамыз? [Электрондық ресурс] / Қ. Қозыбай. — Қолжетімділігі: <https://7-su.kz/news/cat-6/702/>
- 5 Мифологический словарь / гл.ред. Е.М. Мелетинский. — М.: Сов. энцикл., 1990 (2). — 709 с.
- 6 Баялиева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов / Т.Д. Баялиева. — Фрунзе: Изд-во Илим, 1972. — 171 с.
- 7 Хисамитдинова Ф.Г. Словарь башкирской мифологии / Ф.Г. Хисамитдинова. — Уфа: Гилем, 2011. — 420 с.
- 8 Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2-х т. / ред. Сергей Токарев. — М.: Сов. энцикл., 1987. — 616 с.
- 9 Ертегілер. — Алматы: Жазушы, 1989. — Т. 4. — 260 б.
- 10 Киргизские народные сказки. Автор. сб. Сост.: Д. Брудный, К. Эшмамбетов. Фрунзе: Кыргызстан, 1977. — 310 с.
- 11 Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки / В.Я. Пропп. — М.: Лабиринт, 2000. — 335 с.
- 12 Итеғұлова С. Фольклорлық кейіпкерлердің ұқсастығы мен ерекшелігі / С. Итеғұлова // Тіл және қоғам. — 2015. — №3 (41). — Б. 105–108.
- 13 Әуесбаева П.Т. Түркі халықтарының хикаялары. Ғылыми зерттеу / П.Т. Әуесбаева. — Алматы: ИП «Сагаутдинова», 2014. — 415 б.

Н. Оразхан, А. Окур, Б. Әбдіғазизұлы

Түркі мифологиясындағы Жалмауыз кемпірдің эпикалық шығармалардағы сипаты

Жалмауыз кемпірдің бейнесі көп жағдайда түркі халықтарының эпикалық ертегілерінде кездеседі. Түркі халықтарының ауызша фольклорының ерекше жанры — ертегілердің сюжеті сан алуан. Таза ертегілермен қатар ертегінің өзі мен ертегінің арасында аралық орынды алатын шежірелік, топонимикалық, космогониялық ертегілер, аңыздар мен мифтер бар. Адамзат баласын сюжеті мүлдем ерекше «*Жалмауыз кемпір*» сынды жұмбақ, зұлымдық жаратылыстардың бейнесін қолдану арқылы қызықты желіге құрылған эпикалық туындылар ерекше қызығушылық тудырады. Осыған орай, аталмыш мақалада түркі мифологиясындағы *Жалмауыз кемпірдің* эпикалық шығармалардағы бейнесін талдау мәселесі қамтылып, эпикалық түркі ертегілерінің демонологиялық бейнесіне айналған *Жалмауыз* образының өзіндік ерекшеліктері талданды. Жүргізілген зерттеулердің негізінде авторлар тарапынан «*Жалмауыз кемпір*» ұғымының теориялық мәні ұсынылған, түркі мифологиясындағы «*Жалмауыз кемпір*» ұғымының шығу тарихы тұжырымдалған, демонологиялық бейнелердің түркі танымындағы орны көрсетілген, қазақ және қырғыз халықтарының эпикалық ертегілеріндегі *Жалмауыз кемпір* бейнесі айқындалды.

Кілт сөздер: түркі мифологиясы, фольклор, қиял-ғажайып ертегілер, эпикалық шығармалар, жағымсыз кейіпкер, демонологиялық бейне, жалмауыз кемпір, қарт.

Н. Оразхан, А. Окур, Б. Абдигазулы

Образ Жалмауыз кемпир в тюркской мифологии в эпических произведениях

Образ *Жалмауыз кемпир* (*Прожорливой старухи*) часто упоминается в эпических сказках тюркских народов. Особый жанр устного фольклора тюркских народов — сказки имеют разнообразный сюжет. Наряду с обычными сказками, существуют генеалогические, топонимические, космогонические сказки, легенды и мифы, занимающие промежуточное место между самой сказкой и бытовой сказкой. Особый интерес представляют эпические произведения, созданные в интересной конструкции с

использованием образов загадочных, злых существ, таких как *Жалмауыз кемпир*, сюжет которых совершенно уникален для человечества. В связи с этим в статье освещается проблема анализа мифологического образа *Жалмауыз кемпир* в эпических произведениях тюркского народа, анализируются специфические особенности образа *Жалмауыз*, ставшего демонологическим образом эпических тюркских сказаний. На основе проведенного исследования автором предлагается теоретический смысл понятия *Жалмауыз кемпир*, сформулирована история происхождения указанного понятия в тюркской мифологии, показано место демонологических образов в тюркском знании, также определен образ *Прожорливой старухи* в эпических сказаниях казахского и киргизского народов.

Ключевые слова: тюркская мифология, фольклор, фантастические сказки, эпические произведения, отрицательный персонаж, демонологический образ, прожорливая старуха, старая.

References

- 1 Kaskabasov, S. (2014). Tandamaly. Qazaqtyn khalyq prozasy. Zertteuler [Optional. Kazakh folk prose. Studies]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 2 Kaskabasov, S. (1972). Kazakhskaya volshebnaia skazka [Kazakh fairy tale]. Alma-Ata [in Russian].
- 3 Kondybai, S. (2008). Argyqazaq mifologiasy [Ancient Kazakh mythology]. Almaty: Sağa [in Kazakh].
- 4 Kozybai, K. Kempir dep kimdi aitamyz? [Who do we call an old woman?]. Retrieved from <https://7-su.kz/news/cat-6/702/> [in Kazakh].
- 5 Meletinski, E.M. (1990). Mifologicheskii slovar [Mythological dictionary]. Moscow: Sovetskaya entsiklopediya [in Russian].
- 6 Baialieva, T. (1972). Doislamskie verovaniia i ikh perezhitki u kirgizov [Pre-Islamic beliefs and their survivals among the Kirghiz]. Frunze: Izdatelstvo «Ilim» [in Russian].
- 7 Hisamitdinova, F.G. (2011). Slovar bashkirskoi mifologii [Dictionary of Bashkir mythology]. Ufa: Gilem [in Russian].
- 8 Tokarev, S. (1987). Mify narodov mira. Ensiklopedia: [V 2-h tomakh]. Tom 2 [Myths of the peoples of the world. Encyclopedia (Vol. 2)]. Moscow: Sovetskaya entsiklopediya [in Russian].
- 9 Ertegiler [Fairy tales]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 10 Brudnyi, D., & Eshmambetov, K. (1977). Kirgizskie narodnye skazki. Avtorskii sbornik [Kyrgyz folk tales. Author's collection]. Kirgizstan [in Russian].
- 11 Propp, V. (2000). Istoricheskie korni volshebnoi skazki [Historical roots of a fairy tale]. Moscow: Labirint [in Russian].
- 12 Itegulova, S. (2015). Folklorlyq keipkerlerdin uqsastygy men erekshelegi [Similarities and features of folklore characters]. Til zhane qogam, 3 (41), 105–108 [in Kazakh].
- 13 Auesbaeva, P.T. (2014). Turki khalyqtarynyn khikaialary. Gylymi zertteu [Stories of Turkic peoples. Scientific research]. Almaty: IP «Sagautdinova» [in Kazakh].

Information about authors

Orazkhan, Nazerke Nurbota kyzy — PhD student, Department of Kazakh Literature and Theory of Literature, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: nazerke.orazkhan@mail.ru;

Alpaslan, Okur — Doctor, Professor, Department of Turkish and Social Sciences Education, Sakarya University, Sakarya, Turkey. E-mail: aokur@sakarya.edu.tr;

Baltabai, Abdighaziuli — Higher Doctorate of philological sciences, Full Professor, Department of Kazakh Literature and Theory of Literature, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: b.abdighaziuli@mail.ru.